

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**ЖУРБА Михайло Анатолійович
ЖОЛОБ Михайло Петрович**

**ПІДНЕСЕНЕ І ЗЕМНЕ: РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН
В УМОВАХ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ**

(20 – 30-і рр. XX ст.)

Вінниця
ТОВ «ТВОРИ»
2019

УДК 37.016:796.42 (075.8)

Ж 91

Рецензенти:

Марчук В. В., доктор історичних наук, професор
Щербак В. О., доктор історичних наук, професор

*Рекомендовано до друку
Вченою радою історичного факультету
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
протокол № 7 від 17 січня 2019 р.*

Журба М. А., Жолоб М. П.

Ж 91 Піднесене і земне: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. XX ст.) / М. А. Журба, М. П. Жолоб. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». – 2019 – 312 с., іл.

ISBN 978-966-949-083-4

Монографію присвячено комплексному дослідженню проблеми становлення релігійних громад національних меншин підрадянської України та функціонуванню Спілки воєвничих безвірників в умовах суспільно-політичних трансформацій 20 – 30-х рр. XX ст. Досліджено формування етноконфесійного середовища України, показано вплив революційних перетворень 1917 – 1921 рр. на подальший розвиток національних релігійних громад. Розкрито структуру етнорелігійних общин та їх місце у конфесійних організаціях, визначено напрями діяльності національних об'єднань віруючих. Показано динаміку чисельності релігійних громад етнотспільнот і проаналізовано їх соціальний склад. Охарактеризовано процес становлення більшовицької доктрини знищення релігії та церкви, простежено її вплив на формування радянської правової бази у сфері регулювання державно-етноконфесійних відносин. Проаналізовано форми деструктивного втручання влади у релігійне життя етнотспільнот протягом 1920 – 1930-х рр. Розглянуто основні вектори радянської антирелігійної політики та реакцію на неї віруючих національних меншин. Досліджено процес організаційного оформлення та функціонування прокомуністичного громадського об'єднання – Спілки воєвничих безвірників, яка упродовж міжвоєнного періоду вела боротьбу з проявами релігійної активності багатонаціонального населення України.

УДК 37.016:796.42 (075.8)

ISBN 978-966-949-083-4

© Журба М. А., Жолоб М. П., 2019
© ТОВ «ТВОРИ», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА. ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАТУС ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ.....	29
1.1. Етнорелігійне середовище України: історичні обставини, особливості та етапи еволюції.....	29
1.2. Радянське законодавство у сфері регулювання колективних форм релігійного життя національних меншин України.....	43
РОЗДІЛ 2. БУДОВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР	58
2.1. Устрій національних об'єднань віруючих.....	58
2.2. Базові вектори діяльності культових етногромад.....	78
2.3. Чисельність і соціальний склад релігійних общин етноспільнот	103
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ.....	118
3.1. Взаємини влади з культовими громадами національних меншин протягом 1920-х рр.	118
3.2. Репресії радянської влади стосовно національних релігійних общин упродовж 1930-х рр.....	138
РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ У НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОМУ ВИМІРІ.....	165
4.1. Становлення та структура української філії Союзу войовничих безбожників	165
4.2. Зміст, форми та методи боротьби Спілки войовничих безвірників з релігією та церквою в Україні.....	200
ВИСНОВКИ.....	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	235
ІЛЮСТРАЦІЇ.....	296

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзний Ленінський Комуністичний союз молоді
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ГВК – губерньський виконавчий комітет
ДПУ – Державне політичне управління
КНС – Комітети незаможних селян
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО – Народний комісаріат освіти
НКФ – Народний комісаріат фінансів
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОВК – окружний виконавчий комітет
ПОВ – Польська організація військова
РВК – районний виконавчий комітет
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СБ – Спілка безвірників
СВБ – Спілка войовничих безвірників
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЦБ – Центральне бюро
ЦК – Центральний Комітет

ПЕРЕДМОВА. ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

На сьогодні Україна перебуває у складному геополітичному становищі – задля підриву територіальної цілісності держави вжито спробу посіяти непорозуміння між окремими групами українського суспільства на національному ґрунті. Україна є поліетнічною державою. Болгари, греки, євреї, німці, поляки, росіяни та інші національності зі своїми не лише традиційно-побутовими, мовно-культурними та релігійними особливостями складають 20% населення. У зв'язку з цим побудова громадянського суспільства і розвиток демократії у сучасній Україні передбачає формування толерантного ставлення до етнорелігійних спільнот та світогляду співгромадян. Усвідомлення цього буде важливим підтвердженням задекларованого прагнення інтегрувати нашу державу до складу Європейського Союзу та розділити його цивілізаційні цінності. Водночас, консолідація громадян України, незалежно від їх національної приналежності та релігійного світогляду, навколо традиційних засад допоможе запобігти духовному зубожінню, політичному і соціокультурному протистоянню.

Проблеми національних меншин, їх гармонійне співіснування посідають одне з чільних місць у політиці провідних країн світу, а досвід пов'язаний із вирішенням національного питання у релігійній сфері у сьогоднішніх умовах є актуальним і продуктивним. Перед державою постає завдання гармонізації церковно-суспільних відносин, спрямування культурного потенціалу релігії у річище духовного відродження етноспільнот, формування цивілізаційного співжиття етноконфесійних громад. Релігія як соціокультурний феномен є важливим чинником, що позначає ідентичність сучасного громадянина України, його ставлення до історичних, політичних явищ, а релігійна спадщина минулого ще й досі відчутно впливає на суспільні процеси, що відбуваються у нашій державі. В Україні офіційно функціонують десятки конфесійних організацій до складу яких входять сотні, а то й тисячі релігійних общин.

Українське законодавство у сфері державно-церковних відносин не лише гарантує безперешкодну діяльність існуючим на території країни релігійним структурам, але й забезпечує виникнення нових.

У цьому сенсі нагальним є вивчення так званого радянського періоду української державності, особливостей перебігу релігійного життя в умовах здійснення соціалістичного суспільного експерименту. На час захоплення більшовицькою партією влади, більшість етноспільнот України жили у селах або невеличких містах, де ще панував традиційний погляд на місце людини у світі. На формуванням світогляду пересічних мешканців продовжувала впливати релігія. Зміна суті державної влади та соціального середовища призвела до зламу усталених суспільних відносин, до спроби встановлення тотального контролю влади над свідомістю населення, що руйнувало вікові народні цінності, мораль, культуру. Внаслідок комуністичної національної політики зазнали суттєвих демографічних втрат не лише автохтонні мешканці України, але й прийшли на її територію народи. Тим, кого не було знищено фізично, більшовики намагалися прищепити нову матеріалістичну ідеологію. Активним учасником та організатором процесу атеїзації українського суспільства стало масове громадське об'єднання – Спілка воявничих безвірників (СВБ).

Відродження релігійного життя національних меншин України, незважаючи на секуляризаційні тенденції сучасності, не може бути повним без неупередженого осягнення їх трагічного минулого. Сучасним дослідникам належить заслуга у подоланні спадку комуністичної заідеологізованості, марксистсько-ленінських методологічних засад у висвітленні історії релігії та антирелігійного руху в Україні, їм вдалося розширити коло базових проблем даної тематики. При цьому основна увага приділялася вивченню історії домінуючих конфесій, взаєминам православної церкви з владними структурами. Не стали предметом спеціального монографічного дослідження релігійні общини, функціонування яких забезпечувало національним меншинам України збереження їх культурної та ментальної самобутності.

Проголошення незалежності України, відродження духовності в українському суспільстві сприяло зацікавленості конфесійною історією країни, зокрема релігійним життям її національних меншин. Сприятливі умови для розвитку вітчизняної історії покликали до життя низку досліджень на релігійну тематику. Разом із тим для історичної науки актуальним залишається осмислення історіографічного доробку вітчизняних та іноземних учених із зазначеної проблематики, оскільки висвітлення релігійної історії попередниками сучасних науковців відчутно впливає на модерний історіографічний ландшафт доби.

Враховуючи принципові відмінності у зображенні міжвоєнного періоду етноконфесійної історії України, які залежали від змісту релігійної політики та особистих світоглядних засад авторів, в якості поширеної версії історіографічну традицію умовно можна розподілити наступним чином: 1) радянська історіографія; 2) наукові студії сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів. Праці наявні у перших двох блоках, охоплюють базові періоди у дослідженні теми. Хронологічні межі першого етапу охоплюють 20 – 30-і рр. ХХ ст. Другий етап датується серединою 1940-х – кінцем 1980-х рр. Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр., і до нього належить вітчизняна історіографія проблеми релігійних громад підрадянської України упродовж міжвоєнної доби. Також слід виокремити праці науковців української діаспори та дослідження авторів, які перебували у лоні досліджуваних ними релігійних організацій.

Хронологічно першою історіографічною групою джерел із досліджуваної проблеми є офіційні радянські праці, які почали виходити щойно після захоплення більшовиками влади та присвячувалися питанням політики комуністичної партії у сфері релігії та церкви. Серед них роботи П. Красікова [376], А. Луначарського [402] та О. Ярославського [508], які мали сприяти проведенню антирелігійної боротьби. Компартійна монополія на істину звела розгляд цього питання до попередньо визначених схем та висновків: про класову обмеженість конфесійних утворень незалежно від їхнього релігійного

напряму та національної приналежності віруючих, їх контрреволюційний характер та відверту прихильність до ворожих політичних рухів.

Протягом 1920-х рр. та на початку 1930-х рр. з'явилася низка праць, присвячених становищу окремих конфесій на теренах СРСР. Ці роботи частково базувалися й на українському матеріалі. У дослідженні Л. Брандта «Лютеранство та його політична роль» [289] проаналізовано організаційний устрій Євангельсько-лютеранської церкви в СРСР, членами якої в Україні була частина німецької етноспільноти. Автор торкнувся питань національного та соціального складу лютеранських громад, напрямів їх діяльності. Увагу дослідників привертала етноконфесійна група німців-менонітів, які жили відокремлено та не бажали реагувати на державно-соціальні зміни, що відбулися з приходом до влади більшовиків. На початку 1930-х рр. вийшли друком дещо співзвучні за назвою праці: «Меноніти» А. Клібанова [356] та «Меноніти: короткий нарис» А. Реймаруса і Т. Фрізена [450]. Крім порушених питань соціально-економічного становища менонітських колоній в СРСР, у роботах було звернено увагу на особливості релігійного життя етноспільноти. У контексті антирелігійної пропаганди розглядалися окремі аспекти діяльності іудейських громад на сторінках праць М. Шеймана «Про рабинів та синагоги» [500] і М. Шахновича «Кому слугує «релігія Ізраїлю?»» [498]. Автор останньої звернув увагу на майновий стан членів іудейських громад, наголосивши на домінуванні серед них осіб з великими статками. У книзі М. Фрумкіної «Геть рабинів» [487] нищівній неконструктивній критиці було піддане іудейське духовенство.

Частину робіт виокремленого періоду було присвячено особливостям функціонування етноконфесійних об'єднань винятково на теренах України. До праць даної категорії належить робота М. Кривохатського «Меноніти на Україні» [378]. Автор намагався виявити «згубний вплив» релігійної доктрини менонітів на формування у колоністів негативного ставлення до радянської влади. Попри ідеологічну заангажованість автору вдалося детально розглянути особливості устрою менонітських громад та напрями їх релігійно-

просвітницької діяльності. Характеристиці різних відгалужень у старообрядництві та особливостям релігійного життя їх adeptів в Україні присвячено працю Я. Ковальчука «Старовіри» [361]. В антиклерикальній праці цього ж автора «Ксьондзи на Україні» [360], на сторінках якої католицьке духовенство звинувачувалося в контрреволюційних діях, чи не вперше в книжковому форматі розглянуто діяльність релігійних гуртків «ружинців» і «терціанів» за радянської влади, а також засвідчено значний рівень релігійності польського населення тогочасної України.

На увагу заслуговують дослідження М. Кіпера [352], С. Нікеля [517], а також колективна праця «Єврейське містечко в революції» за редакцією В. Тана-Богороза [477], що постали на основі матеріалів, зібраних уповноваженими представниками влади під час обстеження єврейських містечок та німецьких колоній. У зазначених роботах автори приділили увагу впливу релігії на повсякденне життя євреїв, наголошували на важливому значенні для волинських німців конфесійної освіти.

Упродовж 1930-х рр. партійний ідеологічний тиск став всеохопним, що, своєю чергою, спричинило критичне погіршення умов науково-дослідної роботи. Підосною спотворення історичних студій стала докорінна перебудова соціально-економічного базису країни, викликані нею господарська і політична кризи та наступна хвиля політичної реакції.

У кінці 1920-х рр. та протягом 1930-х рр., коли в Україні набрала потужності хвиля репресій щодо церкви, з'являються роботи, яким властиве відверто нетерпиме ставлення до релігійних переконань. Для цих приць є характерним постійне використання тези про антисоціальність конфесійних організацій та їх союз із опозиційними політичними силами. Автори вбачали антагонізм між побудовою соціалізму через колективізацію та індустріалізацію і релігією, на яку нібито спиралися вороги більшовицької партії. Серед цих робіт необхідно виділити «Проти релігії – за соціалізм» Й. Кравця [374], а також брошуру Л. Кіржніца «Трудящі євреї в боротьбі з релігією» [353]. У них автори пов'язали будівництво соціалізму з відмиранням релігійного світогляду,

що асоціювалося із ліквідацією релігійних громад. Водночас акцентувалася увага на методах спротиву віруючих та духовенства антирелігійним акціям влади.

Друга половина 1930-х рр. позначена згортанням політики коренізації та репресіями проти національних меншин. Внаслідок цього наукові розвідки, присвячені національним меншинам, стали епізодичними та були спрямовані на викриття «терористичної» та «диверсійної» діяльності їх представників. Яскравим прикладом праць показаного типу може слугувати видана 1938 р. брошура М. Шестакової «Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок» [501] та робота Б. Кандідова «Церква і шпіонаж» [348], опублікована 1939 р.

Перші спроби проаналізувати історію СВБ у традиційному процесі зростання безвірницького руху здійснені пропагандистами-антирелігійниками, що безпосередньо були пов'язані з її становленням та діяльністю. Серед радянських теоретиків войовничого атеїзму цього часу слід відзначити Д. Ігнатьока [239-240], Ф. Олещука [426-428].

Загалом, більшість праць, які з'явилися в СРСР протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., мала швидше політичний, ніж науковий характер. Ідеологічні установки, подані в роботах зазначеного періоду, заздалегідь визначили основні напрями вирішення проблеми в радянській історіографії на наступні десятиліття. Оцінка подій давалася декларативно та базувалася не на фактичному матеріалі, а на повторюваних у всіх книгах усталених кліше та «неперевіраних» цитатах. Покликані розвінчувати реакційний клерикалізм автори у своїх роботах не прагнули показати особливості функціонування релігійних громад національних меншин України та реальну роль СВБ, залишаючи поза увагою процеси, що відбувалися як в общинах так і всередині безвірницької організації.

Закінчення Другої світової війни розмежувало наступний етап у історіографії проблеми, що хронологічно охоплює середину 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Після перемоги над нацистською Німеччиною сталінським режимом

культивувалися не лише антинімецькі, але й негласно антисемітські настрої, які сприяли остаточній втраті національними меншинами правових гарантій свого існування в СРСР. Наслідком означених процесів стало виведення й без того непопулярної релігійної проблематики, пов'язаної з різними національними меншинами, які населяли Україну напередодні війни, за межі тематики історичних досліджень. Їх неофіційна заборона спричинила практично повну відсутність таких праць у повоєнній радянській історіографії.

Насадження концепції безальтернативності злиття націй при соціалізмі, затвердження у 1970-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності «радянський народ» також безпосередньо позначилося на подальшому рівні цікавості вітчизняних істориків до тематики, яка стосувалася історії національних меншин, а тим більше їх релігійного життя.

Попри зазначені тенденції, у 60 – 80-х рр. ХХ ст. на хвилі масової антирелігійної пропаганди в СРСР етноспільноти все ж стають об'єктом вивчення небагатьох науковців, передусім релігієзнавців, які мали чітку атеїстичну спрямованість. Йдеться, насамперед, про дослідження, присвячені старообрядцям, менонітам та іудеям. Ці роботи, як правило, поєднували в собі історичний та філософський підходи, багато уваги надавалося віровченням, їх морально-етичним категоріям. Особливістю робіт можна вважати їх загальносоюзний характер. Незважаючи на однобічний підхід у висвітленні історії становлення та становища конфесійних організацій у Російській імперії і СРСР, праці містять важливу інформацію про внутрішній устрій релігійних громад, місце та роль у них духовенства. У 1967 р. вийшло друком дослідження В. Крестянінова «Меноніти» [377], а через десять років питання цієї ж проблематики зацікавили А. Іпатова [337]. Науковці дослідили структуру менонітських громад та їх культову діяльність. Л. Мітрохін видав книгу «Баптизм» [411], в якій проаналізував особливості віровчення баптизму та організаційний устрій громад, виокремивши роль духовного лідера в забезпеченні їх належного функціонування. Автори книг про радянських іудеїв, інформацію, що стосувалася їх статусу протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., подавали

оглядово. Такий спрощений підхід характерний для роботи Т. Кічко «Іудаїзм без прикрас» [349] та праці М. Шахновича «Реакційна сутність іудаїзму» [499]. У дослідженні цього ж автора, що вийшло друком під назвою «Занепад іудейської релігії» [497], відзначалося існування низького рівня релігійності серед єврейського населення СРСР уже напередодні Другої світової війни. В. Міловідов у двох своїх монографіях [409-410], перша з яких побачила світ у кінці 1960-х рр., а інша – на початку 1980-х рр., дослідив становище старообрядницьких громад Радянського Союзу та звернув увагу на еволюцію релігійної свідомості їх членів та на зміни в їх культовій практиці.

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії більш активно висвітлювалися питання розробки законодавства про релігійні організації. Дослідження у зазначеному напрямі було здійснено В. Клочковим [357-358], В. Курєдовим [383], Д. Мануйловою [405]. У цих роботах були висвітлені лише «позитивні» сюжети основоположних радянських законодавчих актів, що відбивали декларативний аспект конфесійної політики держави. Замовчувалося існування цілого комплексу відомчих інструкцій і секретних циркулярів, що реально регламентували правове становище духівництва і релігійних установ.

Практиці діяльності СВБ у сенсі становлення та пропаганди атеїзму серед релігійних громад в Україні та СРСР загалом присвятили свої публікації Б. Коновалов [369] та О. Молчанова [414], що відображають тенденції дослідження організованого безвірницького руху, характерні для 50 – 80-х рр. ХХ ст.

Процес заповнення «білих плям» у добу «перебудови» спрямував дослідників на переосмислення проблем релігійного життя, зокрема церковно-державних відносин радянського періоду. Піонерами у запровадженні новітніх підходів до вивчення взаємин держави з церквою та її структурними одиницями – релігійними громадами стали В. Алексєєв [271] та М. Одінцов [425]. Література перехідного періоду створила підґрунтя до об'єктивного вивчення державно-церковно-суспільних відносин, окреслила коло

невирішених проблем і виявила пріоритетні напрями для подальшої науково-пошукової діяльності істориків.

Виникнення незалежної України сприяло тому, що завдання об'єктивного вивчення історичного минулого стало ще більш актуальним. Науковці, відмовившись від компартійних стереотипів та отримавши доступ до раніше засекречених архівних матеріалів, поступово почали наближатися до неупередженого об'єктивного висвітлення минулого. Особливу увагу дослідників привертала подія 20 – 30-х рр. XX ст., літопис яких було сфальсифіковано як у концептуальному, так і у фактографічному плані. Серед нових досліджень слід виділити роботу В. Єленського «Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990)» [327], в якій простежується намагання більшовицької партії, що поступово перетворювалася у державну олігархічну структуру, трансформувати за тоталітарним зразком духовну сферу людської діяльності. Відверте втручання влади у внутрішній світ віруючих, за висновком автора, призводило до нищення традиційного укладу життя, зіпєртого на моральні цінності, захистом яких протягом багатьох років опікувалися релігійні організації.

Слід відзначити працю В. Пашенка «Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки XX ст.» [436], дослідження О. Ігнатуші «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)» [340], а також роботу В. Марчука «Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст.» [544]. Висвітлюючи передусім історію християнських церков східного обряду, автори наводять об'ємний фактичний матеріал про розвиток антирелігійного законодавства, політику репресій проти віруючих в Україні. Дослідники вдосконалили методологію дослідження державно-конфесійних взаємин міжвоєнної доби. А. Киридон у праці «Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років» [354] докладно відтворила процес формування більшовицької політико-правової моделі, роль партійних, радянських і репресивно-каральних органів як основних складників механізму регулювання державно-церковних відносин.

Дослідниця обґрунтувала думку, що не лише антирелігійна пропаганда й антицерковна політика партійно-державного керівництва, але й загальний соціально-економічний, політичний, культурний стан суспільства впливали на зміну ціннісних орієнтацій, руйнували усталений світ звичаїв і традицій населення.

Оскільки праць, які б узагальнювали діяльність релігійних громад етноспільнот України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., за роки незалежності не з'явилося, то огляд робіт, що висвітлюють дане питання, бачиться доцільним здійснити за досліджуваними в них національностями та конфесіями.

У працях, присвячених національним меншинам, що почали з'являтися протягом 1990-х рр., неодмінно знаходила відображення й релігійна проблематика. Проте, в цих роботах аспектам релігійного життя, автори, як правило, не наділяли особливої уваги. Науковців задовольняла констатація скрутного становища релігійних громад, які формували представники взятої за предмет дослідження етноспільноти. Такі роботи вийшли з під пера О. Данильченка [315], Т. Єременко [329], В. Павленка [434], Я. Рабіновича [449], С. Таранця [478], Б. Чирка [494]. У працях аналогічної тематики, які постали протягом 2000-х рр., було приділено вже значно більше уваги особливостям релігійного життя окремих нацменшин. У цьому контексті необхідно згадати монографію О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» [345]. Тенденціям релігійного життя єврейської спільноти України в 20-х рр. ХХ ст. присвятив окремий розділ у своїй праці «Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр.» О. Козерод [362].

Історики, чий науковий інтерес було прикуто до вивчення етноспільнот України міжвоєнної доби, не могли залишити осторонь питання ініційованої Й. Сталіним репресивної політики щодо нацменшин. У дослідженнях цих трагічних сторінок історії такими вченими як В. Дмитрик [318], В. Нікольський [423], Г. Стронський [472-473], В. Ченцов [492] розглянуто утиски, яких

протягом 30-х рр. XX ст. в Україні за релігійні переконання зазнавали віруючі та духовенство різної етнічної приналежності.

Частина дослідників, тематика наукових пошуків яких була пов'язана з історією релігії в Україні, виявляла інтерес до католицизму. Одна з перших спроб характеристики становища польських католиків в УСРР належить вище згаданому Г. Стронському [471; 474]. Н. Рубльова [454-458] цілісно розглянула діяльність Римо-католицької церкви в межах підрадянської України. У статтях та дисертації дослідниці приділено увагу впливу національного чинника на умови існування католицької конфесії на терені УСРР, проаналізовано взаємини більшовицької влади з Римо-католицькою церквою, показано процес ліквідації релігійних громад та знищення кліру. У томі, присвяченому католицизму, що входить до серії книг «Історія релігії в Україні» [368], міжвоєнне становище католицької конфесії показано у світлі дипломатичних перемовин між Ватиканом та радянським урядом. Відносини між Святим Престолом та СРСР лягли в основу наукової розвідки Е. Бистрицької [285]. Вагомий внесок у дослідження не лише загальних питань релігійного життя в Україні 20 – 30-х рр. XX ст., а й історії окремих конфесій, здійснив О. Ігнатуша [342]. В одній із статей історик охарактеризував ставлення державної влади та суспільства до Римо-католицької церкви під час голодомору 1932 – 1933 рр.

Аналізуючи становище релігійних громад протестантських конфесій міжвоєнної доби А. Кравченко та Р. Сітарчук [375] розглянули формування релігійної організації німецьких баптистів та її інтеграцію до Всеукраїнського об'єднання баптистів.

Питання єврейської релігійної освіти та проблеми, пов'язані з позбавленням єврейських релігійних общин предметів культового вжитку в міжвоєнний період, намагалися вирішити О. Вітринська [295-296] та В. Хігерер [488]. Єврейський суспільно-релігійний рух в Україні 20 – 30-х рр. XX ст. досліджував В. Доценко [320]. В. Андросова [275] та Р. Гольдштейн [311] надали характеристику основним етапам розвитку окремих напрямів іудаїзму в Україні.

Чимало робіт присвячено функціонуванню сукупності релігійних громад певної національності в регіональному масштабі або ж у межах міста. У монографії «Німці Півдня України» [502], що вийшла друком в Миколаєві 2009 р., колектив істориків на чолі з М. Шитюком розглянув конфесійний склад німецьких колоній та національних районів досліджуваного регіону, науковці пов'язали масову міграцію менонітів за межі Радянського Союзу з наступом влади на релігійні права етноспільноти. А. Безносів [281] більш детально зупинився на релігійному житті німецького населення півдня України, окресливши хронологічні межі свого невеликого за обсягом дослідження 1920 – 1928 рр. Використавши широку джерельну базу, науковець показав, що релігійні громади німців регіону мусили функціонувати в умовах атеїстичної пропаганди та адміністративного тиску з боку місцевих державних органів. Попри це, як довів А. Безносів, віруючим вдалося домогтися отримання низки поступок з боку влади. Вирішенням аналогічних питань у статті «Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20 – 30 рр. XX ст.» займалася М. Козирева [365]. Національно-культурну політику радянської влади щодо німців Причорномор'я в сфері релігії дослідила Е. Плеська [441]. Становище Римо-католицької церкви у 1930-х рр. на Поділлі проаналізували В. Нестеренко та В. Сторчовий [420]. О. Пасічник [435] дослідив міжвоєнний період діяльності католицьких громад, які знаходилися в межах сучасної Хмельницької області. Ю. Білоусов [286] на тлі політичних реалій цієї ж доби простежив життєву історію католицького духовенства Київщини і Житомирщини. І. Луковенко [398-399] відтворив основні тенденції розвитку старообрядництва та іудаїзму на Донбасі в радянський час. М. Гольдштейн, [311] вивчаючи історію євреїв Полтавщини, звернув увагу на утиски іудеїв з боку влади в роки революційних трансформацій 1917 – 1921 рр.

Описуючи життя українських євреїв В. Орлянський окреслив обставини, які заважали функціонуванню іудейських общин [429]. А. Бистряков у монографії «Євреї Катеринослава-Дніпропетровська» [291] звернув увагу на ліквідацію більшовиками традиційних єврейських благодійницьких закладів,

що були тісно пов'язаними з соціальною діяльністю іудейських громад міста. В. Щукін [504] проаналізував утиски заподіяні радянською владою єврейським релігійним общинам Миколаєва: вилучення культових цінностей в 1922 р. та процес закриття синагог упродовж 1930-х рр. В. Чорномиз [496], досліджуючи життя євреїв Умані, виявив залежність активності віруючих у межах релігійної громади від їх соціального статусу.

Присутні дослідження присвячені історії окремих релігійних общин. Такі праці присвячено найбільшим культовим громадам великих міст, які в умовах урбанізації та радянізації відігравали провідну роль у збереженні етноспільнотами національно-релігійної ідентичності. Автори подібних наукових розвідок, оцінюючи політику більшовиків у сфері релігії та церкви, зазвичай намагалися визначити юридичний статус релігійної громади та особливості її функціонування, становище духовенства в общині, а також розглянути примусове закриття владою культової споруди, якою користувався колектив віруючих. Так, В. Лось [396] дослідила діяльність католицької громади при костьолі св. Миколая у Києві. Історію іудейської общини головної синагоги української столиці вивчав М. Кальницький [346]. З'явилися праці, присвячені лютеранським громадам Києва [351] та Харкова [464]. Б. Кухаренко [384] проаналізував діяльність католицької громади Миколаєва, до складу якої входили як німці, так і поляки.

Слід також звернути увагу на низку праць, у яких знайшли відображення ті особливості функціонування релігійних громад національних меншин України в дорадянський час, які продовжили визначати їх діяльність і після утвердження більшовиків при владі. Релігійна активності німецьких колоністів протягом XIX ст. привернула увагу В. Зарічука [334]. Ґрунтовними є результати здійсненого М. Костюком [374] аналізу конфесійного життя німців Волині на межі XIX – XX стст., зокрема, культової діяльності лютеран та взаємин віруючих із духовенством. Місце синагоги у повсякденному житті євреїв, її роль у релігійній освіті та духовному вихованні показав на прикладі

дореволюційної історії єврейських громад на півдні та сході України В. Гончаров [312].

Свій внесок в аналіз подій пов'язаних із функціонуванням релігійних організацій в УСРР зробили такі вчені української діаспори, як Д. Дорошенко [319], В. Липинський [392], Н. Полонська-Василенко [444] та інші. Їхні праці стали відомими українській громадськості лише з часів незалежності. І хоча науковці не виявили інтересу до питань, які безпосередньо стосувалися становища громад віруючих національних меншин в Україні 20 – 30-х рр. XX ст., ними було досліджено загальні тенденції державно-церковних відносин радянської доби.

Окремий сегмент історіографічного комплексу становлять праці, авторами яких є представники досліджуваних конфесій. Хотілося б виокремити роботу С. Савинського «Історія російсько-українського баптизму» [461], в якій автор звернув увагу на роль німецьких проповідників у поширенні баптистського вчення на території України. Н. Прозоров [448] у праці «Історії старообрядництва» розглянув розповсюдження старообрядництва та процес його подрібнення на окремі напрями, різниця між якими полягала не лише у варіантах віровчення, але й у ставленні віруючих до самоорганізації.

Серед новітніх вітчизняних досліджень присвячених діяльності СВБ та їх роль в історії релігійних громад чільне місце посіли роботи Л. Дудки [322-323], Т. Євсєєвої [325].

Зарубіжні дослідження церковно-релігійних процесів і становища національних релігійних громад різних конфесій в СРСР і зокрема в УСРР-УРСР представлено працями, насамперед, американських, англійських, єврейських, німецьких, польських та російських науковців.

Діяльність Євангельсько-лютеранської та Римо-католицької церков на теренах СРСР протягом 20 – 30-х рр. XX ст. розглянуто на сторінках двох наукових праць дослідниці з Росії О. Ліценбергер [394-395]. Вони написані на основі документів центральних російських архівів. Незважаючи на те що головну увагу авторка приділила релігійному життю німецької національної

меншини РСФРР, вона торкнулася окремих аспектів функціонування релігійних громад зазначеної етноспільноти на території підрадянської України. Білоруська дослідниця О. Курило [382], науковий інтерес якої теж було прикуто до вивчення історії релігійних громад євангельсько-лютеранської конфесії в СРСР, становище Євангельсько-лютеранської церкви у міжвоєнний період висвітлила досить побіжно, зосередившись головним чином на суперечливих моментах політики більшовиків щодо неї.

Німецький історик В. Дьоннінгхаус [317] дослідив суперництво комсомольської організації та релігійних культурно-просвітницьких гуртків за вплив на молодь німецьких колоній СРСР, що мало місце протягом 1920-х рр. Г. Гетте [306] відтворила хроніки католицького храму Святого Йосипа у Миколаєві.

Єврейські історики російського походження з розпадом СРСР отримали можливість осмислення трагічної долі власного народу в радянській державі. Ф. Кандель, автор праці «Історія євреїв Радянського союзу (1917 – 1939)» [347], наголосив, що революція та перші роки перебування більшовиків при владі негативно позначилися на становищі іудейських громад. Натомість лібералізація в роки НЕПу сприяла активізації релігійного життя, зокрема, налагодилася благодійницька та видавнича діяльність іудейських общин, євреї навіть отримали змогу провести з'їзд рабінів загальносоюзного масштабу. Також автор показав методи більшовицької антирелігійної боротьби з іудаїзмом – від проведення атеїстичної пропаганди у дні єврейських свят до викорінення з повсякденного життя євреїв традиційних обрядів та закриття синагог. І. Гітельман [307] розглянув роль утворених при КП(б)У єврейських секцій у боротьбі з іудаїзмом. С. Пілкінгтон [440] дослідив структуру іудейської громади як такої, охарактеризував обов'язки осіб, від яких залежало її належне функціонування.

У 1990-х рр. стався справжній вибух зацікавленості діяльністю Римокатолицької церкви на території СРСР у середовищі польських науковців. Вроцлавські історики М. Іванов [514] та Я. Купчак [516] у книгах

про становище поляків у Радянському Союзі окремі розділи присвятили Римо-католицькій церкві, зупинившись на таких аспектах: структура, число віруючих, антикостольні репресії, опір Римо-католицької церкви процесам атеїзації і радянзації тощо. Та найбільш цілеспрямовано, фахово й плідно серед польських істориків дану проблематику вдалося опрацювати професору Люблінського католицького університету Р. Дзвонковському [510-512]. В його кількох роботах міститься виклад матеріалів про організаційну побудову, ієрархію, клір, паству Римо-католицької церкви, антирелігійну політику радянської держави, репресії проти духовенства, позицію Папського Престолу щодо СРСР та багато інших важливих аспектів.

Таким західним науковцям, як Г. Адріані [509], К. Флетчер [513], Е. Столтінг [519], К. Штумп [520], вдалося у загальних рисах дослідити історію державно-конфесійних взаємин в СРСР, при цьому мінімально порушуючи питання становища релігійних громад національних меншин країни. Водночас, вони продемонстрували певну тенденційність, перебільшуючи наслідки антирелігійної політики влади і тим самим перетворюючи духовенство і віруючих на лише мовчазних жертв більшовицького терору.

Зарубіжні історики у виданих наукових працях дослідили загальну релігійну ситуацію у міжвоєнному СРСР. Проте широкі географічні межі досліджень та недоступність основного масиву архівних джерел багатьом із них значно обмежила можливості глибокого вивчення об'єднань віруючих національних меншин України.

Основою джерельної бази у процесі підготовки монографії стали матеріали центральних та регіональних державних архівів України та Російської Федерації: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ).

Важливе значення для історичної реконструкції і загальної картини різних процесів, пов'язаних із діяльністю на території України національних релігійних громад, мають інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Насамперед, це документи і матеріали фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ф. 1), що містять рекламації релігійних громад із приводу закриття культових споруд та листування між ВУЦВК і відділами органів виконавчої влади різних рівнів з метою вирішення цих питань. Використання документів фонду дає змогу відтворити механізм співпраці гілок влади у регулюванні церковно-державних відносин, з'ясувати, що ВУЦВК відіграв роль найвищої інстанції, до якої звертались віруючі з метою захисту своїх прав від свавільної поведінки представників влади на місцях. Матеріали фонду надають можливість відстежити головні напрями державної політики щодо релігії та церкви, показати її безпосередній вплив на релігійні громади національних меншин України. Також у фонді містяться роз'яснення ВУЦВК з правових питань, пов'язаних із відокремленням церкви від держави. Заслужують на увагу документальні підтвердження репресивних і позаправових дій адміністративних органів республіки.

У фонді НКВС УСРР (ф. 5) знаходимо циркуляри, інструкції, звіти та постанови НКВС до губернських та окружних виконавчих комітетів з питань впровадження декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та застосування інших законодавчих та підзаконних актів, що дають можливість простежити посилення адміністративного та правового тиску на релігійні громади нацменшин України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. До того ж, відділ культів НКВС на основі інформації, що надходила з місць, складав щоквартальний звіт про свою діяльність, що створює можливість побачити цілісну картину взаємин влади з релігійними громадами. У ході дослідження з фонду було отримано переписку відділу культів НКВС з адміністративними відділами губернських, окружних та районних виконавчих комітетів, присвячену питанням пов'язаним із функціонуванням релігійних громад серед

яких особливе місце займає вирішення проблем віросповідань нацменшин різних конфесій. У нагоді стало листування між вказаними інстанціями як із приводу конфіскації культових споруд у релігійних общин, так і з нагоди повернення їм права на користування культовими будівлями. Також документи фонду надали змогу отримати інформацію з приводу фінансової діяльності та матеріального стану релігійних громад. Досліджуючи динаміку чисельності общин та соціального стану їх членів було використано низку справ, що містять статистичні вибірки про кількість громад та віруючих у їх складі, з урахуванням національного, гендерного, вікового та майнового критеріїв. У фонді також знаходяться статuti релігійних общин, завдяки яким визначено особливості їхнього функціонування в межах радянського законодавства. Документи фонду висвітлюють ступінь впливу громад на місцеве населення, забезпечення віруючих культовими будівлями, проведення добродійної діяльності, розповсюдження релігійної літератури, проповідницьку діяльність духовенства серед молоді та функціонування релігійно-просвітницьких гуртків.

Сконцентрований у фонді Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР (ф. 413) матеріал, що базується на актах, звітах та висновках з обстеження сільських рад України, де переважну кількість мешканців становили представники етноспільнот, дає можливість скорегувати статистику щодо кількості релігійних громад. На основі звітів, складених інспекторами комісії, було проаналізовано інформацію, що дає можливість оцінити рівень релігійності віруючих різних вікових груп у складі національних релігійних громад окремих конфесій, дізнатися про взаємовідносини між членами общин різних релігійних напрямів, рівень лояльності віруючих до влади.

Суттєвим для розуміння тиску радянської держави на релігійне життя етноспільнот України мають документи фондів Народного комісаріату юстиції УСРР (ф. 8), Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166), Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф. 258).

Документи центральних партійних органів, представлені матеріалами, що

зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1, оп. 6, 7, 20), характеризують політику більшовицької партії відносно релігійних інституцій різних конфесій. Тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про становище церков, діяльність адміністративних органів республіки з проведення релігійної політики, а також протоколи засідань та нарад комісій різних рівнів дають можливість уявити діяльність релігійних громад національних меншин. Зосереджені у фонді матеріали надають змогу проілюструвати рівень релігійної активності населення. Документи, що належать агітаційно-пропагандистському відділу ЦК КП(б)У, висвітлюють перебіг та форми антирелігійної роботи компартійно-радянських структур протягом 20-х рр. ХХ ст., її вплив на польське, єврейське та німецьке населення УСРР.

Фонди обласних архівів, завдяки концентрації в них матеріалів місцевого рівня, доповнюють матеріали центральних архівосховищ. Інформація про діяльність тих релігійних громад, які формували віруючі неукраїнської національності, знайшли своє відображення у фондах Державного архіву Миколаївської області (адміністративний відділ Миколаївського ОВК, ф. Р-118), Державного архіву Одеської області (адміністративний відділ Одеського ОВК; ф. Р-3865), Державного архіву Херсонської області (адміністративний відділ Херсонського ОВК, ф. Р-445; відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету, ф. Р-1887), Державного архіву Київської області (Київський губернський підвідділ з ліквідації майна релігійних установ, ф. Р-862). Адміністративні відділи на регіональному рівні вели реєстрацію громад, регламентували їх діяльність та контролювали її. Для окремої релігійної громади створювалася особиста справа, що містила такі свідчення: перелік членів общини, із зазначенням дати народження та вступу до громади, соціального та майнового стану; інформацію про служителів культу; наявність культової споруди та опис майна общини; статут об'єднання. Більш глибоко проаналізувати структуру, напрями діяльності та еволюцію громад дозволяють протоколи загальних зібрань, звіти про діяльність общин. Завдяки матеріалам,

які містяться в обласних архівосховищах вдалося з'ясувати особливості функціонування нелегальних релігійних об'єднань культурно-просвітницького спрямування. Фінансова активність релігійних общин теж відлітковується на основі документів, що містяться в архівах обласних центрів України.

Фонд Р-5263 Державного архіву Російської Федерації містить матеріали Комісії з питань культів СРСР. На основі звернень щодо неправомірного закриття місцевою владою культових споруд, які надсилалися віруючими з України до Комісії з питань культів СРСР, вдалося з'ясувати перебіг та результати масової ліквідації релігійних громад в УСРР (УРСР) протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст. Документи фонду також засвідчують нелегальне функціонування позбавлених культових будівель та офіційно розпущених релігійних общин.

Важливою складовою джерельної бази дослідження є опубліковані матеріали. До них належать збірники документів, присвячені окремим національним меншинам України, зокрема євреям, німцям, полякам [184-185; 198; 207; 211]. Їх упорядники мали на меті розкрити становище національних меншин у контексті ініційованої радянською владою трансформації суспільно-економічного устрою країни. Водночас у зазначених збірниках міститься обмежена кількість документів, які б стосувалися релігійного життя нацменшин, впливу на етноспільноти антирелігійної політики радянської держави тощо.

Окремо слід виділити збірники документів, які характеризують діяльність конфесійних організацій та релігійних громад національних меншин, показано їх відносини з владою. Вміщені в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (2003 р., № 2) [181] документи присвячені функціонуванню Римо-католицької церкви, стану її кліру та менталітету віруючих в умовах антирелігійної політики. Відображення цих проблем, але вже у Всесоюзному масштабі знаходимо у збірнику документів і матеріалів «Політбюро і церква 1922 – 1925 рр.» [178]. Драматичну долю іудеїв, які зазнали утисків під час більшовицького експерименту в Україні, висвітлено у книзі «Комуністична влада проти релігії

Мойсея: Документи 1920 – 1937 і 1945 – 1953 рр.» [188], що складається з віднайдених та упорядкованих працівниками «Вінницького центру вивчення єврейської історії» документів. Регіональному аспекту взаємовідносин радянської влади з церковними організаціями присвячено документи, що увійшли до збірника «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст.» [214].

Серед польських документальних видань слід відзначити серію «Поляки на Україні» [215-216], підготовану колективом Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль), що долучає до наукового обігу, зокрема, низку документів фонду Міністерства закордонних справ Другої Речі Посполитої про становище Римо-католицької церкви на підрадянських теренах. Тут містяться меморандуми польського посольства у Москві, консульств у Харкові та Києві про репресії українських католиків, закриття костьолів, антирелігійну пропаганду.

Іншою групою опублікованих джерел є тематичні збірники документів і матеріалів радянських органів влади, які дали змогу дослідити юридичні підстави функціонування релігійних громад, законодавче регулювання процесу їх утворення й ліквідації у контексті радянської правової системи. Це декрети, інструкції, циркуляри, розпорядження РНК, НКВС СРСР та УСРР із питань націоналізації власності релігійних громад, закриття культових споруд тощо. Унікальними є колекції документів підготовлені за участю представників органів влади, таких як І. Сухоплюєв. Він з 1921 р. очолював ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави в НКЮ, а з 1924 р. – у НКВС УСРР. Це також, Н. Фіолетов, П. Красіков, що завідували ліквідаційним відділом НКЮ РСФРР, консультант відділу професор П. Гідулянов та інші [183]. До збірника увійшли найбільш важливі, з точки зору видавців, документи, які стосуються церковної тематики. Документи юридичного характеру знаходимо у збірнику «Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР» [209].

Окремий блок джерел, потрібних для розуміння засад політики державного атеїзму, становлять рішення ЦК, з'їздів і конференцій РКП(б) (ВКП(б)) та КП(б)У, які стосувалися загальних питань стратегії і тактики більшовиків у відносинах з церквою [191; 199; 204].

Були опрацьовані матеріали, що пов'язані з організаційним становленням та існуванням СВБ: статuti товариства, стенографічний звіт Другого Всесоюзного з'їзду безбожників, матеріали союзних, республіканських та окружних безвірницьких з'їздів, пленумів Центральної ради Союзу войовничих безбожників; інструкції та методичні рекомендації щодо організації роботи сільських, міських осередків та гуртків юних безвірників, які стосувалися життєдіяльності релігійних громад етноспільнот [176; 203; 205; 208].

Звертають на себе увагу публікації радянської офіційної статистики [210-212]. Їх цінність полягає в представленій статистиці етнонаціонального складу регіонів. Серед демографічної статистики можна відзначити матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 року [182, 189]. Вони дають уявлення про етносоціальну карту України, регіональне розміщення етноспільнот, географічну локацію релігійних конфесій на території УСРР.

Продуктивним джерелом є архівна періодика, хоча більшість надрукованих у той час газетних і журнальних матеріалів, вимагають критичного ставлення. Інформацію про релігійне життя республіки отримуємо як із атеїстичних періодичних видань загальносоюзного значення таких як часопис «Антирелигиозник», так і з української періодики аналогічної тематики, до якої належать, зокрема, журнал «Безвірник» та газета «Безбожник».

Наведені видання друкували матеріали, що обслуговували антирелігійну, антицерковну політику більшовицької влади. Незважаючи на їх однобічну ідеологічну спрямованість, перекручування фактів і негативне ставлення до усіх конфесій та релігійного світогляду, публікації періодики того часу дають можливість рельєфніше уявити процеси, пов'язані з діяльністю релігійних громад нацменшин радянської України.

Статті, які стосувалися перебігу релігійного життя етноспільнот України, також вміщувалися у відомчих періодичних виданнях всеукраїнського значення – «Адміністративному віснику» та «Вістях ВУЦВК».

Окреме джерело дослідження становить місцева періодична преса. Це регіональні часописи на кшталт газет «Вечерние известия» (Одеса), «Радянська Волинь», «Робітник Кременчуччини». Особливість цього виду джерел полягає в тому, що він вводить нас у безпосередню атмосферу того часу, показує ставлення сучасників до повсякденних проблеми. Водночас, тенденційний підбір фактів цих видань, безапеляційність думок було спрямовано на формування у читача думки про аморальність священнослужителів та експлуататорську суть релігії.

Побутовий, повсякденний аспекти допомагає зрозуміти мемуарна література. До неї належать мемуари католицького прелата Т. Скальського [269]; спогади працівників органів радянської влади Д. Гойченка [262] та І. Стріонова [265]. На окрему увагу заслуговують мемуари німецького консула А. Хенке [270], що перебував у Києві з 1933 р. по 1936 р. Слід також відзначити спогади колишніх жителів німецьких колоній Дніпропетровщини та єврейських штетлів Хмельниччини [264; 268]. Для з'ясування особистого ставлення представників партійної верхівки до релігії та церкви, яке впливало на їх політичну позицію у даній сфері, має епістолярія радянських функціонерів [266-267].

Таким чином, історіографію обраної за об'єкт дослідження проблеми можна поділити на радянську, зарубіжну та сучасну вітчизняну.

Радянські історики стверджували, що тільки у СРСР свобода совісті набула найповнішого втілення. Водночас це їм не заважало наголошувати у своїх дослідженнях на суспільній шкідливості релігії, доводити «експлуататорську» роль церкви та «реакційну» діяльність релігійних організацій та віруючих. У зв'язку з цим у наукових роботах радянського періоду питання функціонування релігійних громад етноспільнот України розглядалися упереджено. Та попри ідеологічну й класову заангажованість

досліджень радянської доби, вони містять значний фактологічний матеріал, що робить ці видання важливими для сучасних істориків.

Позитивні зрушення в історичній науці відбулися у кінці 1980-рр., коли монопольна компартійна точка зору в ідеологічній сфері життя країни відійшла у минуле, а з нею й обмеження у дослідницьких підходах та висновках, а також доступі до джерел. Це дозволило переосмислити методологічні основи дослідження діяльності національних релігійних громад в Україні та поширення на її теренах безвірницького руху.

Здобуття Україною незалежності повністю відкинуло обмеження у дослідницьких підходах та висновках. Проте, головна увага науковців зосереджувалася на взаєминах конфесійних організацій із радянською владою. Питання повсякденного життя віруючих національних меншин, особливості функціонування їх релігійних громад, розгортання діяльності осередків СВБ не здобули належного висвітлення.

Дати об'єктивний аналіз розвитку релігійних общин етноспільнот України прагнули зарубіжні дослідники. Однак у працях іноземних науковців простежується недостатність джерельної бази та брак обізнаності із особливостями релігійного життя віруючих в Україні міжвоєнної доби.

Досить репрезентативною є джерельна база. Опубліковані та неопубліковані архівні документи, матеріали періодичних видань, джерела особового походження дозволили з'ясувати позицію партійних функціонерів, органів радянської влади, радянської громадськості щодо релігії та церкви, етноконфесійних утворень, проаналізувати структуру, діяльність релігійних громад національних меншин України, дослідити спосіб життя духовенства та церковного активу, охарактеризувати ставлення віруючих до антирелігійної політики держави та роль СВБ у поширенні атеїстичного світогляду серед поліетнічного населення України.

РОЗДІЛ 1.

СТАТУС ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

1.1. Етнорелігійне середовище України: історичні обставини, особливості та етапи еволюції

За різних обставин протягом тривалого часу, особливо упродовж XVIII –XIX ст., на українські землі потрапляло чимало представників різних етносів, батьківщина яких знаходилася далеко від нової оселі. Серед переселенців, які знайшли свій новий дім на території тієї частини сучасної України, що на початку XX ст. входила до складу Російської імперії, слід виділити німців та росіян-старообрядців. До того ж, іще з часів, коли українські землі знаходилися в межах Речі Посполитої, тут продовжувало перебувати багато поляків та євреїв, чимало яких мешкало в містах.

Оскільки значна частина етнічного населення існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього світу, то громада була об'єднуючим етнічним та релігійним чинником. Общинний спосіб життя був притаманний усім національним меншинам. Лише поляки відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірського типу поселень. Етнічні меншини України мали потужний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Водночас слід визнати, що об'єктивні процеси соціально-економічної та культурної модернізації, що потужно розвивалися в пореформеній Російській імперії, вже наприкінці XIX ст. зробили помітні проломи в оборонних мурах низки міських за своїм складом етнічних громад, зокрема, єврейської [506, с. 81-82].

Вагома роль у підтримці законсервованої форми громадського життя етнічних меншин належала релігії. На культові практики значний вплив справляли соціально-етнічні чинники, які позначалися на релігійній свідомості

та культури. У результаті цієї взаємодії відбувалося поєднання релігії з тією соціально-етнічною структурою, в межах якої вона існувала. Формувався так званий етноконфесійний синкретизм, який визначав головні риси релігійного комплексу. Однак, кожен із елементів релігії взаємодіяв з етнічними складовими нарізно. Найбільше етноконфесійний характер релігії виявлявся в обрядовій сфері [503, с. 18]. Таким чином, самотність кожної з етнічних меншин визначали специфічні традиції, що впливали на формування релігійних практик. Вони тривалий час допомагали представникам того чи іншого етносу не втратити власну самоідентифікацію та запобігали асиміляції. Особливої актуальності цей факт набував з огляду на те, що у державі існувала панівна Російська православна церква, а поряд із нею мусили співіснувати «терпимі» та «пригноблені» релігійні організації, членами яких були віруючі найбільших етнічних меншин підросійської України [294, с. 32].

Згідно даних 1910 р. у Російській державі мешкало 163 млн. осіб. За конфесійною приналежністю населення імперії розподілялося таким чином: православних разом із старообрядцями було близько 70% від усіх жителів, протестантів – 4,85%, іудеїв – 4,05%, решту становили переважно католики та мусульмани [436, с. 15]. На території імперії діяло більш ніж 6 тис. синагог, 4,2 тис. костьолів, біля двохсот старообрядницьких церков [280, с. 16].

Напередодні Першої світової війни на українських землях Російської імперії мешкало 1390 тис. віруючих Римо-католицької церкви, серед яких близько 800 тис. були поляками [358, с. 168]. Переважно польське населення України походило від переселених у XVIII ст. польськими магнатами селян із Мазовії та дрібної шляхти, яка тоді ж колонізувала спустошені війнами «креси». Невдовзі поляки зазнали поразки у підійнятому національно-визвольному повстанні 1830 – 1831 рр., оскільки царський уряд конфіскував маєтки поміщиків – учасників цього руху. З огляду на це, чимало поляків, які втратили своє майно, переселилося до Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва, де згідно перепису населення 1897 р., їх налічувалося 30% від загальної кількості жителів названих міст [417, с. 39]. До того ж на території країни мешкало біля

0,5 млн. німців [293, с. 294]. Їх п'ята частина формувала католицькі громади, переважно сконцентровані у Таврії та Донбасі [281, с. 329].

До більшовицького перевороту 1917 р. Римо-католицька церква мала прилаштовану до імперського адміністративного устрою структурну мережу. Управління парафіями здійснювалося або через деканати – групи парафій на чолі зі старшими священиками-деканами, або безпосередньо єпископом. На Правобережжі і півдні України у кожній губернії функціонувало близько 100 парафіяльних костьолів. Так, зокрема, на Поділлі існувало 97 католицьких храмів [456, с. 311]. У проміжку між 1860 р. і 1914 р. кількість католиків на кожному з цих приходів у середньому збільшилася з 2103 осіб до 3090 осіб, а на одного священика припадало 2462 віруючих [435, с. 62].

Лівобережжя входило до складу Могилівської архідієцезії. Парафії цього регіону були нечисленними і на загал нараховували не більше 20 тис. віруючих. Католицькі громади були лише у найбільших містах (Харкові, Чернігові, Полтаві, Сумах, Ніжині, Кременчуку).

На південь України поширювалася юрисдикція Тираспільської дієцезії, до парафій якої належало 200 тис. віруючих, чимало з яких, так само як і місцеве духовенство (близько 100 патерів), були етнічними німцями [456, с. 312]. Католицькі віруючі однієї громади часто були розпорошені по багатьох селах та хуторах, віддалених від костьолу. Так, наприклад, Георгбурзька католицька громада села Дудникове на Запоріжжі об'єднувала жителів навколишніх колоній Московки, Єлизаветівка, Єгорівка. Віруючі цих поселень відвідували храм лише на великі свята чи значні події [338, с. 143].

Збільшенню кількості католиків у південному регіоні України наприкінці XIX ст. сприяв приріст польського населення. Тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року в південних губерніях Російської імперії католиками визнавали себе близько 53 тис. поляків, у тому числі в Херсонській губернії – 30,9 тис. осіб, у Таврійській – 10,1 тис. осіб, у Катеринославській – 12,3 тис. осіб. Особливістю польської католицької громади півдня України було те, що католицизм переважно сповідувало міське населення. На Херсонщині

жителями міст були 80% польських католиків губернії. У Катеринославі 1914 р. їх мешкало 10 тис. осіб. Станом на 1909 р. у Миколаєві, Маріуполі та Херсоні проживало понад 3 тис. поляків у кожному. Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. Тисяча дев'ясот тринадцятого року в місті знаходилося близько 26 тис. осіб зазначеної національності. Життя у містах породжувало майнову диференціацію мешканців, яка разом із полінаціональним складом населення не найкращим чином позначалася на становищі Римо-католицької церкви у регіоні. Всередині громад досить часто не існувало тісної взаємодії та порозуміння між етнічними і соціальними групами [303, с. 167].

Майже всю Правобережну Україну охоплювала Луцько-Житомирська дієцезія. Число католиків у ній становило понад 760 тис. осіб, серед яких, слід зауважити, крім поляків, були й українці. Паства Римо-католицької церкви на Правобережжі, де багато католиків проживало в сільській місцевості, зокрема, навколо Бердичева, Шепетівки, Вінниці, Могилева-Подільського, відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників, аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – слугувала надійною опорою своїй церкві, надаючи їй всебічну допомогу. Густу мережу костьолів на Поділлі, Волині і Київщині було збудовано й надалі утримувано переважно коштом навколишніх землевласників. Дев'яносто вісім відсотків священників Римо-католицької церкви в цьому регіоні складали етнічні поляки. Католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалася на центр громадського і культурного життя [454, с. 343; 435, с. 312-313].

Більшість німців України (близько 80 %) були протестантами, які проживали на Волині та півдні України. Базові принципи життєдіяльності

німецьких поселень обумовлювалися різними версіями протестантизму, вимогливими до особистісного і громадського життя особи. Від неї вони вимагали глибокої віри, постійного духовного самовдосконалення, тісної співпраці у релігійній громаді, виваженості, порядності, працелюбності, смирення, чесності [506, с. 49]. Характерною ознакою релігійного життя німців була толерантність – як у власних поселеннях, так і у ставленні до українського населення. Найчисельнішою протестантською церквою була Євангельсько-лютеранська, за нею – меноніти. Невелика кількість німців була баптистами [281, с. 329].

Невдовзі після ліквідації самодержавним урядом Запорізької Січі та завоювання Кримського ханства на кінець у Російській імперії особливо гостро постало питання колонізації Приазов'я та Причорноморських земель, яке царська влада намагалася вирішити за рахунок іноземних переселенців. Ще напередодні зазначених подій, протягом 1762 – 1763 рр., Катерина II підписала документи, у яких жителів Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переїжджати до України.

Поступово іноземні колоністи розпочали перетворювати дикі степи у культурні землеробські райони. Оскільки на той час у Німеччині ще продовжувались гоніння на адептів різноманітних і численних християнських напрямів, серед переселенців виявилася значна кількість релігійних дисидентів. Переважно це були меноніти, які вважали себе послідовниками протестантського вчення, що виникло в Нідерландах у 30 – 40-х рр. XVI ст. завдяки проповідницькій діяльності Менно Симоне. Меноніти розраховували знайти у неосвоєних степах південної України пристанок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення [380, с. 7].

Сформовані на теренах Західної Європи віросповідні традиції меноніти перенесли до України, де знайшли досить сприятливі умови для облаштування подальшого життя. Розуміючи особливу роль релігійного чинника у житті суспільства, самодержавство максимально враховувало цей аспект у процесі розробки переселенської політики. Усім колоністам – будь то меноніти,

лютерани чи представники інших конфесій – гарантувалися належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їхньої віри. Адже задоволення віросповідних потреб розглядалося царським урядом як дієвий механізм закріплення колоністів на освоєваних землях.

У середині XIX ст. меноніти становили четверту частину німецького населення та третину всіх протестантів півдня України. Вони сформували тут три компактні анклав: Хортицький і Маріупольський округи у Катеринославській губернії та Молочанський у Таврійській губернії [293, с. 61]. Сільська менонітська поземельна громада була колективним власником землі. Релігійна громада вважала менонітом кожного колоніста, який прийняв хрещення незалежно від соціального та майнового стану, але обов'язково зі свого етнічного середовища. Таким чином, приналежність колоністів до релігійної громади співпадала з їх належністю до сільської, до якої вони були інтегровані за конфесійною ознакою [432, с. 43].

Меноніти України належали переважно до «церковних» та «братських» релігійних громад, останні з яких мали власних попередників – «гюпферів» та «єрусалимських друзів». Із культової точки зору різниця між «церковними» та «братськими» менонітами полягала у виконанні обряду хрещення. Якщо перші здійснювали його кропленням водою, то прихильники іншого напрямку надавали перевагу повному зануренню у воду бажуючого похреститися [284, с. 19]. «Церковні» меноніти у вирішенні релігійних питань керувалися настановами пасторів і старійшин, натомість «братські» меноніти подібні питання вирішували самостійно. Відокремлення «церковних» менонітів відбулося у середині XIX ст. після проведення з'їзду духовних старшин та пасторів Молочанського менонітського округу, на якому було вирішено створити централізований церковний апарат [356, с. 69].

На початку XX ст. меноніти вже мали численні громади, низку товариств, значну кількість освітніх закладів, гуртків, місій, видавали журнали та релігійно-біблійні твори, вели активну господарську діяльність [402, с. 254].

Крім менонітів з Німеччини до півдня України потрапили члени пієтистських громад, які створили кілька сектантських угруповань. Прихильники пієтизму надавали особливого значення індивідуальному благочестю та релігійним переживанням, які протиставлялися лютеранській ортодоксії, що зосереджувала надмірну увагу на незрозумілій для багатьох парафіян догматиці. На майбутнє поширення баптизму серед німців в Україні вплинула проповідницька діяльність носіїв саме цих релігійних переконань. Спочатку розпочало існування «братство друзів Божих», до якого належали вихідці з Вюртемберга – засновники колоній Рорбах і Вормс. На розповсюдження пієтизму вплинув пастор Й. Бонекемпер, що прибув в Україну у 1824 р. [461, с. 24]. Через 6 років після приїзду Й. Бонекепера, до секти «пієтистів-сепаратистів» колонії Нейгоффнунг потрапив пастор Е. Вюст. Своїми проповідями в дусі нового пієтизму він домогся прихильності деяких менонітів Молочанської округи. Тисяча вісімсот шістдесят четвертий рік вважається роком заснування першої німецької баптистської громади в Україні, коли 11 менонітів, мешканців Нового Данцига, охрестилися за відповідним обрядом [461, с. 32].

У 1887 р. було сформовано Російський союз німецьких баптистів, до якого увійшли Західноросійське та Південноросійське об'єднання баптистів, останнє з яких формували німці, що жили на українських землях. На початку ХХ ст. до нього входило 16 громад, у складі яких знаходилося 2750 осіб. Від 1910 р. у ході кампанії боротьби з «німецьким засиллям» розпочалося гоніння на баптистів. Припинив діяльність Російський союз німецьких баптистів. Під час Першої світової війни баптистам заборонили використовувати німецьку мову для богослужіння, припинилося друкування журналу «Друг дому», а Волинь змушені були покинути ті німці, які не забажали отримати російське підданство [282, с. 12].

Більшість німців, для яких Україна стала другою батьківщиною, сповідувала лютеранство. Німці-лютерани чисельно переважали серед колоністів Херсонської губернії. Незначна їх кількість мешкала

на Катеринославщині (компактні поселення лютеран – колонії Фішерсдорф, Йозефсталь – були розташовані поблизу губернського центру) [293, с. 59].

Організаційний устрій Євангельсько-лютеранської церкви в Російській імперії набув впорядкованого вигляду після прийняття 1832 р. «Статуту Євангельсько-лютеранської церкви», чинність якого була непорушною до 1917 р. Очолювала Євангельсько-лютеранську церкву Російської імперії Генеральна консисторія, яка знаходилася у Санкт-Петербурзі і перебувала під керівництвом духовного суперінтенданта-єпископа та світського президента. Окремі общини об'єднувалися у приходи, приходи у – пробста, пробста – у консисторіальні округи, яких на території імперії (не рахуючи Прибалтики) було два – Московський та Петербурзький. На територію України поширювалася юрисдикція останнього. До нього належали громади Чернігова, Києва, Полтави, Херсона, Катеринослава, Таврії, Волині та Поділля [394, с. 46]. Общиною керував пастор та приходська рада, яка складалася з найповажніших членів громади. Лютеранське духовенство було зобов'язаним бездоганно дотримуватися спеціальних правил та виконувати приписи, які містилися в «Статуті Євангельсько-лютеранської церкви». На пасторів покладалися обов'язки слідкувати за тим, аби ніхто з прихожан не ухилився від щорічного причастя, щоб кожен лютеранин, який досяг п'ятнадцятирічного віку, обов'язково пройшов конфірмацію тощо. «Статут Євангельсько-лютеранської церкви» фіксував не лише юридичний статус духовенства, але й базові засади врівнення. Його положення детально регламентували порядок та зміст громадського і домашнього богослужіння [437, с. 21-22].

Слід сказати, що попри другорядну роль Євангельсько-лютеранської церкви, як і Римо-католицької у релігійному житті імперії, призначення, переміщення та звільнення духовенства цих конфесійних організацій залежало від центральної та місцевої влади. До того ж лютеранські та католицькі священики, подібно царським чиновникам, отримували платню з казни [437, с. 18]. Таким чином, можна говорити про тісний зв'язок інославно церков із державною владою.

Найбільшою етнічною меншиною України були росіяни, які разом із українцями належали до православ'я. Однак певна їх кількість формувала етноконфесійні групи старообрядців, або, як їх ще називали, старовірів. Початок старообрядництва сягає другої половини XVII ст., коли відбувся розкол у Російській православній церкві, що був спричинений церковними реформами патріарха Никона. Ця реформа й деякі обрядові зміни наштовхнулися на опір частини духовенства і віруючих, які виступили на захист старих обрядів та проти офіційного православ'я, яке підтримувало уряд. Досить швидко офіційна влада почала їх переслідувати. Втікаючи від репресій, старообрядці оселялися на окраїнах Російської імперії та за її кордоном. Українські землі стали одним із осередків розселення російських старовірів, які поділилися на дві течії – попівців та безпопівців. Перші з них, незважаючи на присутність значного впливу мирян на церковне життя, визнавали необхідність священиків для здійснення богослужінь і виконання обрядів. Частина старообрядців, яка після смерті священиків старого висвячення заперечила можливість існування «істинного» духовенства, сформувала безпопівський толк [417]. Оскільки попівці приймали до себе на службу біглих православних священиків, що «покаялися», то їх почали називати ще й біглопопівцями [448, с. 125]. За правління Миколи I старообрядцям було заборонено приймати біглих священиків, тому серед попівців виникла думка щодо заснування власної ієрархії. Як наслідок було створено так звану «білокриницьку церкву», що отримала свою назву від міста, де проживав першоієрарх [448, с. 173]. На початку XIX ст. частину попівців, які приєдналися до офіційного православ'я розпочали називати одновірцями. Попри те, що богослужіння у таких приходах відбувалося згідно старообрядницьких кононів, організаційно вони входили до складу Російської православної церкви [410, с.16].

Уже в 70 – 90-х рр. XVII ст. старовіри, вихідці з центральних регіонів Московії, тікаючи від переслідувань, прийшли на Чернігово-Сіверщину й оселилися в Стародубі, у селах Біла і Синя Криниця, Замішев, Шеломи. Звідти частина їх переселилася на Правобережну Україну. У XVIII ст. вони з'явилися

й на Волині. Старообрядці компактно селилися на території Житомирського, Овруцького, Новоград-Волинського повітів. У кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в селах Пилипи, Андрушівці, М'ясковцях Житомирського повіту, Чоловці Овруцького та Янушівці Новоград-Волинського повітів. У 1912 р. кількість старовірів Волинської губернії сягнула 13 тис. осіб [443, с. 306].

Економічне зростання та збільшення населення слобід на півночі Гетьманщини, з одного боку, та постійні конфлікти їх із місцевими дідичами й українською владою (зокрема на ґрунті збільшення державних податків) спричинило те, що, починаючи з середини XVIII ст., частина старообрядців із Чернігівщини (а також із сусідньої Гомельщини), отримавши від уряду низку пільг переселилася на малозалюднені простори південної України. Вони оселялися в Ново-Сербії, пізніше Слов'яносербії, а по опануванні Російською імперією всієї південної України – на Херсонщині (зокрема, в Бериславському повіті) та Приазов'ї (особливо в Мелітопольському повіті), де 1832 р. їх налічувалося понад 7 тис. осіб [418].

Центром старообрядництва на території Донеччини стало селище Ольховатка, яке офіційно було засновано 1720 р. вихідцями з Курської губернії. Старовіри Ольховатки на початку XX ст. становили більш ніж 80% її населення (2614 особи) [399, с. 470]. У 1897 р. на території Харківської губернії мешкало 2100 старообрядців. Золотий вік старообрядництва припав на 1905 – 1917 рр. У цей час на Харківщині активно будуються багаточисельні храми, зокрема у Боровій, Гур'ївому Козачці та Харкові [493, с. 162].

Станом на 1 січня 1912 р. в Російській імперії налічувалося 2,2 млн. осіб, які сповідували старообрядництво. Існувало 1268 зареєстрованих громад. Безповівці склали більшість у старообрядництві – їх нараховувалося 1,2 млн. осіб, але вони були розподілені між багаточисельними згодами і толками, а тому не могли відігравати значної ролі. Серед поповців переважали представники «білокриницької церкви» – їх було трохи менше 0,8 млн. осіб. До «білокриницької церкви» входило 20 єпархій, із яких 17 знаходилося в

Російській імперії. Кількість прихильників біглопопівщини складала 200 тис. осіб, але конкуренція з боку «білокриницької церкви» сприяла поступовому зменшенню їх чисельності [409, с. 61]. У 1904 р. в Україні мешкало більш ніж 185 тис. старообрядців. До 1917 р. старообрядницька громада Черкас була найбільшою в Правобережній Україні. Тут діяло 6 храмів [478, с. 46].

Неповторності конфесійній палітрі України надавали євреї. Центр культурного та економічного життя єврейства у XVI ст. перемістився з країн Західної Європи на схід – до Польщі та Литви включно з їхніми українськими землями [403, с. 285]. Іудаїзм визначав єврейський побут. Народження, шлюб, смерть та інші події в житті іудея супроводжувалися виконанням багаточисельних та старанно розроблених релігійних обрядів. З ними ж, а також із читанням великої кількості молитов було пов'язано весь розпорядок дня віруючого. У XVIII ст. на Волині та Поділлі серед єврейського населення виник і набув поширення релігійний рух, що став відомим як хасидизм. Він був спрямований проти прищеплюваних рабинами формалізму й схоластики та наполягав на пріоритеті простої щирої віри та святості у повсякденному житті [403, с. 264, 267]. З боку ортодоксального рабинату й вищих станів єврейства хасидський рух спершу зустрів відвертий опір. Але з часом протисторова між ортодоксальним іудаїзмом і хасидизмом ослабло. Згодом обидві течії знайшли шляхи мирного співіснування, хасидизм став рівноправною складовою ортодоксального іудаїзму [469, с. 94]. Введення царським урядом у 1796 р. дискримінаційної смуги осілості (іудеям дозволялося жити лише у губерніях Правобережної України) призвело до того, що більшість євреїв поселилася у містечках і невеликих містах. На Правобережжі євреї, як і поляки, розселилися спорадично – окремими етнорелігійними громадами. Основу єврейської соціальної організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалася в міських поселеннях та функціонувала незалежно від інших завдяки громадському самоуправлінню (кагал), яке в межах Російської імперії було офіційно скасовано 1844 р., хоча фактично продовжувало функціонувати [418, с. 42]. Внаслідок цього характерною ознакою іудейських релігійних

громад було те, що вони не мали власної конфесійної організації [362, с. 134, 146]. Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад. Рабин був дороговказом єврейських мас у протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню. Водночас із звичайними рабинами від 1825 р. розпочали виконувати свої обов'язки «казенні» рабини. Крім релігійних функцій вони мали контролювати виконання євреями встановлених державою законів та слідкувати за рівнем прихильності віруючих до влади [437, с. 31].

Релігійна активність єврейського населення України була досить високою. Тисяча вісімсот вісімдесят сьомого року в містах Подільської губернії діяло 119 синагог і молитовних будинків, у повітах – 399 синагог та молитовних будинків. Загалом із усіх культових споруд регіону єврейські склали 22,5%. По губернії на одне богослужбове приміщення припадало 628 осіб єврейського населення [469, с. 93, 96]. Тисяча дев'ятсот четвертого року у Волинській губернії діяли 194 синагоги, Подільській – 168, Полтавській – 95, Херсонській – 92, Катеринославській – 31. Загалом в Україні станом на 1910 р. існувало майже 1300 синагог та іудейських молитовних будинків [283, с. 19].

Події 1917 – 1921 рр. кардинально вплинули на життя усіх етноспільнот України, а особливо євреїв. На початку революції було відмінено смугу осілості, що надало можливість євреям мігрувати до інших губерній країни та вливатися в громадське життя суспільства. Разом із тим збройні конфлікти, спричинені постійною зміною влади в Україні, сприяли загостренню антисемітських настроїв як серед військових так і серед мирного населення. Відсутність стабільності в політичному житті України сприяла неадекватним рішенням місцевих органів влади, до складу яких входили представники різноманітних партій та національностей. Тисяча дев'ятсот сімнадцятого року Кременчуцьку синагогу Юріївського було реквізовано в іудейської громади та віддано військовим, які використовували відібране приміщення як казарму [310, с. 49]. За роки революційних потрясінь в Україні загинуло 75 тис. євреїв,

які стали жертвами бойових дій та погромів [367, с. 442]. Погроми охопили біля 1300 єврейських містечок. На їх території було пограбовано та покалічено більш ніж 1 млн. жителів [370, с. 25]. Досить часто культова споруда залишалася останнім прихистком для порятунку від роздмуханого війною свавілля озброєного натовпу. Представники іудейських громад в одному із звернень до радянської влади зазначали: «Єврейське населення багаточисельних міст та містечок ховалися за стінами своїх синагог, і ми можемо навести багато випадків, коли в цих синагогах сотні євреїв із їх жінками та дітьми зустрічали мученицьку смерть» [178, с. 402].

Оскільки Ватикан сприйняв Лютневу революцію, як сигнал для поширення свого впливу на Схід, 1918 р. відновила діяльність Кам'янець-Подільська дієцезія, яка у 1866 р. Олександром II була позбавлена самостійного значення [456, с. 313]. Її єпископом 10 лютого 1919 р. було призначено ксьондза П. Маньковського. Однак становище кліру і віруючих Римо-католицької церкви ускладнилося в результаті польсько-радянської війни 1920 р., коли на них упала підозра в шпигунстві на користь Польщі й загальній нелояльності до комуністичної влади. Через це десятки ксьондзів на чолі з єпископами, рятуючись від цілком імовірних репресій, змушені були залишити підрадянську Україну. Багато парафій опинилося тоді без духовних наставників, обезглавлено було також єпархії, оскільки упродовж 1919 – 1920 рр. за кордон виїхали їхні керівники – єпископи І. Дуб-Дубовський, П. Маньковський та Й. Кесслер [457, с. 234].

Негативно вплинула революція на функціонування Євангельсько-лютеранської церкви. В Україні відбувся розпад органів управління, обірвався зв'язок між общинами та центром, суперінтендантами та пасторами, внаслідок чого серед духовенства та прихильників церкви з'явилися сепаратистські настрої. Німецькі релігійні громади Таврії, які у травні 1917 р. взяли участь у Першому лютеранському синоді півдня Росії, вимагали створення власного синодального статуту та виходу із загальноросійської церкви. При цьому події в Україні, пов'язані з розбудовою національної держави, були лише зовнішнім

приводом зазначеної ініціативи. У містах та консисторії Всеросійської Євангельсько-лютеранської церкви домінувало лютеранство «ліфляндського толку». Воно було орієнтованим на пасторів і теологічний факультет в Дерпті, який під кінець XIX ст. перетворився на оплот лютеранської теології. Навпаки, церковне життя селянських громад на півдні України перебувало під керівництвом красномовних, але теологічно менш освічених «вчителів-кюстерів». На початку листопада 1918 р. в селі Пришибі було оголошено створення Євангельсько-лютеранської церкви в Україні. На цьому синоді було прийнято рішення під керівництвом пастора Г. Юнгера створити церковну колегію, яка б знаходилася в Києві. Однак прихід до влади у Києві в лютому 1919 р. більшовиків ознаменував кінець тільки-но створеної церковної організації [351, с. 83-84].

Роки революції принесли тяжкі випробування для віруючих німців. Серйозні збитки було нанесено культовим спорудам у німецьких поселеннях Молочанського й Ландауського повітів та деяких інших місць південної України. Побоюючись репресій з боку загонів Н. Махна та більшовиків, німецькі села залишила велика кількість священнослужителів [96, арк. 160]. У вересні 1918 р. махновці спалили німецьку католицьку колонію Марієнталь та розстріляли чимало її жителів аби помститися за створення німцями загонів самооборони та їх участь у каральних експедиціях на боці австрійських військ, які вилучали продовольство для потреб своєї армії [395, с. 212]. Тисяча дев'яност дев'ятнадцятого року більшовики розстріляли адміністратора приходу Катериненталь Одеського деканату Я. Дукарта та причетного до селянського повстання в колонії Зельці двадцятип'ятирічного вікарія К. Вейсенбургера. Тисяча дев'яност двадцять першого року за організацію повстання проти радянської влади разом із 270 колоністами було страчено декана Марієнтальського деканату Н. Крафта. Тоді ж у німецькому селі Єлизаветівці Одеський губернський революційний трибунал виніс смертний вирок священникові Е. Мокельке. Однак із огляду на щиросерде зізнання патера розстріл було замінено десятьма роками позбавлення волі [304, с. 177]. У

маріупольських колоніях до кінця війни не було жодного католицького та лютеранського священика. Церковні служби в окремих місцевостях не проводилися місяцями, а в деяких поселеннях у цей період їх не було взагалі [281, с. 330]. У подібних ситуаціях на території України перебували релігійні громади різних віросповідань.

Отож, українські землі тривалий час були ареною інтенсивних міграційних процесів. Росіяни, поляки, євреї, німці разом із представниками інших етносів нерідко знаходили собі прихисток в Україні. Важливою складовою самоідентифікації цих спільнот була релігія. Задля проведення богослужінь віруючі об'єднувалися в релігійні громади, діяльність яких не мала порушувати встановлених урядом Російської імперії норм суспільно-політичного життя. Спричинені революційними подіями 1917 – 1921 рр. негаразди торкнулися релігійного життя національних меншин України – відбувся відтік духовенства та пошкоджень велика кількість культових споруд.

1.2. Радянське законодавство у сфері регулювання колективних форм релігійного життя національних меншин України

Протягом 1917 – 1921 рр., контроль над майже всіма теренами колишньої Російської імперії, встановивши радянську модель влади, спромігся відновити лідер РКП(б) В. Ленін. Видаючи за головну мету побудову комунізму, новий режим розпочав трансформування суспільно-економічних відносин. Проте, як висловлювалися більшовики, посилаючись на теоретичні розробки К. Маркса та свого очільника В. Леніна, цьому процесу заважала реакційна, на їхню думку, сутність релігії та церкви.

Марксизм розглядав релігію як форму світогляду, що ґрунтувався на спотвореному сприйнятті його носіями оточуючого середовища [437, с. 73]. Прихильники комуністичної доктрини намагалися трактувати релігію виключно з економічної точки зору [400, с. 47]. На їхній погляд, релігія була ворожим типом світосприйняття для суспільства, яке мало полишити

капіталістичні відносини. Вважалося, що будь-яка релігія, пропагуючи покірність експлуататорам і навіть любов до них, намагалася водночас виховати вороже ставлення до людей іншої національності [274, с. 8]. У традиційному суспільстві релігія дійсно розмежовувала людей, що належали до окремих етносів та конфесій. Як приклад, багаточисельні релігійні обряди та звичаї в іудаїзмі відокремлювали євреїв від представників інших національностей. Згідно релігійних правил, віруючий єврей міг вживати м'ясо тварин забитих лише у спеціальний спосіб. Він не мав право їсти м'ясо, приготоване на олії, та вживати свинину. Враховуючи ці та інші приписи, які стосувалися харчування, можна дійти висновку, що іудейська релігія забороняла користуватися громадськими їдальнями та бути гостем особи з іншими релігійними поглядами [408, с. 19]. Марксисти стверджували, що кожна релігія завжди визнавала єдино істинним тільки своє віровчення, внаслідок чого відбувалося прищеплення віруючим зневажливого ставлення до представників інших конфесій та національностей [298, с. 40]. Тому для adeptів комуністичної ідеології подібні антагонізми стали додатковим аргументом на користь їхньої переконаності щодо несумісності релігії з ученням марксизму, в даному випадку з його принципом інтернаціоналізму [324, с. 45].

Уже в своїх ранніх працях, таких, як «До єврейського питання», «До критики гегелівської філософії права. Вступ», «Економіко-філософські рукописи 1844 року», К. Маркс висловив своє ставлення до релігії як до антинаукової та реакційної ідеології, показував її несумісність із політичною свободою та доводив необхідність відокремлення релігійних організацій від держави [280, с. 13].

Тисяча дев'ятого року у проекті програми РСДРП В. Ленін сформулював принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви [408, с. 42]. А вже у програмі, прийнятій Другим з'їздом партії, що відбувся протягом липня-серпня 1903 р., було написано: «РСДРП ставить своїм найближчим політичним завданням знищення царського самодержавства і заміну його демократичною республікою, конституція якої б забезпечувала:...

5. Необмежену свободу совісті... 7. Знищення станів та повну рівноправність всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності... 13. Відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [383, с. 42].

Основним програмним документом більшовицької партії з питань її ставлення до релігії стала стаття В. Леніна «Соціалізм і релігія», написана 1905 р. У ній було чітко сформульовано основні принципи, яких мали дотримуватися більшовики у своєму ставленні до релігії. В. Ленін розвинув твердження К. Маркса про те, що релігія – це «опіум для народу», зробивши зазначену думку чільною у системі свого матеріалістичного бачення місця релігійного світогляду в суспільстві [480, с. 195]. У своїй роботі В. Ленін доводив, що релігія є породженням соціальних негараздів та безсилля знедолених класів у протистоянні з експлуататорами [280, с. 22]. Посилаючись на основоположників марксизму, які обґрунтовували історично минулий характер релігії, її поступове згасання, В. Ленін закликав вести рішучу боротьбу проти релігійного світогляду до повного знищення його проявів у людській свідомості [301, с. 49].

Релігія та належні до неї організації, що продовжували своє функціонування після революції, на думку більшовиків, були спадком минулих епох, який проте не міг одразу піти в небуття. Для них церква залишалася провідником ідеалістичного світогляду, організацією, яка існувала за рахунок віруючих. Більшовики вбачали у релігійних організаціях лише споживачів матеріальних благ [405, с. 54, 63]. Оскільки церква, за визначенням більшовицьких лідерів М. Бухаріна та Є. Преображенського, – «це спільність людей, об'єднаних певними джерелами прибутків за рахунок віруючих, за рахунок їх невігластва і темноти», тому як «інститут експлуаторського відмерлого режиму» вона, на думку численних адептів комуністичної доктрини, підлягала цілковитому знищенню. На початковому етапі революційних перетворень В. Ленін і його послідовники вважали, що у разі усунення матеріального підґрунтя (майна і засобів до існування) існування церкви, «релігія загине природною смертю» [354, с. 22, 24].

Таке ідеологічне обґрунтування кардинально вплинуло на подальші відносини держави з духовенством та віруючими. Оскільки більшовики сподівалися, що секуляризація церковних земель підірве могутність релігійних організацій, першим кроком радянської влади, що мав на меті значно послабити вплив церкви та релігії на суспільство, можна вважати декрет «Про землю», затверджений ще восени 1917 р. Він проголошував ліквідацію права власності на землю релігійних громад та передачу всіх церковних і монастирських земель державі: «Вся земля монастирська, церковна відчужується безоплатно, стає всенародним надбанням і переходить у користування всіх трудящих на ній». Після введення в дію положень декрету лише Римо-католицька церква втратила тисячі гектарів земельних угідь, що належали їй. Як правило, кожна католицька громада мала від 33 до 120 десятин землі. На півдні України найбільші земельні угіддя було конфісковано у католицьких громад сіл Зельці та Йозефсталь [395, с. 185].

В основі правової бази, на якій радянська влада розпочала вибудовувати політику щодо релігії та церкви, лежав прийнятий у січні 1918 року декрет РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У декреті йшлося про заборону видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності [358, с. 140]. Таким чином, кожен громадянин міг сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, а позбавлення прав, пов'язаних із належністю до будь-якої віри, скасовувалося [91, арк. 4]. Це давало змогу членам релігійних громад різних конфесій, серед яких слід виокремити, передусім, католиків, протестантів усіх напрямів та іудеїв, які до того ж були переважно представниками некорінних етносів країни, почуватися якщо не краще, то все ж на рівні з православними у відносинах із державою. Адже творці декрету мали на меті, насамперед, дискредитувати Російську православну церкву, яка, на думку більшовиків, тривалий час була одним із головних експлуататорів трудового населення. До того ж, будучи опорою самодержавства, вона перебувала у привілейованому

становищі в порівнянні з іншими конфесійними організаціями, що діяли на території Російської імперії. Згідно декрету, всі релігійні громади позбавлялися будь-яких прав на примусові збори, а їх діяльність регламентувалася тими ж положеннями, які визначали діяльність приватних спілок і товариств. Від цього часу домовлятися про отримання в користування культових споруд могли лише групи мирян, оскільки духовенство було законодавчо позбавлено цього права [445, с. 111].

Незважаючи на те що дія декретів РНК РСФРР розповсюджувалася й населення України та була обов'язковою для виконання українськими більшовиками, тут на основі російських законів створювалися власні правові акти. Наприкінці січня 1919 р. Робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який майже повністю дублював декрет РНК РСФРР, за винятком частини дванадцятого пункту, що стосувався позбавлення релігійних громад прав юридичної особи. Лише рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня 1920 р., що було підтверджено відповідною постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р., вони були позбавлені цих прав [486, с. 112].

Реалізація державної політики по відокремленню церкви від держави покладалася на губернські та повітові відділи юстиції, яким надавалося право створювати спеціальні ліквідаційні відділи [24, арк. 5]. Тисяча дев'яťсот двадцять четвертого року відділи з відокремлення церкви від держави (ліквідаційні комісії) були реорганізовані у підвідділи (відділи) культів, які підпорядковувалися НКВС та входили до складу адміністративних відділів виконавчих комітетів різних ланок органів державного управління.

Згідно декрету споруди, що перебували у розпорядженні релігійних громад, як і все майно, що там знаходилось, оголошувалося народним надбанням. Матеріальні цінності церкви, створені в результаті праці багатьох поколінь віруючих, опинилися фактично у власності держави [281, с. 331]. Радянські керівники також вирішили, що необхідно скласти інвентарні описи для контролю за «народною власністю». Відповідно до вісімнадцятої статті

інструкції НКЮ, НКВС, НКО «Про застосування постанов закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р. інвентаризацію необхідно було проводити з точним означенням предметів, що мають історико-художнє значення, золотих і срібних предметів, старовинних меблів, картин та інших цінностей; майна побутового характеру [88, арк. 121].

Духовенство національних меншин України не відразу офіційно відреагувало на утиски церкви з боку держави. Це пояснювалося думкою кліру, що націоналізації буде піддано лише власність колишньої державної, тобто Російської православної церкви. Та незабаром було конфісковано банківські вклади релігійних громад неправославних конфесій. Тільки рухоме майно Тираспільської дієцезії Римо-католицької церкви, за підрахунками єпископа Кесслера, перевищувало сім мільйонів золотих рублів, кошти дієцезії становили 339,9 тис. карб. [304, с. 176].

Бажаючи ще більше підірвати економічну основу релігійних організацій, більшовики вдалися до націоналізації пов'язаних із соціальною діяльністю церкви установ: не лише шкіл, але й дитячих притулків та інших благодійних закладів. Було закрито різноманітні просвітницькі товариства, що діяли при релігійних громадах, припинили існування лікарні та каси взаємодопомоги для бідних [304, с. 176]. Вважалося, що завдання, які виконували названі установи під керівництвом конфесійних організацій, відтепер мала вирішувати держава [397, с. 35].

У цьому плані 1919 р. єврейську громаду Катеринослава було позбавлено дванадцяти установ, які займалися добродійністю. За общиною було залишено виконання виключно релігійних функцій [291, с. 22]. Навесні 1920 р. в Харкові було ліквідовано двоє останніх єврейських філантропічних товариства. У першому з них, Езрат-Холімі, інвентар не було вилучено, оскільки спілка діяла при синагозі та використовувало предмети, які перебували в розпорядженні релігійної громади. Натомість із каси об'єднання на користь держави було забрано майже 190 тис. карб. [188, с. 26].

Вилучивши церковне майно чи взявши його у своє розпорядження, радянська влада залишила у користуванні релігійних громад богослужбові будинки та предмети культового призначення. Втрата релігійними громадами прав юридичної особи, як і ліквідація їх власності позбавили конфесійні організації статусу соціального інституту [405, с. 59-60].

На початку листопада 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок реєстрації товариств і союзів, які не мали на меті отримання прибутку і про порядок нагляду за ними», а 10 липня 1923 р. інструкція НКВС УСРР «Про порядок реєстрації релігійних товариств і надання дозволу на скликання їхніх з'їздів», у яких зазначалося, що релігійна громада не може починати свою діяльність без попередньої реєстрації у відповідних органах влади. Громадяни, які бажали стати засновниками релігійної громади, повинні були надати до відділу управління губернії чи ОВК разом із відповідною заявою, статут у 5 примірниках (з весни 1923 р. у 3) та список засновників у 3 примірниках з наданням про них особової інформації: прізвища, імені, імені по-батькові, місця проживання, соціального і службового статусу, приналежності до того чи іншого релігійного культу. Також обов'язково додавалися списки віруючих, служителів культу, членів церковної ради та протокол загального установчого зібрання релігійної громади, що бажала зареєструватися [221]. Так, на початку 1920-х рр. на розгляд загальних зборів німецьких католиків колонії Кринички в Донецькій губернії було винесено такі питання: а) реєстрація релігійної громади; б) оформлення документів для отримання дозволу на користування молитовним будинком; в) призначення служителів культу для здійснення релігійних обрядів та вибори церковної ради [33, арк. 339]. Засновником релігійної громади міг стати кожний громадянин, який належав до відповідної релігійної конфесії і досяг повноліття, за винятком осіб, позбавлених виборчих прав у судовому порядку. До складу ради релігійної громади мали входити виключно ті особи, які виявляли лояльне ставлення до нової влади. Тисяча дев'ясот двадцять третього року в протоколі зібрання віруючих, які відвідували лютеранську кірху Миколаєва, було

занотовано заклик: «Кожний прихожанин нашого храму, який висувається в кандидати для занесення до переліку уповноважених громади, повинен сам відмовитися від цього, якщо відчуває за собою негативні сторони, щоб не зірвати вибори. Бажаючи користуватися храмом для молитви, ми мусимо поставитися до зазначеного питання сумлінно, маємо обрати уповноважених поза всякою підозрою, як вимагає від нас влада» [143, арк. 5].

Реєстрацію статутів релігійних громад проводили Губернські міжвідомчі у справах товариств і спілок комісії під керівництвом Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств і спілок, утвореної при НКВС УСРР. На вимогу органів радянської влади у статуті релігійної громади мала бути зазначеною така інформація: мета утворення общини; визначення напрямів її діяльності; порядок вступу віруючих до громади та вибуття з її складу; завдання виконавчого органу об'єднання; порядок скликання загальних зборів і виборів членів ради; функції загальних зборів і ради; порядок обрання і функції ревізійної комісії; перелік джерел прибутків, які отримує спільнота; умови і порядок ліквідації релігійної громади [109, арк. 17; 73, арк. 8].

Під пильним наглядом адміністративних відділів виконавчих комітетів усі основні положення типового статуту релігійної громади відбивалися у статутах кожного об'єднання віруючих. Релігійна громада звичайно не позбавлялася права розширювати його за рахунок власних доповнень. Наприклад, дозволялося більш детально викласти віровчення, якого дотримувалася община. Так, згідно статуту Леонідівської менонітської громади, що була зареєстрована в Донецькій губернії, зарахування до членів общини відбувалося після добровільного прийняття хрещення бажаною увійти до її складу особи. У справі управління громадою менонітів особливе значення надавалося духовній особі: «Духовний старшина або його заступник є представником громади і керівником її поточних справ, причому проповідники та диякони допомагають йому у справах управління і разом з ним складають управління громади, яке обговорює справи громади та подає їх на вирішення загальному зібранню». У тій частині статуту, яка пояснювала причини можливої ліквідації общини не

здавалося, на відміну від типового, про те, що вона може припинити свою діяльність у разі виходу з її складу 2/3 членів [21, арк. 728]. Наведений факт свідчив про «вірність» німецьких віруючих своїй релігійній громаді. Деяким громадам видавалося важливим підкреслити своє лояльне ставлення до радянського законодавства, а отже й влади. У затвердженому 18 березня 1923 р. статуті Балтської старообрядницької общини, яка діяла при храмі Успіння пресвятої Богородиці, зазначалося, що регулювання внутрішнього життя громади відбувається не лише на основі Святого Письма, Святого Передання, правил і постанов семи вселенських соборів, а також на основі положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [25, арк. 18 зв.].

Заяви засновників релігійних громад про реєстрацію їхнього статуту завірялися нотаріально, після чого офіційні документи, що вказували на попереднє становище духовних осіб та культових общин, вилучалися. Після реєстрації релігійна громада, за дозволом місцевої влади задля задоволення своїх релігійних потреб отримувала право на безкоштовне використання споруди та призначених для богослужіння предметів. У культових приміщеннях не допускалось вчинення дій, спрямованих проти радянської влади. Утримання культового майна здійснювалося за рахунок користувачів. Збитки, пов'язані з його втратою чи пошкодженням, відшкодовувалися релігійною громадою самостійно [290, с. 325].

Процедура реєстрації громади включала цілу низку дій, кожна з яких регламентувалася окремими інструкціями та передбачала витрату чималих коштів. Наприклад, в Одеській губернії для однієї громади її вартість становила приблизно 150 карб., а в Донецькій – 250 карб., хоча згідно закону мала бути значно меншою. Процес реєстрації ускладнювався існуванням бюрократичних перепон, а то й прямим зловживанням чиновників [89, арк. 149]. Здирицька фінансова політика влади змушувала громади ухилятися від реєстрації. За офіційною статистикою, в Україні загальна кількість узятих 1924 р. на державний облік громад віруючих становила лише 20-30% від реальної

кількості. Щоправда, в окремих регіонах показники були значно вищими. Зокрема в Одеській губернії вдалося зареєструвати 52% общин [1, арк. 198].

Реакцією НКВС на ухилення релігійних громад від легалізації своєї діяльності стало запровадження в дію 1 квітня 1924 р. циркулярного розпорядження за № 72 у якому місцевим органам влади пропонувалося зменшити кількість вимог до державної реєстрації. Водночас головними засобами залучення віруючих до проходження зазначеної процедури продовжували залишатися примусові [375, с. 141].

Шістнадцятого квітня 1924 р. з'явилася постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про доповнення ст. 7 постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. «Про порядок реєстрації товариств і спілок, які не мають на меті добувати зиску, і про порядок нагляду за ними», згідно з якою в Україні, на відміну від РСФРР, де існувало два види релігійних товариств – релігійні громади (не менше 50 осіб) і групи віруючих (не менше 20 осіб), законодавчо визнавалися релігійні утворення лише першого типу [191]. Саме недостатня кількість членів (45 осіб) у лютеранській громаді села Лібкнехт Ново-Світловського району Луганської округи послугувала приводом для її ліквідації в середині 1920-х рр. Віруючим нічого не залишилось, як примкнути до общини, що діяла при кірсі Луганська [54, арк. 31]. Тоді ж у Дніпропетровську офіційно припинила своє існування група євангельських християн, у складі якої налічувалося 19 єврейських віруючих, які одразу приєдналися до місцевих баптистів [54, арк. 9].

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР № 31 від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС УСРР № 81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС УСРР № 6 від 8 січня 1925 р. [122, арк. 6]. У вересні 1925 р. на адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний обіжник за № 332, в якому, аби уникнути зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до їх виконання, пропонувалося утримуватися від реєстрації тих общин, які не мали у своєму користуванні культової споруди [62, арк. 1].

Важливою умовою для діяльності громад віруючих залишалося право на користування богослужбовими будівлями, яке теж регламентувалося державним законодавством. Так, порядок передачі культових споруд у користування релігійних громад було визначено ще п'ятнадцятою статтею декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», інструкціями НКЮ, НКВС і НКО від 10 листопада 1920 р. Відповідно до циркулярів НКЮ СРСР від 3 вересня 1923 р. і 19 січня 1924 р. у містах і міських поселеннях на території УСРР із релігійних громад, крім страхових платежів, влада розпочала стягувати щорічний місцевий збір у розмірі 1,4% від вартості культової будівлі, якою користувалася община. Крім того, згідно циркуляру НКЮ СРСР від 15 вересня 1923 р., орендна плата за користування земельною площею, що знаходилася в межах церковної огорожі, розпочала вноситися з урахуванням ставок установлених для жителів міст, які мали присадибну ділянку [33, арк. 213].

Циркуляр НКВС від 15 грудня 1924 р. за номером 5453/т визначав ситуації за яких між державою та релігійними громадами допускалося розірвання договорів про користування культовим майном. Зазначене рішення влада могла прийняти у разі невиконання умов договору, а саме, якщо не проводився ремонт культової будівлі; не вносилися громадою страхові платежі; особи, які підписали договір про користування молитовними будівлями, вчинили контрреволюційні дії [290, с. 325].

Діяльність священників радянська влада обмежила виконанням виключно релігійних обрядів. Їм заборонялося втручатися у справи общини. Ставлячи священника в правову залежність від релігійної громади, більшовики намагалися обмежити вплив кліру на віруючих. Священники потрапляли в залежність від прихильності віруючих; у свою чергу, нижче духовенство фактично позбавлялося впливу церковних ієрархів [376, с. 14].

Протягом 1920-х рр. постійно зростала кількість законодавчих обмежень на позакультову діяльність духовенства в радянському суспільстві. Згідно з декретом ВУЦВК від 26 березня 1921 р., служителям релігійних культів було

заборонено надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, повітових виконавчих комітетах сільських рад та їх органах, а також у сфері народної освіти. На Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції 23 січня 1922 р. І. Сухоплюєв говорив: «Жоден представник духовенства не може бути прийнятим на радянську службу в жодній установі чи підприємстві ні у сільській місцевості, ні у містах, ні по НКЮ, ні по НКВС, ні по Наркомзему, ні по Наркомпроду, ні по Наркомінспекції, ні по Наркомосвіті» [88, арк. 121].

У разі власноручного обробітку землі згідно з інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р. «служителі культур і члени їх сімей наділялись або користувались землею, що фактично була у їх володінні, на загальних підставах». Відповідно духовенство мало сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, існував одноразовий податок, що встановлювався «загальним порядком», наприклад, на користь голодуючих. Особливий характер мав прибутково-майновий податок, яким обкладалися ті священнослужителі, які за свою службу одержували від релігійної общини «постійну винагороду». У зв'язку з цим, згідно із шостою статтею «Положення про державний прибутково-майновий податок» (листопад 1923 р.) вони потрапляли до категорії осіб «вільних професій» [183, с. 163]. Однак, за Конституцією УСРР духовенство належало до осіб нетрудових категорій, тому в справі квартирної плати служителів культу прирівнювали до осіб, що живуть на нетрудові прибутки.

Священнослужителі не мали права голосу навіть у релігійній громаді. Органи влади вживали всіх необхідних заходів задля недопущення їх до участі в організаційній роботі останньої. Наприклад, представників духовенства не приймали до ліквідаційних комісій в ролі уповноважених у справах громад – як осіб, що не мали законодавчого права бути обраними до складу церковних рад.

Кожен священнослужитель був змушений пройти обов'язкову реєстрацію, яка мала на меті збір вичерпної інформації щодо його минулої діяльності, а

також політичної та конфесійної орієнтації. Окремі представники духовенства, зокрема, католицького, реєструвалися не завзято, хвилюючись, щодо надання державним структурам зайвої інформації відносно себе. Взяття на облік духовенства, що передбачало здійснення постійного контролю за переїздами служителів культу, мало іншу мету: завадити скупченню священиків та їх проповідницькій діяльності [31, арк. 66]. Ця процедура викликала певні незручності не лише для духовенства, але й для віруючих. Бергдорфську лютеранську громаду, яка знаходилася на території АМСРР, після від'їзду в жовтні 1924 р. пастора Зейба на постійне місце проживання до Нікополя, непокоїла необхідність повсякчас брати дозвіл від влади на тимчасове обслуговування їхньої общини пасторами сусідньої губернії [32, арк. 233].

Ленінський декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», продубльований 22 січня 1919 р. урядом радянської України, діяв на її території майже десять років, аж до прийняття Адміністративного кодексу УСРР [366, с. 35]. Затвердження кодексу відбулося 12 жовтня 1927 р., а введення в дію – 1 лютого 1928 р. Окремим поділом (розділом) «Правила про культу» до кодексу увійшов ряд артикулів (статей), що стали певним підсумком десятилітнього процесу формування в Україні радянського законодавства у сфері релігії та церкви. Даний поділ складався з трьох розділів (підрозділів), які мали назви: «Засади», «Релігійні громади», «Культове майно». В Адміністративному кодексі було узагальнено основні положення щодо відокремлення церкви від держави та школи, визначено підстави створення релігійної громади і правові межі її діяльності. Також для релігійних громад визначалися умови користування культовим майном та його повернення до державного фонду в разі порушення правил утримання [387]. Згідно положень кодексу, членів релігійних громад могли притягти до адміністративної відповідальності за влаштування релігійних ходів, виконання культових обрядів за межами церковної огорожі або скликання загальних зборів громад без завчасного попередження державних органів тощо [358, с. 264].

Отож, із встановленням в Україні влади більшовиків розпочався інтенсивний законодавчий процес у сфері регулювання державно-церковних відносин, у ході якого юридично було понижено статус релігійних громад, а на їх діяльність накладено численні обмеження. Радянська влада при розробці релігійного законодавства у правовому відношенні розподілила причетних до культової діяльності осіб на три групи. До першої з них належали власне віруючі, які користувалися культовою спорудою з метою здійснення в ній богослужінь; другу формували засновники релігійної громади, котрі взяли на себе відповідальність утримувати культову будівлю; останню групу складало духовенство, яке формально було позбавлене права на управління громадою та мало виконувати обряди в культовому приміщенні за наймом [175, арк. 17]. Члени общин, згідно розроблених правових норм, позбавлялися впливу духовенства. Релігійні громади, які, на відміну від представників духовенства, отримали в рамках радянського законодавства переваги у взаємовідносинах конфесійних організацій з державою, згідно з більшовицьким задумом, мали приводити в дію відцентрові сили, які б сприяли організаційному ослабленню церкви як інституту.

* * *

Населення України здавна було поліетнічним. Причому, з часу потрапляння українських земель до складу володінь російської династії Романових, кількість переселенців та їх нащадків, які залишилися на цій території, збільшувалася. Кожна етноспільнота мала комплекс притаманних тільки їй ознак, до яких, крім мови та звичаїв, входили ще й релігійні уявлення. Всі релігійні громади етнічних меншин підросійської України, крім тих, які цього не передбачали («братські» меноніти, старообрядці-безпопівці, іудеї) формували ієрархічні конфесійні організації. З метою встановлення контролю над мережею інославних та іновірницьких релігійних громад царська влада намагалася налагодити тісні зв'язки з духовенством та перетворити його,

подібно до священників Російської православної церкви, на державних чиновників. Однак, бурхливі події 1917 – 1921 рр., що закінчилися приходом більшовиків до влади в Україні, повернули русло історії в інший напрямок, завдавши релігійним громадам національних меншин значної матеріальної та моральної шкоди, що негативно позначилося на їх подальшій діяльності.

Визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально декларуючи поширені у світі прогресивні демократичні принципи у відносинах держави і церкви, одночасно радянська влада намагалася якомога краще прилаштувати законодавство у зазначеній сфері до стратегічного завдання конструювання атеїстичного суспільства, члени якого, будуючи рай на землі, мали право вірити лише у світле комуністичне майбутнє. Тому було створено таку юридичну базу, яка позбавляла громади віруючих прав власності та нівелювала ієрархічну структуру релігійних організацій. Духовенство завдяки новому законодавству формально втратило роль лідера, яку воно відігравало у релігійних громадах до прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Інструкції, циркуляри, роз'яснення у реалізації церковної політики мали статус підзаконних актів, але реально дорівнювали закону. Це призводило до того, що окремі постанови закону мали довільне тлумачення. З іншого боку, внаслідок утвердження радянського права у сфері релігії і церкви всі релігійні організації спершу набули рівності у стосунках з владою, що особливо стало в нагоді для відособлених у часи існування Російської імперії релігійних громад національних меншин. Нове законодавство надало їм недовготривалу можливість не лише до певної міри гідно задовольняти свої духовні потреби, але й відчутти рівноправність із домінуючою в Україні православною церквою.

РОЗДІЛ 2.

БУДОВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР

2.1. Устрій національних об'єднань віруючих

Після утвердження влади більшовиків в Україні місцеві релігійні структури перебували у скрутному становищі, яке ще більше погіршував брак вищого духовенства, частина представників якого не спромоглася встояти перед викликом революції. Як церковні інституції різних конфесій, так і окремі релігійні громади постали перед необхідністю пристосування власної організації до жорстких вимог нової влади.

Слід зазначити, що радянське законодавство з метою позбавлення міцності конфесійних структур забороняло вищому духовенству та релігійним центрам надавати об'єднанням віруючих обов'язкові для реалізації розпорядження та постанови. Їх виконання мало залежати від добровільного погодження членів общин. Однак ієрархічна будова продовжувала й надалі визначати структуру тих релігійних організацій, які базувалася на її засадах та майже не зазнала змін, оскільки зберегла авторитет в очах віруючих [292, с. 17].

Територіальний устрій Римо-католицької церкви в Україні після здобуття Польщею незалежності зазнав змін. Визначений на Ризькій мирній конференції у березні 1921 р. між Другою Річчю Посполитою та радянською Україною кордон проходив через територію Луцько-Житомирської єпархії. Таким чином на польському боці лишилося 6 деканатів, що налічували 83 приходи та близько 162 тис. католиків. На радянському терені залишилося 11 деканатів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський, Сквирський, Уманський і Звенигородський, що об'єднували 98 приходів та понад 350 тис. віруючих [286, с. 137].

Незважаючи на поділ епархії між двома державами, луцький єпископ продовжував підтримувати відносини з католицьким духовенством, що залишилося на радянському боці кордону. Двадцять шостого травня 1926 р. у Коростишівському районі Волинської округи на підставі несанкціонованого переходу польського-радянського кордону працівниками ДПУ було заарештовано та відправлено до місцевого відділу міліції ксьондза В. Кривенчика, через що 13 тис. католиків втратили можливість відвідувати месу. Польські віруючі у проханні до влади про звільнення священника з-під варті вказували на свою приналежність до найбільшій частини населення, задля покращення життя якої радянська влада нібито й втілювала програму побудови соціалізму, та розповідали про неодноразові випадки отримання від ксьондза безкорисливої матеріальної допомоги [58, арк. 14]. Тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року на судовому засіданні у Москві розглядалася справа волинського ксьондза Т. Скальського, який обвинувачувався у зв'язках з луцьким ієрархом та за організацію тісно пов'язаних із цим спілкуванням нелегальних перетинів радянсько-польського кордону католицьким духовенством. Священик виправдовувався: «Сьомий розділ Ризького договору вінієсь непорозуміння в нашу свідомість. Як одна держава може мати вплив, – думали ми, – на життя православної церкви в іншій державі, так і інша держава має право впливати на життя Римо-католицької церкви в першій» [223, с. 1].

Загалом на українських прикордонних із Польщею територіях існувало чимало випадків взаємодії місцевого католицького кліру з духовенством Другої Речі Посполитої. Ще на початку 1925 р. більшовики змусили подільського ксьондза Каковського написати відкритого листа апостольському нунцію у Варшаві. У зверненні рукою священника представники комуністичної верхівки засуджували стан речей, за якого справами Кам'янецької епархії керував єпископ, який перебував за межами СРСР [220, с. 1].

Наведені приклади зв'язків, що існували між католицьким духовенством радянської України та ієрархами, які перебували на території Другої Речі

Посполитої були продиктовані жорсткими умовами радянської дійсності. Від самого початку перебування при владі більшовики намагалися внести розлад у Римо-католицьку церкву зсередини. Багато священників відбували покарання, деяких було вислано за кордон. Фактично Римо-католицька церква в Україні не мала ієрархів. Щоб знайти вихід із створеної ситуації Ватикан намагався дипломатичним шляхом встановити зв'язок з радянським урядом. Офіційні переговори успіху не мали, але посол Ватикану, єпископ д'Ербін'ї, приїжджав кілька разів до СРСР у 1926 р. та зміг відновити зруйновану структуру Римо-католицької церкви, призначивши апостольських адміністраторів, а деяких із них – єпископами. Разом із д'Ербін'ї таємним відновленням католицької ієрархії безпосередньо в Україні займався висвячений спеціально для цього на єпископа священник Невю, який ще на початку ХХ ст. виконував душпастирські обов'язки у колі шахтарів Донбасу [368, с. 149]. На території України постали такі адміністратори: в Харкові – священник В. Ільгін, який опікувався католиками Лівобережжя; в Одесі – єпископ А. Фрізон, у підвітності якого знаходився південь України та Донбас; зверхником Житомирської дієцезії став священник Т. Скальський; Кам'янецьку дієцезію очолив єпископ Я. Свідерський [302, с. 72].

Євангельсько-лютеранська церква після революції залишилася без підтримки з боку влади, якою довгий час користувалася внаслідок перебування на важливих державних посадах чиновників німецького походження. Тисяча дев'яťсот двадцять четвертого року під час проведення Всеросійського з'їзду лютеранських пасторів, скликання якого було продиктовано як новою церковною політикою держави, так і невтішним внутрішнім станом самої конфесійної організації, Генеральним синодом було розроблено новий статут Євангельсько-лютеранської церкви. Його затвердження було зумовлене бажанням духовенства якомога швидше покращити функціонування церкви в радянських умовах. Із цією метою в основу церковної організації було покладено принцип виборності. Приходські зібрання відтепер обирали приходську раду, місцеві (окружні) синоди (з'їзди) –

епархіальну раду, Генеральний синод (Всеросійський з'їзд або Всесоюзний євангельсько-лютеранський з'їзд) – Вищу церковну раду. Термін обрання не мав перевищувати 6 років. У з'їздах брали участь миряни і пастори. Останні теж обиралися приходом та затверджувалися Вищою церковною радою. Консисторії було ліквідовано [289, с. 90; 394, с. 133].

Того ж року було скликано Всеукраїнський синод Євангельсько-лютеранської церкви, який прийняв декларацію, що підтвердила постанови Генерального синоду. Синодом було скасовано чинну систему призначення кісторів і пасторів та запроваджено виборність духовенства. Для підготовки нових священиків було прийнято постанову організувати проведення спеціальних семінарів. А задля зміцнення та демократизації Євангельсько-лютеранської церкви синод ініціював створення спеціальних наглядових осередків, які мали бути включені до загальної системи управління конфесійною організацією [207, с. 80].

Відповідно до постанови Всесоюзного євангельсько-лютеранського з'їзду, всю територію України було поділено на 4 епархії (пробства) з центрами в Одесі, Запоріжжі, Харкові та Києві [31, арк. 313]. До складу Запорізької епархії входили такі приходи: Запорізький і Фріденфельський Запорізької округи, Іосифівський, Ейгенфельдський, Пришибський, Гохштедський, Нейштудгард-Бердянський Катеринославської округи, Кронауський Криворізької та Грунайський (Люксембурзький) і Людвігстальський Маріупольської округ, а також Шидловський Артемівської округи [32, арк. 250]. Одеська епархія формувалася з 11 приходів: Одеського, Миколаєво-Херсонського, Гросс-Лібентальського, Фрейдентальського, Ней-Фрейдентальського, Вормс-Іоанестальського, Кассельського, Гоффіунгстальського, Глюкстальського, Бергдорфського та Нейзацького [70, арк. 84]. Епархії з центрами в Одесі та Запоріжжі існували вже й раніше, що ж стосувалося Харківської та Київської, то згодом скликане зібрання представників громад, які до них входили, вирішило об'єднати епархії в одну Північноукраїнську з центром у Харкові [31, арк. 313]. До складу об'єднаної церковної округи увійшли приходи, що

знаходилися в Харкові, Катеринославі, Луганську, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Києві, Радомишлі, Беловеші, Немирові та Дунаєвцях. Натомість було утворено Волинську єпархію, у складі якої перебували Житомирський, Новоград-Волинський, Геймтальський та Ємільчинський приходи [70, арк. 84]. До складу єпархіальних рад входило 4 мирянина, призначений радою секретар та благочинний, якого обирало духовенство. Для вирішення нагальних питань рада скликала не більше ніж один раз на місяць. Вона мала контролювати духовенство та релігійне життя підзвітних приходів, оберігати віруючих від можливого впливу проповідників інших протестантських течій [44, арк. 47].

На зміни у підзвітності лютеранських громад вищим церковним органам вплинув не лише визначений статутом територіальний поділ конфесійної організації, але й утворення нових адміністративно-територіальних одиниць у республіці, межі яких ускладнювали переміщення духовенства та порушували зв'язок общин між собою. Члени лютеранських громад, що увійшли до складу новоутвореної на території УСРР у жовтні 1924 р. АМРСР, клопотали про внесення до регламенту з'їзду делегатів релігійних общин південноукраїнського регіону, що мав відбутися в Одесі у вересні 1925 р., додаткового питання. Воно стосувалося надання можливості пастору, який виконував свої обов'язки в АМРСР, безперешкодно відвідувати громади віруючих у колонії Марієнгельм та хуторі Саратов, які залишилися на території Одеської округи [32, арк. 233].

У зв'язку з відсутністю консенсусу між прихильниками різних менонітських течій, очільники самодостатніх конгрегацій не тяжіли до створення цілісної релігійної організації. Та все ж вирішення питань менонітських релігійних общин УСРР загального зацікавлення покладалося на Всеукраїнську комісію у справах менонітських громад із центром у колонії Лібенау Мелітопольської округи. Головами цієї комісії у 1920-х рр. були А. Едігер та І. Вібе, а секретарем – А. Дік [123, арк. 17]. Незважаючи на те що комісія певний час працювала без реєстрації, це їй не заважало проводити активну роботу серед різних менонітських угруповань України [107, арк. 70].

Невдовзі її діяльність було легалізовано, оскільки маємо відомості, що 16 березня 1928 р. адміністративний відділ НКВС задовольнив прохання комісії провести засідання [83, арк. 1]. Найбільш стійкою менонітською організацією була група громад, що знаходилися в Хортицькому районі Запорізької округи. Очолював ці общини старшина, який здійснював душпасторські поїздки районом. Йому підпорядковувалися проповідники окремих менонітських об'єднань, які час від часу збиралися для спільного обговорення релігійних питань [450, с. 57].

Невелику кількість громад євангельських християн в Україні склали євреї, а баптистами була незначна частина німців. Радянська влада не визнавала права німецьких баптистів на створення самостійної національної релігійної організації. Тисяча дев'ятсот двадцять другого року в селі Гюндердольф біля Одеси відбувся з'їзд німецьких баптистів, який прийняв рішення приєднати німецькі громади до Союзу російських баптистів (1926 р. Союз російських баптистів перейменовано на Федеративний союз баптистів, а ще пізніше у Союз баптистів СРСР) [282, с. 12]. Вирішальним в організаційному оформленні баптистського руху в Україні став Четвертий Всеукраїнський з'їзд баптистів, що пройшов 12-17 травня 1925 р. в Харкові. Замість Української об'єднаної ради церков баптистів з'їзд проголосив утворення Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів. У жовтні того ж року в Одесі відбувся з'їзд німецьких баптистів, делегати якого вирішили інтегрувати власні релігійні громади до складу цього об'єднання на правах автономії. Тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року рада секції німців-баптистів складалася з Г. Веліаса, К. Ціммермана, Д. Брауна, Ф. Германа, І. Прицкау. Її повноваження поширювалися на територію Одеської, Миколаївської, Волинської та Житомирської округ [375, с. 37]. Німецькі баптисти сформували два об'єднання – Волинське та Причорноморське [282, с. 13]. Проте, підпорядкування їхніх громад вищим релігійним органам в очах влади мало невиразний характер. У квітні 1926 р. адміністративний відділ Харківського ОВК не задовольнив клопотання Всеукраїнського союзу баптистських релігійних об'єднань з

приводу проведення з'їзду делегатів німецьких баптистських громад. На рішення виконавчого органу вплинуло надіслане НКВС пояснення з приводу особливостей статуту об'єднання. Адже в документі не згадувалося про знаходження у складі союзу секції німців-баптистів. Натомість представникам громад німецьких баптистів було запропоновано звернутися зі своїм проханням до НКВС самостійно [55, арк. 5].

Припинення існування Російської імперії поклато край дискримінації старовірів, що сприяло змінам в попівському напрямі старообрядництва, які полягали у подоланні різниці між його окремими відгалуженнями. Біглопопівці 1923 р. нарешті спромоглися створити власне архієпископство та встановили трьохступінчасту ієрархію. Однак вони вже не склали конкуренції «білокриницькій церкві». Більше того «біглопопівська церква» розпалася на дві течії: «общинників», які визнавали реєстрацію в радянських органах влади та «необщинників», що її заперечували. Білокриницька згода продовжувала переважати серед попівців, залишаючись при цьому найбільш масовим та організованим напрямом у старообрядництві [409, с. 74]. До того ж «білокриницька церква» поглинала громади старообрядців-одновірів, особливий статус яких утратив свою актуальність після скасування самодержавства. Наприкінці 1924 р. старообрядці-одновіри Харкова після закриття храму на Воскресенській площі міста стали прихожани Успенського храму, громада якого належала до білокриницького напрямку [39, арк. 14].

Іудейські громади були незалежними утвореннями. На відміну від общин найбільших християнських напрямів, які були структурними одиницями єпархій, вони не входили до складу ієрархічної організації. Незважаючи на специфіку самодостатності та певної відособленості, іудейські громади задля повноцінного виконання релігійних практик у межах окремих єврейських анклавів усе ж потребували єдиного розпорядчого органу. У всіх єврейських поселеннях існували рабини та різники (шохети), які задовольняли потреби віруючих та не були залежні від окремих громад, що діяли при синагогах. Саме штучно здійснений владою поділ іудейських об'єднань, які були цілісними

утвореннями в межах єврейських поселень, на окремі релігійні громади чи не найбільше турбувало віруючих. Попри те що прихожани окремих синагог були в змозі самостійно вирішити матеріальні проблеми громади (видати платню канторам та служникам, здійснити підготовку до опалювального сезону тощо), низку ритуалів віруючі бажали виконувати або контролювати спільно з членами інших іудейських общин [56, арк. 45].

Тому єврейські релігійні громади, всупереч пасивній поведінці духовенства, в межах міст намагалися створювати комітети, які б наглядали за похованням віруючих, благоустроєм кладовищ, виконанням обрядів у міквах, приготуванням кошерного м'яса і випічкою маци [35, арк. 23]. Потребуючи координаційного центру, на який би покладалося виконання названих функцій у травні 1926 р. до адміністративного відділу Херсонського ОВК із відповідним проханням зверталися представники управлінь синагог та іудейських молитовних будинків округового центру [60, арк. 13]. Ще до того, у кінці 1925 р. в Прилуках, де нараховувалося сім іудейських громад, відбулася нарада віруючих щодо їх об'єднання в одну. На зборах обрали групу уповноважених, які мали втілити в життя дану пропозицію [50, арк. 123]. Трактуючи по-своєму запити іудеїв, влада не квапилася їх задовольняти, побоюючись у разі прийняття привабливого для віруючих рішення посилення впливу єврейського духовенства [188, с. 83].

До товариств, які консолідували релігійне життя розрізаних іудейських громад, можна віднести поховальні братства. Розуміючи необхідність утворення такого об'єднання в Житомирі, місцеві євреї у лютому 1924 р. заснували товариство «Хевра-Кадиш». До його складу входило кілька працівників, які омивали мерців та здійснювали поховання. Іудеї отримали можливість користуватися не лише послугами, але й інвентарем утвореної спілки [35, арк. 20].

Неспокійний час перших пореволюційних років загострив хіліастично-есхатологічні настрої в суспільстві, які позначилися на змінах в церковній структурі різних релігійних течій.

У середині 1920-х рр. із лютеранської громади колонії Ліски Володарського району Маріупольської округи вийшла група віруючих у складі 43 осіб, які приєдналися до євангельських християн. У колонії Миколаївка Новоград-Волинського району Житомирської округи лютеранську громаду залишило 14 осіб, які створили групу «братів-євангелістів» [50, арк. 4 зв.]. У другій половині 1926 р. в Миколаївській окрузі були помічені неприязні стосунки між баптистами-німцями та представниками Євангельсько-лютеранської церкви, що постали на ґрунті міжконфесійних непорозумінь, спричинених переходом віруючих з одних громад до інших [50, арк. 264 зв.]. Зростаюча кількість випадків виходу общин із ортодоксальної Євангельсько-лютеранської церкви стала їхньою реакцією на апокаліптичні, як думали віруючі, ознаки часу. Крім того, певну роль у цьому процесі відігравали світоглядно-теологічні причини. Свій відбиток на них наклали й традиції існування у німецьких колоніях багаточисельних сектантських релігійних угруповань. Якщо баптизм та адвентизм вважалися самостійними домінаціями в протестантизмі, то велика кількість малих протестантських сект офіційно належала до лютеранства чи менонітів. Серед них можна назвати «гюпферів», «шпуденгенгерів», «сепаратистів» та ін. Усі ці угруповання відрізнялися у релігійному плані лише незначними деталями культу [394, с. 195].

У середовищі німців між представниками окремих релігійних конфесій постійно велася боротьба. Збільшення або скорочення членів у таких релігійних громадах інколи напряду залежало від проповідницьких здібностей священика та місіонерської активності віруючих [207, с. 129]. У 16 німецьких колоніях, що знаходилися у Велико-Олександрівському районі Херсонської округи, існувало три релігійні угруповання: меноніти, баптисти та євангельські християни. У ході постійного суперництва між адептами релігійних течій, якось представники баптистської молоді села Олександрівки прийшли до сусідньої Озерівки, де протягом двох годин співали та молилися біля селянських жител, намагаючись у такий спосіб повернути місцевих менонітів до своєї віри [124, арк. 170].

Сектантський рух із приходом більшовиків до влади в Україні почав розповсюджуватися навіть серед тих національних релігійних громад, де подібні тенденції не були поширеними. У середині 1920-х рр. старообрядницьку громаду села Залізники Троянівського району Волинської округи залишила невелика група осіб з метою створення власної релігійної течії. У той же час органами влади згаданої округи було виявлено секту «богошукачів», яка бажала об'єднання всіх релігій, нібито з метою пристосування свого вчення до умов існування в радянській республіці. Більшість складу секти становили поляки, які жили в селах Луки, Млинище, Пулини, Горбельов, а також містах Житомирі та Бердичеві. Керувала зазначеним об'єднанням місцева інтелігенція. Секта мала «пророка Іллю» (характерно, що цих «Іллів» було 5 осіб) та «сина Божого» – десятирічного хлопчика. Члени сектантського угруповання намагалися «скликати збори та здійснити похід з метою обрання «князя світу» [50, арк. 197-198].

Діяльність певної частини духовенства спрямовувалася на пристосування релігійних організацій, культової діяльності та навіть деяких елементів віровчення до наявних суспільних умов [442, с. 53]. Такий процес оновлення релігії супроводжували церковні розколи, які радянська влада всебічно підтримувала та власноруч поглиблювала [240, с. 70].

Лютеранські «обновленці» входили до складу Вільної Євангельсько-лютеранської і реформатської церкви конгрегаційного положення. В Україні лютерани, які утворювали общини цієї релігійної організації, мешкали в трьох німецьких колоніях неподалік від Житомира, а також під керівництвом Е. Люфта формували 19 громад на півдні України, найбільші з яких знаходилися у колоніях Пришиб-Молочна, Георгсталь, Рорбах, в Одесі та Мелітополі [394, с. 198]. Послідовники «живої церкви» зберігали догмати та обрядовість євангельсько-лютеранської конфесії, однак заперечували необхідність здобуття теологічної освіти для пасторів та закликали віруючих підтримувати рішення радянського уряду про відокремлення церкви від

держави і школи від церкви, а також погоджувалися «узяти посильну участь у культурних починаннях радянської влади» [393, с. 767].

Прикладом обновленства серед польського католицького населення України слугувала громада Полтавського костюлу, ксьондз та церковний комітет якої знаходилися під цілковитим контролем ДПУ. Незважаючи на те що діяльність настоятеля храму суворо засуджувало вище духовенство, громада продовжувала підтримувати священика та вирішила й надалі не підкорятися керівництву. Аби скріпити авторитет обновленства серед польських віруючих, влада намагалася сприяти поширенню незалежницьких настроїв серед членів сусідніх приходів [123, арк. 49]. Також у місті Погребище та селі Дзюнькове Бердичівської округи, на ґрунті критики інституту папства, від офіційної Римокатолицької церкви відокремилася група віруючих на чолі із ксьондзом Гуминським, члени якої назвали себе євангельськими християнами-католиками [244, с. 12].

У Полтаві існував осередок іудейського варіанту обновленства, який, однак, не набув популярності серед віруючих євреїв. Прихильники «живої синагоги» задля підвищення впливу на єврейське населення намагалися використовувати аналогічні більшовицьким методи агітації, які мали допомогти залучити до громади частину невіруючого населення [122, арк. 94].

Окремо слід розглянути внутрішній устрій релігійних громад, визначити у них роль старост, рад та зборів віруючих.

Староста релігійної громади виконував подвійну функцію – вважався представником віруючих у відносинах із владою та виконував господарчі функції. Так, менонітський староста, подібно очільникам громад інших релігійних напрямів, мав піклуватися про заготівлю палива для обігріву молитовної будівлі, слідкувати за своєчасним проведенням необхідних ремонтних робіт, чистотою богослужбового приміщення та контролювати сплату страхових внесків. Будучи в громаді головою її ради, староста укладав з місцевими органами влади договір про користування молитовним будинком. У менонітів староста обирався загальним зібранням громади терміном на один

рік. Офіційно за свою роботу він не отримував матеріальної винагороди [79, арк. 36]. У лютеранських громадах існувала посада старости обіймав кірхенформунд («церковний опікун»). До його обов'язків належав збір коштів для ремонту та обслуговування храму, який проводився серед віруючих на території культової будівлі, а в деяких випадках і поза нею. Поміж інших обов'язків лютеранський староста займався розподілом місць на кладовищі для поховань. Кірхенформунд за необхідності відвідував хворих членів громади. Можна припустити, що під час таких зустрічей недужий отримував не лише духовну, але й матеріальну допомогу [74, арк. 16]. Староста іудейської громади називався габе. Таку посаду обіймав обраний прихожанами найбільш заможний член общини, який зазвичай займався торгівлею [498, с. 29]. У Києві на чолі синагог Хейрус, Тіферес-Ісроель, Ашкеназіс, Бейс-Неемон знаходилися особи, безпосередньо пов'язані з зазначеною діяльністю [422, с. 11]. Посада габе, на відміну від аналогічних їй в інших конфесіях, законодавчо належала до категорії служителя культу.

Оформленням документації, що висвітлювала процес функціонування релігійної громади займався секретар. Ця посада була виборною та могла оплачуватися [155, арк. 2].

Староста у своїй роботі покладався на церковну раду. Рада керувала справами релігійної громади, виконувала функції, пов'язані з користуванням культовим майном та грошовими витратами. Даний орган був підзвітний лише загальному зібранню віруючих [292, с. 17]. Переважно до складу рад входили письменні чоловіки, які належали до найбільш заможних та шанованих членів общини [237, с. 17]. Однак із середини 1920-х рр. серед польських католицьких громад набрала обертів тенденція вводити бідняків до костельних рад або навіть ставити їх на чолі цього органу, що, як вважалося, мало забезпечити релігійні общини від можливого зазіхання влади на права віруючих [105, арк. 35].

Головна роль у керівництві релігійної громади, як того вимагало радянське законодавство, належала зібранню прихожан. У лютеран загальні збори

віруючих скликалися церковною радою. Про їх проведення членів громади попереджали заздалегідь.

На загальних зборах вирішувалися найрізноманітніші справи, пов'язані з життям громади: прийом нових членів, обрання церковної ради та делегатів на з'їзд релігійних громад, вибір та затвердження священнослужителів, призначення збору добровільних пожертв на утримання храму та кліру, питання надання допомоги нужденним тощо [43, арк. 116]. Наприклад, 26 квітня 1926 р. загальне зібрання релігійної громади Великої синагоги в Шепетівці постановило обрати голову, скарбника та секретаря. А в протоколі зборів лютеранської громади, що діяла в одному з поселень Судилківського району Шепетівської округи від 2 червня 1926 р. зазначалося про продовження повноважень кістера ще на один рік та встановлення йому платні, яка б не перевищувала 100 карб. [42, арк. 56].

Чи не головну роль у керівництві релігійної громади, незважаючи на дискримінаційне радянське законодавство, продовжувало виконувати духовенство. У документах 1920-х рр. для характеристики церковнослужителів і священнослужителів всіх конфесій вживався термін «служителі культу». Згідно з поясненням НКВС від 15 лютого 1926 р.: «Служителі культу є особи, що приймають ту чи іншу безпосередню участь при виконанні релігійних обов'язків незалежно від того, чи мають вони будь-яку духовну посвяту чи не мають або ж займаються виконанням цих релігійних обрядів як своєю професією, маючи від того засоби для життя, чи не одержують за виконання обов'язків служника культу жодної матеріальної або грошової винагороди» [209, с. 102].

Належність населення УСРР до різноманітних конфесій вносила плутанину в роботу тієї частини радянського апарату, яка займалася релігійними справами. Адміністративні відділи ОВК у своїх зверненнях до НКВС часто прохали пояснити, кого вважати за служників культу в неправославних конфесіях. Особливу складність викликала класифікація тих духовних осіб в іудейських та протестантських громадах, які мали незначні

повноваження або культові посади яких для широкого загалу були маловідомими. До складу іудейських громад входили магіди, яких співробітники органів державної влади вагалися визнавати служителями культу, оскільки вони, як і звичайні члени громади під час богослужіння читали Тору. Однак, на відміну від простих віруючих, магіди мали право тлумачити членам громади Талмуд та твори рабинів, коментарі до яких часто супроводжували повчальними прикладами з життя. Часом, навпаки, до служителів культу співробітники органів радянської влади намагалися зарахувати членів релігійних громад, які не виконували характерної для духовенства роботи [79, арк. 86].

Щоб позбутися подібних непорозумінь, владою було укладено перелік духовних посад, які відповідали поняттю «служника культу». У попівському напрямку старообрядництва як і в православному віросповіданні до служителів культу радянська влада відносила таких осіб: єпископів, архієреїв, священників – протопресвітерів і протоієреїв, архідияконів, протодияконів, дияконів, псаломщиків. У старообрядників-безпопівців до них належали наставники та начотчики; у католиків – ксьондзи, прелати, біскупы, органісти та клерики; у лютеран – пастори (пропти), кістери, органісти; в іудеїв – рабини, габе, різники (шохети), кантори та магіди. Духовенство сект складало пресвітери, диякони, благовісники, загалом усі ті особи, які систематично під час молитовних зібрань виконували проповідницьку функцію [187, с. 33].

Тисяча дев'яносто двадцять сьомого року на території УСРР нараховувалося близько 170 католицьких священників, 135 лютеранських та 830 іудейських духовних осіб, кількість яких у порівнянні з 1914 р., незважаючи на міцність угруповань, які вони очолювали, скоротилася більш ніж на 20% по кожному релігійному напрямку [239, с. 74]. Як наслідок, чимало релігійних громад було позбавлено прямої та постійної опіки духовенства. Наприклад, вакантний лютеранський приход Нейзац в Одеській окрузі обслуговувався лише шість разів на рік, чотири рази з боку Рорбахського пастора Зейба і два рази

Нейфрейдентальським пастором Штейнандом. Причому протягом року священники обов'язково мали здійснити дві конфірмації [70, арк. 94].

Як бачимо, проблема «кадрового забезпечення» перед релігійними громадами національних меншин України стояла досить гостро. До того ж антиклерикальна позиція влади ще більше її ускладнювала. З огляду на що, перенесена 1919 р. з Саратова до Одеси католицька семінарія проіснувала всього 5 років [395, с. 203]. З метою поповнення складу католицького духовенства України до Риму було надіслано письмове прохання перевести до УСРР певну кількість священників, хоча б і не польської національності. Крім того прелат Т. Скальський, посилаючись на сьомий пункт Ризького мирного договору неодноразово звертався до НКВС із вимогою надати дозвіл відкрити в Україні духовні курси для навчання майбутніх католицьких священників [123, арк. 50]. Усупереч небажанню влади йти назустріч, у Києві при костьолі св. Олександра діяла заснована Т. Скальським та К. Наскренцьким конспіративна католицька духовна семінарія. Викладали в ній упродовж 1924 – 1929 рр. самі ксьондзи-організатори, а також кілька священників, які приїздили з провінції [335, с. 120].

Тисяча дев'ясот двадцять п'ятого року в Одесі при німецькому баптистському молитовному будинку було організовано спеціальні курси з теоретичної та практичної підготовки проповідників. Навчання розпочиналося восени, викладання велося німецькою мовою. Головними предметами були: Старий Заповіт, богослів'я Нового Заповіту, гомілетика, церковна історія, географія, археологія, церковний спів, музика, психологія [37, арк. 42-43]. Для підготовки менонітських проповідників нещодавго у молочанській колонії Орлово було відкрито біблійну школу. Тут викладалися не лише богословські науки, але й такі предмети, як математика, фізика, хімія, біологія [450, с. 61]. Двадцять дев'ятого травня 1926 р. ЦБ німецької секції КП(б)У заявило, що вважає за можливе організацію біблійних духовних семінарій вищого типу для німців-баптистів у Києві та Харкові, а для менонітів – у Москві. Навчання в

семінаріях мало тривати один рік, а кількість слухачів не перевищувати 30-40 осіб [281, с. 336].

Керуючим органам Євангельсько-лютеранської церкви за відсутності на території СРСР богословських університетів від вимоги здобуття духовенством вищої освіти довелося відмовитися. Пасторів обирали з числа осіб, які закінчили семінарію та склали необхідні экзамени [289, с. 90].

Влада визнавала відсталість власної роботи серед національних меншин, проведенню якої не в останню чергу заважав високий ступінь освіченості католицьких ксьондзів та лютеранських пасторів, який суттєво конкурував не лише з рівнем знань віруючих, а й сільських активістів [259, с. 19]. Навіть звичайні кістери мали добру освіту, не кажучи вже про обов'язкове дотримання ними суворих моральних норм у повсякденному житті [70, арк. 98].

Більшовиків хвилювало те, що духовенство, «вміло використовуючи національні моменти» в районах проживання етнічних спільнот, ще й у другій половині 1920-х рр. продовжувало чинити опір заходам радянської влади, особливо в сфері культурного будівництва [126, арк. 22].

Тисяча дев'ясот двадцять п'ятого року представники ДПУ звітували агітаційно-пропагандистському відділу ЦК КП(б)У: «Встановлено, що католицьке духовенство намагається тримати під своїм впливом польську масу, впливати на польську молодь через створені ним же релігійні гуртки з метою відриву від радянської громадськості та комсомолу. Свою діяльність ксьондзи розпочали поширювати і на радянські школи. Щоб ослабити відвідування польсько-радянських шкіл, ксьондзи створили мережу підпільних шкіл, де вивчався Закон Божий. Ксьондзи всюди намагаються підвищити релігійність та свій авторитет серед польського населення шляхом масових проповідей та влаштуванням різних святкувань у густонаселених поляками пунктах» [123, арк. 48].

Неабиякий вплив на протестантські конгрегації, природно для релігійних об'єднань даного типу, здійснювали їх очільники, які у взаємовідносинах із владою здавна брали на себе роль захисників общин від зовнішніх впливів.

Релігійними громадами німців-менонітів керували духовні старшини та проповідники, які обиралися з-поміж членів общини й обіймали свої посади довічно. З огляду на те, що менонітські священнослужителі виконували свої обов'язки без будь-якої винагороди, на них не накладалися спеціальні податки, які, згідно радянського законодавства, мали сплачувати на користь держави духовні особи [28, арк. 80]. Незважаючи на це, представники цієї духовної еліти користувалися в спільноті віруючих великою владою: розв'язували суперечливі питання, визначали покарання за провини, мали право виключати з общин тих, хто порушував її моральні норми [356, с. 69]. У Молочанському районі Мелітопольської округи, де станом на серпень 1927 р. мешкало 22,2 тис. німців-менонітів, які становили 62,2% від загальної кількості жителів адміністративно-територіальної одиниці, проповідники визначали політичні погляди та регулювали економічне життя населення [97, арк. 84]. Релігійні лідери менонітів у будь-який спосіб намагалися підтримувати замкнений спосіб існування общин, ізолювати їх від участі в «соціалістичному будівництві» та громадському житті радянського штибу [112, арк. 26].

Менонітське духовенство докладало значних зусиль для згуртувати населення навколо молитовного будинку. В Миколаївській сільській раді Залізнянського району Артемівської округи нараховувалося 1,5 тис. менонітів, релігійні потреби яких задовольняли аж 13 проповідників. Вони мали неабиякий вплив на громаду, яскравим доказом чого було те, що кількість присутніх на богослужіннях становила 75% від загального числа жителів, з яких 20% припадало на молодь [100, арк. 33]. У селі Половиці (Кронсгартен) Карл-Марксівського району Катеринославської округи нараховувалося 97 менонітів, але й ця маленька громада не залишалася без духовної опіки. Функції релігійного лідера колонії було покладено на кістера Классена [98, арк. 143].

Загалом серед німецького населення всіх християнських напрямів духовенство користувалося авторитетом та здійснювало значний вплив на віруючих. У колонії Люксембург на Донеччині, в межах якої знаходилося 4

лютеранські культові споруди та один баптистський молитовний будинок, протягом 1927 р. кількість віруючих збільшилася на 200 осіб завдяки тому, що «пастор Фелл повів посилену агітацію через свої ради» [100, арк. 33]. На одному із з'їздів представників Євангельсько-лютеранської церкви відзначалося, що особливо добре відвідувалися ті богослужіння, які здійснювали пастори. Коли це траплялося миряни не полишали храм протягом усього дня [70, арк. 97]. Попри високий авторитет німецького духовенства окремі його представники були занепокоєні відцентровими тенденціями серед підзвітних їм релігійних громад. Проблеми вказаного типу часто поставали перед протестантськими служителями культу. Так, 1923 р. лютеранські священники Волинської губернії вели боротьбу з розвитком сектантства [28, арк. 11]. З метою уникнення подібних тенденцій на лютеранських пасторів покладался обов'язок спостерігати, аби кожен віруючий щорічно причащався, щоб жоден з лютеран, який досяг 15 років, не ухилився від конфірмації, а над новонародженими дітьми обов'язково було здійснено обряд хрещення [289, с. 74].

Іудейська релігія зі специфічним для неї консерватизмом, великою кількістю казуїстичних нагромаджень, деталізацією та суворим формалізмом нашттовхувала віруючого єврея на низку запитань. Для їх вирішення в кожній іудейській громаді існував рабин, який, крім функцій релігійного керівника, виконував ще й роль духовного консультанта [451, с. 330]. У єврейській громаді рабин користувався неабиякою повагою, без його благословення жоден іудей не розпочинав важливої справи. Ця функція рабина для віруючих була чи не найважливішою, оскільки священнодійства в синагозі покладалися на хазана, а виголошення проповіді на магіда [271, с. 48]. Колишня жителька єврейського містечка Фрамполь на Поділлі пригадувала: «У Євгенії Наумівни Бернштейн батько був рабином. У свята хасиди урочисто вели батька Євгенії до синагоги. Коли було свято Сімхат Тора, то вони, танцюючи та співаючи, поверталися разом з ним додому» [261, с. 167].

Іудейське духовенство було пов'язаним між собою культовою практикою. У Дарницькій скотобійні Києва, яку обслуговували два шохета (релігійні різники) та помічник із наглядачем, відбувався забій скоту з метою заготівлі кошерного м'яса для торговельних закладів Петровського району міста. Два рази на тиждень, щоб забезпечити собі дохід, бійню відвідували рабини [78, арк. 5]. Незважаючи на заборону влади, вони уклали спеціальну угоду з шохетами, яка передбачала стягнення на власну користь додаткової плати з покупців м'яса [188, с. 82; 246, с.94].

Неминуче на цьому ґрунті серед іудейських служителів культу виникали суперечки, до яких втягувалися й члени релігійної громади. У місті Первомайську задля матеріального забезпечення рабина, який 1925 р. розпочав виконувати належні йому релігійні функції в місцевій іудейській громаді, віруючими було вирішено позбавляти частини доходу різника, який заготовляв кошерне м'ясо. Такий стан речей аж ніяк не міг задовольнити останнього. Між рабином і шохетом виник конфлікт, вирішення якого додатково ускладнилося протистоянням їх прихильників. Апогеєм конфронтації стало звернення віруючих до Первомайського ОВК з проханням допомогти розв'язати проблему. На це представники влади відповіли, що вирішення зазначеного непорозуміння перебуває поза межами компетенції державної установи [37, арк. 116-117].

Частина духовенства, зазнаючи економічного та адміністративного тиску з боку радянської влади, не витримувала такого знуцання та відмовлялася від виконання своїх культових обов'язків. Маємо відомості, що кістери А. Геліман та Г. Штребелевський, які служили на території колонії Єлезаветполь Барішівського району зреклися свого сану. Склавши з себе повноваження служителя культу, деякі особи не поспішали змінювати колишній спосіб життя. Старообрядницький проповідник Максименко з села Чолівка Ушомирського району на Волині, як зазначалося в одному з документів, «відмовився від духовного сану тільки на словах, а фактично продовжує працю ледве не попа» [41, арк. 35-36].

Більшовицька партія була зацікавленою у фактах переходу священнослужителів на бік радянської влади, оскільки оприлюднення подібних випадків можна було використати з агітаційно-пропагандистською метою. Саме тому на вимогу НКВС у плані антирелігійної роботи заяви про зречення пропонувалося друкувати у періодичних місцевих та республіканських виданнях [26, арк. 11]. Заяви про відмову від духовного сану лютеранських священнослужителів П. Ногеля та Р. Клишора, які мешкали в Ємільчинському районі Коростенської округи, 20 грудня 1928 р. було опубліковано в газеті «Нове село». У заявах зазначалося про бажання цих осіб займатися виключно хліборобською працею у своєму господарстві [79, арк. 30].

З метою внесення розладу в релігійні громади органи ДПУ залучали до співпраці представників кліру. Загалом по Україні у другій половині 20-х рр. ХХ ст. лише серед німецького католицького населення служило десять священників, які були співробітниками ДПУ. У кошторисі витрат на таку роботу серед католицького духовенства тільки на перше півріччя 1928 р. передбачалася досить-таки кругленька сума: на виплату 20 агентам у польських селах – 2700 карб. [112, арк. 92].

Більшовицька партія, не гребуючи залучати священнослужителів до співпраці з органами ДПУ, у свою чергу, звинувачувала останніх у шпигунській діяльності на користь інших держав. Окрім виконання духовенством прямих обов'язків, які вже самі по собі призводили до арештів (виконання треб, які не визнавалися радянською владою, захист церковного майна), їх контакти з іноземними дипломатами та консулами були об'єктом пильної уваги влади. Такі стосунки інкримінували священикам як контрреволюційну діяльність [396, с. 104].

Таким чином, після остаточного закріплення радянської влади в Україні відбулися певні трансформації в устрої конфесійних організацій, до складу яких входили релігійні громади етноспільнот. Духовенство та віруючі намагалися прилаштувати церковні інституції до створених більшовицьким режимом умов шляхом проведення адміністративних реформ. Якщо говорити

про структуру релігійних громад, то на чолі об'єднань віруючих кожної з етноспільнот продовжували перебувати священнослужителі, які у своїх діях поклалися на старосту та раду общини.

2.2. Базові вектори діяльності культових етногромад

Головною сферою активності релігійних громад, задля якої власне й об'єднувалися віруючі, була культова діяльність. Відправа богослужінь вимагала наявності спеціального приміщення, тож культова споруда відігравала важливе значення для забезпечення належного функціонування релігійних громад кожної з етнічних спільнот України.

Основну роль у житті єврейської громади відігравала синагога (слово грецького походження, яке означає – «зібрання»), що слугувала не лише молитовним будинком, але й осередком вивчення іудаїзму та місцем вирішення найрізноманітніших повсякденних проблем [313, с. 285]. Синагогою була достатньо велика будівля з випаленої цегли, вкрита залізом або черепицею [311, с. 154]. У великих містах, таких, як Одеса, Бердичів, Катеринослава, Харків існували синагоги, що вміщували близько тисячі віруючих. Побудовані за європейським зразком у другій половині XIX ст., вони мали галерею для жінок та спеціальний балкон для хору, внаслідок чого отримали назву «хоральних» [283, с. 20]. Та все ж більшість синагог, що розташовувалися у штетлах, виглядали досить просто, а головним матеріалом, який використовувався при їх зведенні, було дерево. Деякі іудейські громади, як можна побачити на прикладі общини Шнеерсон в Овручі, прилаштовували для проведення богослужінь кімнати житлових будинків [65, арк. 200]. В Одесі обладнаних у такий спосіб іудейських молитовень була навіть більшість. Керуючись тим, що подібні приміщення повністю були відокремленими від житлової частини будинку, а також мали окремий вхід, влада передавала їх у користування релігійним громадам на загальних підставах. Разом з тим площа подібних молитовень перебувала у розпорядженні житлових кооперативів, які

вимагали з віруючих квартирну платню за користування приміщеннями. На цьому ґрунті між радами уповноважених релігійних громад та представниками житлокоопів досить часто виникали непорозуміння [49, арк. 102]. Практика здачі в оренду релігійним громадам приміщень, що знаходилися в націоналізованих державою житлових будівлях, припинилася лише в кінці 1920-х рр. [65, арк. 200].

Відвідуючи богослужіння, кожен іудей шукав собі місце не просто для молитви, а й для спілкування, причому на рівних умовах. Тому в єврейських містечках та міських кварталах відбувався поділ віруючих за соціальною ознакою: багаті, середній прошарок та бідні за можливості молилися в окремих синагогах [496, с. 17]. Там де існувала одна синагога соціальну ієрархію відбивав розподіл місць усередині культової будівлі. Уздовж східної стіни сиділи найбільш поважні люди – рабин, знавці Талмуду, заможні євреї. Щодалі поважність місць зменшувалася, а біля західної стіни знаходився нужденний люд [313, с. 264]. У деяких місцевостях серед єврейського населення була поширеною традиція кожному віруючому мати приватне місце, що передавалося у спадок [496, с. 17]. На початку 1920-х рр. у деяких хоральних синагогах оплата за користування таким місцем сягала 600 карб. золотом на рік [504, с. 48].

Оскільки центральне місце в іудейському культі займає Тора, то в кожній синагозі обов'язково знаходився ковчег для збереження Священного Сувою, який мав назву «арон кадеш» [311, с. 154]. Читання Тори було центром суботніх та інших святкових богослужінь, якому передувала церемоніальна хода навколо синагоги до моменту, коли Сувій викладали з футляру [440, с. 232]. Читання священного тексту відбувалося за розташованою посеред молитовної зали кафедрою, що звалася «біма». Кожна синагога мала різну кількість сувоїв із текстом Тори. Наприклад, у Новомиколаївській синагозі Херсона налічувалося 32 сувої, в інших релігійних громадах міста по 15, 27 і навіть 40 [164, арк. 61]. В іудейському молитовному будинку Халім-Мойше, що

знаходився у Білій Церкві, нараховувалося 23 Тори та 200 примірників Талмуду [141, арк. 6].

Тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року ксьондз С.-М. Войцеховський так охарактеризував зовнішній вигляд більшості подільських католицьких храмів: «Наші костьоли, за небагатими винятками, це чотирикутні споруди з причіпленою інколи вежею, без жодних архітектурних окрас і стилю, структурою своєю нагадують скоріше зерносовища, ніж храми Божі» [453, с. 905]. Католицький храм св. Анни, збудований із каменю в селі Мотовилівка, що на Київщині, мав підвал, купол, 7 вікон та 5 дверей [140, арк. 5]. Говорячи про культове майно, яке перебувало у користування католицьких громад, можна навести перелік основних предметів, що знаходилися у приміщенні храму, який перебував у користуванні німців села Костирка на Херсонщині: 9 дерев'яних скульптур, 14 ікон, бюст Ісуса Христа, 4 хрести, щит для сповіді, орган, 27 лав та 28 підсвічників [166, арк. 56]. У костьолі Миколаєва знаходилися орган, 5 скульптур, 14 скульптур Ісуса Христа, Богородиці та святих, велика кількість ікон [384, с. 61].

Богослужіння у католиків відбувалося щонеділі зранку. Службу також правили в інші дні тижня, але вже ввечері. Священику в її проведенні допомагали чоловіки, які входили до складу релігійної громади. Під час релігійної відправи співав хор. До костьолу віруючі йшли зі своїми молитовниками. Перед богослужінням чоловіки та жінки сідали по різні боки [279, с. 150].

Крім церковних богослужінь серед католиків було поширеним проведення позахрамових культових процесій, що приурочувалися до певних свят та могли охоплювати одразу кілька поселень. Так, 29 червня 1924 р. з нагоди храмового свята у Браїлові до місцевого костьолу, читаючи молитви, вирушила колона польських католиків Бердичева. Дорогою до процесії приєднувалися віруючі навколишніх сіл [31, арк. 171]. Невдовзі відбулися хресні ходи католицьких громад із Старої Котельні в Кодню та з Чернецької Слободи до Бердичева. Церемонію супроводжував ескорт вершників у білих кашкетах. На правому

плечі у них знаходилися червоні стрічки, а на місці поясу – білі. Підібрані у такий спосіб кольори тканин дублювали польську національну символіку, що збентежило місцевих представників радянської влади [31, арк. 5 зв.]. У цей же час хресні ходи проводили не лише польські, а й німецькі католики. Так, члени релігійних громад Карл-Лібкнехтського району на Миколаївщині порушили перед владою питання, щодо надання дозволу провести масштабну релігійну процесію, яка б охопила всі місцеві німецькі поселення. Хоча у проханні німцям було відмовлено, віруючі району все ж організували проведення хресних ходів у межах церковних дворів [31, арк. 264 зв.].

Комуністи були вкрай незадоволені такою активністю віруючих, унаслідок чого з'явилася постанова: «Визнати, що будь-які хресні ходи, які окремі групи людей організують за межами свого місця проживання, не є необхідною традицією, а насправді є спробами, під виглядом релігійного культу, поширювати недовір'я до радвлади та відтягання захоплених релігійною дурійкою селян від роботи в полі та культосвітньої роботи, причому масові походи сприяють поширенню заразливих хвороб та антирадянській пропаганді, а тому на такі походи не можна надавати дозволу» [31, арк. 171].

У кожній німецькій колонії, як католицькій, так і лютеранській, знаходився храм, який був збудований ще у часи заснування поселення. У найбільших поселеннях поряд із храмом розташовувалася дзвіниця. В окремих випадках кошти на будівництво культової споруди надходили з державної казни Російської імперії. Однак багато кірх постало за рахунок внутрішніх пожертв і церковного податку [385, с. 91]. Проте траплялися випадки, коли німецькі віруючі змушені були влаштувати богослужінні у будівлях, які не мали культового призначення. Німецькі лютерани колонії Фішерсдорф, як і католики села Біллерсфельд Карл-Марксівського району на Катеринославщині, задовольняли релігійні потреби у пристосованому для здійснення богослужінь приміщенні приватного будинку [98, арк. 152, 160].

Лютеранські кірхи були переважно дерев'яними будівлями. Зовнішній вигляд лютеранських храмів відзначався простотою, суворістю готичної

архітектурної форми та добротністю роботи. Усупереч тому що лютерани відхиляють поклоніння Богоматері, ангелам та Божим угодникам, їхні храми називалися на честь святих (у Києві існувала кірха св. Катерини) [382, с. 16]. Надзвичайна простота відзначала і їх інтер'єр. У центрі напроти дверей храму розташовувався стіл, на якому стояли хрест та свічі. Незважаючи на те що вшанування ікон у євангельсько-лютеранській конфесії було відсутнім, зазвичай у храмі знаходилося зображення Ісуса Христа [372, с. 205]. Крім того, у лютеранських храмах розміщувалася кафедра для пастора та амвон для кістера, а також орган або гармоніум, музика яких супроводжувала спів хору. Ось лише кілька найменувань предметів із зазначенням їх кількості, які потрапили до інвентарного опису лютеранської кірхи Херсону: Біблія, 15 нотних книг, 30 пісенників, футляр для зберігання Святих Таїн, зображення Ісуса Христа, 6 металевих підсвічників та 32 лави [164, арк. 24].

На відміну від католиків, у лютеран богослужіння відбувалися значно рідше, зазвичай щонеділі та у святкові дні, а євхаристія – раз на місяць. Поряд із спільними для лютеранства та католицтва структурними елементами літургії, такими як привітання пастви, спільна сповідь гріхів, читання молитов «Отче наш» та «Символу віри», лютеранське богослужіння мало власну специфіку. У ньому велике значення надавалося проповіді, яка була обов'язковою та основною його складовою. Участь усіх віруючих у богослужінні досягалася за рахунок спільного виконання релігійних гімнів. Порівняно з дотриманням особистої віри, відвідування храму для лютеранина мало другорядне значення [382, с. 17].

Одним із найурочистіших свят у німців була Паска. У передвеликодні дні німці скликали до храму віруючих спеціальними торохкалами. З ними ходили селом підлітки, які співаючи сповіщали про настання свята. Храм німці відвідували зі збірками духовних гімнів, жінки – обов'язково з білими носовими хусточками в руках [334, с. 24].

Меноніти ще з більшою суворістю ніж лютерани дотримувалися принципів свого віровчення. Внутрішньообщинні й сімейні стосунки, трудова

етика, оформлення житла та одяг – усе це так чи інакше залежало від їхніх релігійних уявлень [293, с. 61]. Кожна менонітська громада була незалежною у своїх внутрішніх справах та формально керувалася загальним зібранням віруючих, яке скликалося за необхідності [377, с. 150]. Богослужіння менонітів складалося із співу духовних гімнів і читання Біблії. Віруючі не мали переліку обов'язкових молитов, тому під час богослужіння члени громад вдавалися до живої імпровізації. Важливу роль у менонітів відігравала проповідь, виголошувати яку під час молитовних зборів по чергово могли кілька осіб [367, с. 358]. Релігійні відправи у менонітів відбувалися щонеділі упродовж першої половини дня. Однак на практиці протягом тижня проходило не одне молитовне зібрання, що скликалося за ініціативи самих віруючих. Наприклад, на загальних зборах Хортицької релігійної громади, що відбулися на початку 1925 р., віруючі самостійно вирішили збільшити кількість річних богослужінь [207, с. 78]. Крім релігійних відправ, меноніти кількох поселень збиралися задля проведення спеціальних «біблійних бесід». Для цього обирався молитовний будинок, до якого не витрачаючи багато часу могли дістатися жителі сусідніх колоній. Тлумачили Святе Письмо одна або дві особи за активної участі слухачів. Такі бесіди з перервами могли тривати кілька днів [81, арк. 20].

Задля зручності культова споруда у менонітських колоніях розташовувалася у центрі поселення. Мотивуючись саме цим принципом, 1928 р. громада села Самойлівки Олександрівського району звернулася до адміністративного відділу Артемівського ОВК з проханням перенести молитовний будинок до сусідньої колонії Шостеківки. Адже протягом майже сорокарічного періоду розширення німецьких поселень та виникнення нових хуторів, центр менонітського анклаву змістився і деяким членам общини було важко дістатися до молитовні [81, арк. 11].

Менонітський молитовний будинок можна охарактеризувати на прикладі культової споруди, яка розташовувалася у селі Орлово Херсонської округи. Довжина будівлі становила 19 м, а ширина 7 м. В середині знаходилася кафедра,

стоячи за якою проповідник читав та пояснював віруючим Євангеліє. Члени громади слухали його, сидячи на лавах, яких нараховувалося 44. Також у приміщенні було два столи. У розпорядженні прихожан знаходилися обладнані для кашкетів вішалки та полицки для взуття. Узимку приміщення для богослужіння опалювалося за допомогою залізної печі. Поряд із молитовнею, територію якої було огорожено кам'яним парканом, розташовувалася конюшня розмірами 32 м на 6,5 м [166, арк. 63].

У центрі віровчення євангельських християн та баптистів перебувало Євангеліє, яке слугувало орієнтиром морально-релігійного вдосконалення. Різниця між цими двома напрямками полягала в тому, що у баптистів відбувалося хрещення шляхом покладання рук. Цього не визнавали євангелісти, які вважали, що Святий Дух не може сходити через рукопокладання [121, арк. 1]. Раціоналістичні моменти протестантського віровчення створювали умови для пробудження активності членів подібних громад. Кожен віруючий брав активну участь у богослужінні та релігійній проповіді, самостійно читав, тлумачив та обговорював священні тексти [235, с. 8]. Баптисти однієї місцевості, як і євангельські християни, утворювали помісну церкву – громаду, яка для проведення молитовних зборів могла й не потребувати спеціальної будівлі [411, с. 216].

Старообрядницькі громади свої релігійні потреби, в залежності від напряму, задовольняли по-різному: частина з них мала молитовні будинки та священників, а частина відправляла службу в окремо відведеному приміщенні приватного будинку когось із одновірців [443, с. 308].

Важливим вектором діяльності релігійних громад була організація з'їздів віруючих із метою вирішення широкого кола спільних проблем. У таких зборах брали участь надіслані кожною громадою делегати. Перед початком з'їзду організатори попередньо затверджували в адміністративному відділі ОВК чи РВК теми доповідей, що мали пролунати під час засідання. Так, предметом роботи з'їзду лютеран в Одесі, запланованого на останню третину вересня 1926 р., мало бути вирішення низки питань, пов'язаних із узгодженням діяльності

релігійних громад місцевої єпархії з вимогами радянської влади. Планувалося розглянути проблему об'єднання вакантних приходів із тими, які мали постійного пастора. Крім того, до порядку денного пропонувалося внести питання, пов'язане з річними фінансовими звітами громад та асигнуванням коштів на утримання вищої церковної ради у Москві, а також єпархіальної ради в Одесі [57, арк. 21 зв.]. Того ж року відбувся з'їзд делегатів німецьких баптистських громад Донбасу, засідання якого пройшло у молитовному будинку колонії Біловеж Люксембурзького району Маріупольської округи. На засіданні було порушено питання щодо обсягу пожертв, проведення біблійних семінарів та організації хорового співу серед членів релігійних общин [55, арк. 6]. Делегатів з'їзду менонітських громад Артемівської округи цікавили орендна плата, ремонт і страхування молитовних будинків. Після незначних суперечок було ухвалено постанову, відповідно до якої кожна громада мала самостійно вирішувати фінансові питання пов'язані з користуванням культовими спорудами [198, с. 103]. Тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року лютеранські громади Одещини мали провести з'їзд, присвячений регламентації діяльності пастора. Зокрема, планувалося розглянути питання призначення священику заробітної платні та порядок обслуговування ним громад [144, арк. 50].

Кожне громадське об'єднання, яке створювалося з метою проведення певної діяльності, що витікала з потреб осіб, які його формували, не могло повноцінно функціонувати без матеріальних засобів. Із цього правила не могли бути виключеними й віруючі національних меншин, які утворювали громади для задоволення власних релігійних потреб.

Об'єднання віруючих здобували необхідні для власного функціонування кошти на території культової будівлі шляхом «кружкового» або, як його ще називали, «тарілкового» збору пожертв. Додаткові гроші під час молитовних зібрань община отримувала за рахунок продажу віруючим предметів культового вжитку [72, арк. 131]. Крім того, подекуди існували нестандартні засоби одержання коштів. Інколи іудейські громади здавали в оренду власні

культові споруди для проведення у їх приміщеннях різноманітних заходів [59, арк. 3].

Збір коштів за межами культової споруди на користь кліру законодавчо заборонявся, оскільки громада мала повне право витратити на ці потреби гроші, отримані від віруючих усередині молитовних будівель під час богослужіння. Проте за надзвичайної необхідності і в разі визнання владою того, що громаду було позбавлено будь-якої можливості отримання засобів для забезпечення духовенства в інший спосіб, місцевим виконавчим комітетом надавався такий дозвіл. Із боку влади встановлювався контроль за цим процесом, оскільки після закінчення збору коштів община мала надати їй представникам відповідний звіт [31, арк. 83]. Встановлені обмеження спонукали віруючих іти на хитрощі. У кінці 1925 р. У німецькій колонії Олександрфільд, яка знаходилася на території Одеської округи, члени релігійної громади Я. Лер, К. Супюр та Ф. Кірш під приводом включення жителів колонії до складу общини провели збір коштів на користь духовенства [152, арк. 6].

Релігійні общини несли відповідальність за дотримання фінансової та матеріальної звітності, належне ведення касових книг. У разі порушення встановлених державою вимог членів громади могли притягти до карної відповідальності, як це трапилося 1925 р. з віруючими Фастерівської іудейської та Кандельської католицької общин на Одещині [151, арк. 6]. Попри загрозу покарання, не всі релігійні громади належно ставилися до фінансової звітності, а деякі з них, навіть, вдавалися до відвертого зловживання. Досить часто общини не дотримувалися взятих на себе зобов'язань – як касову книгу використовували звичайний, інколи непрономерований зошит, до якого неупорядковано записувалися видаткові та прибуткові суми. Траплялися випадки, коли члени громади, витративши гроші на особисті потреби, знищували зошити, у яких знаходилися записи фінансових звітів [87, арк. 183]. Ксьондз одного з католицьких приходів Полонського району Шепетівської округи протягом 1928 р. вів таємну книгу прибутків очолюваної ним громади.

За цей час прихована від влади, а згодом витрачена на ремонт костюлоу сума склала 763 карб. [84, арк. 85].

Обсяг прибутків та витрат кожної общини перебував у залежності від багатьох чинників, основними з яких були кількість віруючих та місцезнаходження культової споруди. У 1920 р. прибутки лише двох з більш ніж двадцяти синагог Херсона, якби не спричинена економічною кризою гіперінфляція, склали б чималі суми – 1885211 карб. та 501282 карб., втім, як і витрати – 1764895 карб. і 368335 карб. [165, арк. 5зв., 15зв.]. Фінансові звіти середини 1920-х рр. польської католицької громади Старокостянтинова та іудейської общини в Ізяславі на Поділлі відображають розповсюджену тенденцію, що полягала у зрівнянні дебету з кредитом релігійних громад. Так, у першій ці показники за 1926 р. склали – 659,91 карб. і 651,85 карб. відповідно. В іудейській громаді вони взагалі стали тотожними і дорівнювали по кожному з них сумі у 89 карб. [72, арк. 86, 132].

На релігійних громадах лежав чималий перелік витрат, пов'язаних, перш за все, з оплатою пастирської діяльності духовенства та послуг, які їм надавали різні церковнослужителі (наприклад, органісти чи охоронці). На території АМСРР в селі Бергдорфі Григоріопольського району місцева лютеранська громада на утримання пастора виділяла 1900 карб. на рік, не враховуючи витрат, пов'язаних із виконанням його прямих зобов'язань. У Глікстальській парафії, до складу якої входили населені пункти Нейдорф, Колосово та Кронталь, на кожну з перелічених колоній припадало 900 карб. річних виплат представникам кліру [229, с. 69].

Чимало грошей у громад ішло на утриманням культових будівель. Так, частину коштів, зібраних релігійною громадою лютеранської кірхи Миколаєва протягом перших дев'яти місяців 1924 р., було витрачено на ремонт даху і водостічних труб (3112 карб.), електроенергію (799 карб.), догляд храму та прилеглої до нього території (725 карб.), канцелярські товари (210 карб.) [143, арк. 30]. Громади витрачали гроші для придбання найрізноманітніших товарів:

вино для причастя, свічки, керосин, білило, скло для освітлювальних ламп, віники, водоноси, простирадла, квіти, тощо [72, арк. 86].

У попередньому розділі було сказано, що зареєстровані у містах общини, на відміну від сільських, протягом 1920-х рр. мусили на користь держави здійснювати додаткові відрахування коштів за право користуватися культовою спорудою. Наприклад, польська католицька громада в Ізяславі з цією метою сплачувала 207,44 карб., а Миколаївська лютеранська – 575 карб. [72, арк. 186; 143, арк. 30].

Влада слідкувала за технічним станом культових споруд і за необхідності наказувала членам громад здійснювати ремонт, погрожуючи їм розірванням угоди про користування храмом. Особливо це стосувалося тих будівель релігійного призначення, які розташовувалися в селах, оскільки віруючі населених пунктів вказаного типу знаходилися в гіршому матеріальному стані ніж міщани, тому не могли витратити значну кількість коштів на утримання храмів, прихожанами яких були. Цікавий випадок трапився 1924 р. в Мангеймському районі на Одещині, де влада відібрала культову споруду в Біцилівської католицької громади, задля її переобладнання у трудову школу. Оскільки будівля потребувала капітального ремонту, на здійснення якого у РВК бракувало коштів, храм вирішили повернути німецьким віруючим, але за умови негайного покращення технічного стану споруди [151, арк. 6]. У випадках, коли грошові суми, необхідні для проведення ремонту виявлялися занадто обтяжливими для релігійних громад, їх членам дозволялося проводити збір коштів за межами храмів [150, арк. 49]. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року задля реконструкції костюлу в Городському районі Проскурівської округи за різними джерелами віруючими було зібрано від 2 до 10 тис. карб. [124, арк. 218].

Масовий збір коштів серед населення проводився не лише з метою покращення зовнішнього вигляду та інтер'єру богослужбових споруд, але часом і для зведення нових культових будівель. Так, у першій половині 1926 р. католикам, які мешкали на території, підзвітній Колтсько-Кривотинській

сільській раді в Коростенській окрузі, об'єднавши зусилля, вдалося зібрати необхідну для побудови костюлу суму [106, арк. 23]. Другого серпня 1926 р. громадяни Маргорд і Ворбус від імені баптистів села Ватерлоо Карл-Лібкнехтського району звернулися до місцевої влади з проханням надати дозвіл збудувати молитовний будинок. Запланований обсяг витрат мав скласти близько 10 тис. карб. [146, арк. 24]. Однак землевпорядне товариство не погодилося виокремити наділ для зведення культової будівлі, мотивуючи своє рішення тим, що територія, на якій планували розпочати будівництво, «використовується для прогону скоту» [146, арк. 28]. Та невдовзі адміністративний відділ Миколаївського ОВК надав дозвіл релігійній громаді зводити споруду [146, арк. 23].

Траплялося, що віруючі витрачали чималі суми грошей намарно. Тисяча дев'яносто двадцять шостого року уповноважений католицької громади села Морозова Бучковський звернувся до адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОВК аби отримати дозвіл на розміщення предметів культового вжитку у приміщенні споруди, яка була придбана віруючими задля проведення у ній молитовних зібрань. Проте клопотання не було задоволено із міркувань, які містила офіційна відповідь виконавчого органу: «Комісія мала право продавати сарай тільки земельній громаді для її власних потреб, а ні в якому разі не мала права продавати сараю релігійній громаді, оскільки вона не має прав юридичної особи. Залишити кам'яний сарай на території колгоспу з тим, аби зробити з нього костюл, – неможна, бо колгоспи існують не для того, щоб розповсюджувати релігійні забобони, а для того, щоб допомагати трудовому селянству звільнитися від всіякого визиску» [59, арк. 30]. Схожі випадки траплялися неодноразово. Тому працівники НКВС у міжвідомчому листуванні пояснювали, що громади не стають власниками майна після його придбання віруючими. Майно переходило у державну власність, а об'єднання віруючих отримували лише право користуватися ним. Не були виключенням із цього правила і релігійні громади, які склалися з осіб польської національності, попри те, що католики намагалися опротестувати дане положення [43, арк. 47].

Віруючі поляки марно посилалися на положення Ризького мирного договору, які гарантували невтручання радянської влади в релігійне життя поляків на підконтрольній більшовикам території України [184, с. 588].

Від матеріального забезпечення релігійних громад на пряму залежав іще один напрям їхньої діяльності – доброчинство. Тільки-но в Україні ствердилася радянська влада, державою одразу було націоналізовано всі установи, які знаходилися під опікою релігійних громад, у тому числі й благодійницькі. Незважаючи на це, 1923 р. до Одеського ГВК з Миколаєва надійшла інформація про існування в місті при іудейській общині «комісії допомоги голодуючим», яку очолював рабин Шнеєрсон. Згідно повідомлення, «комісія» утримувала їдальню та будинок, у якому доглядали похилих та збіднілих євреїв [142, арк. 20].

Як можна побачити навіть на цьому маленькому прикладі, серед євреїв неабиякого розвитку набуло благодійництво. Для утримання різноманітних філантропічних єврейських організацій, що на зразок товариства «допомоги бідним нареченим» доволі часто виконували цікаві функції, віруюче населення виділяло значні кошти [352, с. 81]. Подекуди напівлегально й надалі продовжували діяти товариства піклування за хворими – Езрат Холім, нічні притулки – гедеші. Нерідко заможні представники релігійних громад обходили віруючих бідняків з метою видачі їм коштів із каси взаємодопомоги – гмілісхесід [498, с. 26].

У менонітських громадах існувала спеціальна посада, яку обіймали особи, що координували благодійницьку діяльність етнорелігійної спільноти. Як правило, такі люди наділялися зазначеними обов'язками пожиттєво. Вони мали матеріально допомагати бідним членам общини за рахунок коштів, що склалися з добровільних пожертв віруючих і збиралися до призначених для цього скарбничках, розміщених у приміщеннях молитовних будинків. Інколи, всупереч заборонам влади, збір коштів для нужденних членів громади відбувався за межами останніх [50, арк. 43].

Незаможні члени іудейських громад отримували матеріальну допомогу від співвітчизників, які мешкали у країнах Західної Європи та Північної Америки. Проте, частина переданих із благодійницькою метою коштів використовувалася для утримання єврейських закладів та синагог, іще частина розподілялася між духовенством та наближеними до нього віруючими [352, с. 81].

Задля допомоги нужденним членам католицьких общин їхні одновірці за кордоном, подібно євреям, надсилали благодійницькі кошти до німецьких колоній. Однак, як і в попередньому випадку отримані гроші не завжди використовувалися за призначенням, оскільки витрачалися на ремонт церков або присвоювалися священнослужителями [207, с. 81].

Існували випадки, коли уповноважені релігійних громад особисто вирушали за матеріальною допомогою до бажаючих її надати. З цією метою німецькі лютерани та баптисти села Данціг Миколаївської округи відвідали релігійні громади одновірців у «Донській країні» (на жаль, не пощастило дізнатися, який саме географічний об'єкт мав на увазі автор документу). Повернувшись із поїздки, лютерани привезли 2 тис. карб. та 3 вагони різного збіжжя, а баптисти близько 700 карб. Під час розподілу благодійницьких коштів не обійшлося без ексцесу – між членами лютеранської громади виникла сварка, яка закінчилася бійкою [50, арк. 265].

Усі благодійницькі кошти з-за кордону, як запевняв у вересні 1926 р. гість з'їзду представників лютеранських громад Одеського регіону Московський єпископ Майєр, потрапляли до рук лютеран виключно легальним шляхом – через державний банк. На думку ієрарха, причиною скрутного становища релігійних громад, вихід із якого віруючі вбачали в отриманні зовнішньої допомоги, були неврожаї, що погіршували економічне становище землеробів німецьких колоній. Додатковим чинником, який негативно позначився на фінансовому становищі релігійних громад, за висловом єпископа, «став занепад релігійності та, як наслідок, зменшення кількості присутніх на богослужіннях» [57, арк. 11].

Обсяг грошей, витрачених релігійними громадами з благодійницькою метою, відображався у фінансових звітах. У вересні 1920 р. члени Херсонської синагоги Хабад задля лікування недужих іудеїв внесли до каси міської лікарні 100 тис. карб. [166, арк. 15]. За НЕПу, коли було подолано інфляцію та проведено грошову реформу, числа, які відображали подібні витрати, скоротилися на кілька цифр. За період із 1 січня 1925 р. по 30 червня 1926 р. одеські німці-баптисти відрахували на потреби благодійництва 44 карб. 2 коп. Протягом цього ж часу єврейська євангельсько-християнська громада міста, піклуючись про трьох своїх членів, витратила 60 карб. [148, арк. 17].

Релігійна діяльність віруючих у місцях компактного проживання етноспільнот часто не узгоджувалася з політикою більшовицького режиму у сфері державно-церковних відносин, внаслідок чого деякі її вектори мали нелегальний характер. Протидіяти впливові атеїзму і комуністичній пропаганді та зберегти національну і релігійну ідентичність можна було, лише консолідуючись. Ці намагання як католиків, так і представників інших віросповідань атеїсти вбачали навіть у традиційно притаманних церкві формах організації віруючих [338, с. 143]. У тезах доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди, складених 1927 р., вказувалося, що відхід від релігії населення країни, в першу чергу, робітників, спонукає духовенство до винайдення та удосконалення методів своєї діяльності. Нові форми душпастирської роботи нібито передбачали перенесення на релігійний ґрунт більшовицької політосвітньої практики, яка виявлялася в організації різноманітних театралізованих молитовних зібрань та створенні молодіжних релігійних гуртків і сестринств [126, арк. 12]. Дійсно, занепокоєність більшовиків була не безпідставною. Наприклад, у Снитківській парафії на Поділлі вдома у ксьондза Соколовського збиралися члени релігійного хору, а польська молодь влаштовувала ігри і танці [225, с. 3].

У міжвоєнний період широку просвітницьку діяльність розгорнули не взяті владою на облік молодіжні громади релігійного спрямування. Серйозними

супротивниками радянзації польського населення України були релігійні гуртки польської молоді, серед яких необхідно виокремити ружинців і терціан. Терціани були членами мирського чернечого ордену, який мав власний статут. Існували правила вступу до нього та термін іспиту. Терціани об'єднувалися в групи за місцем проживання та не мали обмежень у кількості членів. У повсякденному житті вони суворо дотримувалися настанов місцевого ксьондза [360, с. 30]. Терціани мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. Крім того, у кожного члена гуртка був спеціальний молитовник – «Часослов терціанський», який друкувався у Варшаві [435, с. 172]. Деякі польські католики практикували особливий спосіб покаяння, який передбачав групове читання молитов. Члени такої організації називалися ружинцями. Вони мали ієрархічне управління, яке складалося з кількох ланок керівництва – від єпархіального директора до зеляторів, тобто керівників гуртків. Останні призначалися виключно з ордену терціанів [360, с. 32].

Католицькі гуртки діяли майже у кожному польському селі. Особливо багато їх знаходилося у Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до складу релігійних гуртків цього регіону входило близько 3 тис. осіб молодих осіб, 75% яких становили дівчата. Священик Квасневський, який був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході до братства ружинців належало 2 тис. осіб, тоді як терціанами себе називало 750 осіб [435, с. 172].

У Кам'янецькій окрузі при католицьких громадах поряд із братствами ружинців існував ще й гурток сестриниць. Ці угруповання обирали власних проповідників та скарбників, які розпоряджалися коштами кожного з об'єднань. Члени гуртків обох типів влаштовували зустрічі, під час яких спілкувалися на релігійні теми, займалися проведенням богослужінь біля хрестів та капличок, що знаходилися обабіч дорожніх шляхів. Такі спілки віруючих користувалися особливою популярністю серед населення сіл, у яких не існувало храмів [31, арк. 350].

Головною метою охарактеризованих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладжування національних суперечностей серед польського населення. Крім Біблії, в гуртках вивчали польську мову. Товариства мали досить складну організаційну структуру. В деяких із них видавалися навіть членські квитки. Кількість членів у гуртках не перевищувала 15-30 осіб; групу очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок із ксьондзом [446, с. 45].

Поряд із молодіжними релігійними товариствами в окремих місцевостях із переважаючим польськомовним населенням функціонували ще й дитячі гуртки. У Городському районі Проскурівської округи в середині 1920-х рр. діяло близько десяти об'єднань зазначеного типу. Їхнім засновником та керівником була колишня монахиня Зегурська, якій допомагали виконувати організаційну роботу сестри Барановські [124, арк. 218].

Органи ДПУ повідомляли про негативний вплив на молодь великої кількості польських релігійних гуртків, які знаходилися під зверхністю костьолів [123, арк. 51]. Відзначалася антирадянська налаштованість членів подібних товариств. Так, син одного з керівників об'єднання ружинців під час виконання «Інтернаціоналу» в школі, постійно залишав клас [30, арк. 92]. ДПУ наполягало на необхідності якнайшвидше виявити, здійснити облік, а потім розкласти всі існуючі гуртки або перетворити їх на щось подібне до релігійних громад, при цьому скоротити їх кількість до мінімуму. Члени ДПУ вказували на необхідність проведення даної операції в контакт з НКВС, на який покладалося вироблення відповідного циркуляру з реєстрації об'єднань [123, арк. 51].

Із цією метою в середині 1920-х рр. радянська влада розпочала збір інформації про діяльність релігійних гуртків Римо-католицької церкви. Так, у селі Баранівка Полонського району Шепетівської округи було виявлено 5 гуртків ружинців. У таких групах молилися чоловіки та жінки, дорослі та діти: М. Бачинська очолювала гурток ружинців з одинадцятирічного віку, а

тридцятип'ятирічний Ф. Пелюшкевич керував гуртком уже двадцять років. У селі Тадеушпіль того ж району існувало 3 гуртки ружинців, які об'єднували жінок, у селі Добрі Лози – два жіночих, а в селі Бустін – один чоловічий [435, с. 173].

У грудні 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних гуртків Всеукраїнська конференція політбюро КП(б)У нарешті прийняла рішення про їх легалізацію [446, с. 46].

Реєстрація гуртків проходила досить кволо. Адміністративний відділ Кам'янецького ОВК повідомляв, що з усіх польських релігійних гуртків вдалося легалізувати лише один ружинський, що діяв у селі Дреганівка Лянцкоронського району та складався з 53 членів [59, арк. 12]. Католицькі гуртки відмовлялися від реєстрації з огляду на приналежність їх членів до релігійних громад, що діяли при костьолах [50, арк. 197]. Натомість представники українських вищих органів влади, бажаючи мати під контролем релігійне життя поляків регіону, вказували, що статuti католицьких громад Кам'янецької округи не передбачали діяльності у їх складі товариств сестриниць або ружинців, які були розповсюдженими на Поділлі. Внаслідок цього НКВС наголошував на необхідності гурткам надати в короткий термін свій статут для реєстрації на рівні з усіма релігійними громадами [31, арк. 349].

Радянська влада змушувала зареєстровані релігійні гуртки складати протоколи своїх засідань та надавати вичерпну інформацію про членів товариств: вік, стать, соціальний статус та матеріальне становище [435, с. 174]. Однак задовольнити цю вимогу члени об'єднань у повному обсязі не могли. Відповіді віруючих на поставлені з цього приводу запитання були схожими між собою: «Я сам є членом гуртка, але кількості нас я не знаю, оскільки це є особистий спосіб моління, склад якого текучий, та обліку членів якого не ведеться» [59, арк. 12]. Незважаючи на те що владі вдалося установити певний контроль над діяльністю релігійних гуртків, більшовики й надалі вбачали в ружинцях, терціанах та інших подібних угрупованнях серйозну перешкоду радянській польській етноспільноті [446, с. 46].

Вже влітку 1926 р. на засіданні Політбюро ВКП(б) було відзначено хибність партійної лінії в Україні, яка дозволила легалізувати існування релігійних товариств виразно антирадянського характеру [419, с. 99].

Релігійно-просвітницькі об'єднання діяли і серед німецького населення усіх віросповідань. У Маріупольській окрузі 1924 р. для німецької молоді та дітей Римо-католицька церква організувала гуртки святої Марії, які існували нелегально [207, с. 81]. На території Карл-Лібкнехтського району Миколаївської округи в колоніях Зельці, Шпеєро, Карл-Срує теж існували релігійні товариства схожого типу, до кожного з яких входило близько 50 осіб жіночої статі віком від 16 до 35 років. Священик раз або двічі на місяць збирав дівчат у приміщенні храму чи у себе вдома, де розповідав історію життя Діви Марії. Він повчав жінок бути відданими своїм чоловікам та забороняв читати книги антирелігійного змісту [144, арк. 29]. Незважаючи на те що головною метою таких товариств було релігійно-моральне виховання молоді, влада, як і у випадку з поляками, вбачала у їх діяльності «боротьбу з радянською громадськістю і відрив молоді від нового побуту» [338, с. 144].

Подібну функцію для німецьких баптистів відігравав такзваний бапсомол. Ця форма організації дозволяла надавала можливість підростаючому поколінню займатися спортом, влаштовувати екскурсії, вечірки і танці. До значних зусиль задля залучення до релігійних молодіжних об'єднань жіночої частини населення колоній вдавалися баптистські проповідники. На відміну від ВЛКСМ, де чисельність дівчат-німкенів була дуже низькою (у Всесоюзному масштабі 1926 р. – 9%), у деяких осередках бапсомолу їх частка досягала 90% [317, с. 75].

У підпорядкуванні менонітської молоді також було чимало гуртків, основне завдання яких зводилося до вивчення Біблії. Для того, аби заняття були цікавішими, їх урізноманітнювали художніми формами роботи, такими як спів, гра на музичних інструментах та постановка п'єс [450, с. 60]. У самому лише Молочанському районі Мелітопольської округи діяло 26 музичних та хорових об'єднань [378, с. 24]. Менонітська молодь Запорізької округи щонеділі

спеціально для участі в подібних гуртках збиралася в молитовних будинках [450, с. 194]. Перебування молоді у зазначених товариствах відбивалося на її повсякденному житті: навіть у вільний час члени гуртків виконували пісні релігійного змісту [264, с. 184].

Відбувалися урочисті з'їзди релігійної, організованої в гуртках молоді, під час яких влаштовувалися святкові зібрання та виголошувалися проповіді. Зокрема, така зустріч відбулася весною 1929 р. на Хортиці, куди прибули віруючі навколишніх менонітських колоній [450, с. 60].

Про неабияку роль релігійних гуртків у житті Євангельсько-лютеранської церкви було відзначено на з'їзді представників лютеранських громад Одеського єпархіального округу, який відбувся 19-21 вересня 1926 р. Доповідач констатував: «Потрібно визнати, що церковні братства є головною опорою церковного життя, вони є ініціаторами пожвавлень у церкві, наприклад, в організації біблійних співбесід, хорового співу. Загалом братства є безпечними для церкви. Між ними та пасторами панує обопільна злагода. Однак серед братств існують гуртки з відверто сепаратистськими тенденціями» [70, арк. 97].

А ось як прокоментував тенденцію поширення релігійних гуртків серед німецького населення один із представників радянської влади: «Для того щоб відволікти молодь та все населення від сільбудів та хат-читалень створюються церковні хори, оркестри, проводяться святкові богослужіння» [207, с. 81]. Дійсно, розглянуті об'єднання молоді, стрижнем діяльності яких було релігійне виховання, становили серйозну конкуренцію штучним, створеним для ідеологічної обробки населення СРСР, прокомуністичним організаціям (передусім комсомолу). Існували випадки, коли духовенство забороняло вступати молоді до радянських громадських об'єднань, філії яких, завдяки зусиллям влади, виникали у поселеннях національних меншин. Так, у серпні 1926 р. у селі Кандель Фрідріх-Енгельсівського району на Одещині католицький священик у проповіді закликав молодь відмовитися від створення спортивного гуртка [149, арк. 56].

Для того аби зменшити вплив на німецьке населення протестантських громад, у середовищі яких набула популярності діяльність інструментальних (духових і струнних) та хорових музичних гуртків, згідно обіжника НКВС за № 3783/т від 15 вересня 1928 р, подібні організації при релігійних общинах належало ліквідувати [78, арк. 24]. Представники адміністративних відділів ОВК з метою залякування віруючих викликали до себе уповноважених релігійних громад та «радили» їм припинити діяльність музичних гуртків. Боячись переслідувань із боку влади, керівники громад наказували гурткам саморозпускатися. Проте не всі віруючі беззастережно виконували вказівки радянської влади. Представники Волинського Крайового Об'єднання німецьких баптистських громад у кінці зими 1929 р. писали до НКВС: «Ми від священних і потрібних обрядів відмовитися не можемо, а тому просимо цю заборону (на діяльність музичних гуртків) зняти, оскільки виконати це громади не в змозі» [78, арк. 37]. До вимог Волинського Об'єднання долучилося прохання Всеукраїнського Об'єднання німців-баптистів, яке вважало розпорядження влади таким, що не відповідало свободі совісті, наданої Конституцією СРСР [78, арк. 39].

У спільнотах, які формували національні меншини, незважаючи на приписи декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», продовжував існувати тісний зв'язок освіти з культовими громадами, який був обумовлений традиціями сповідання християнської релігії, а у випадку євреїв вимогами іудейського віровчення. Підтвердженням цього можуть бути спостереження, здійснені представниками влади у 1926 р. Так, в одному з німецьких поселень на Волині, дві третини жителів якого були лютеранами, а решта баптистами, як констатував свідок, існував значний вплив релігійних громад обох християнських течій на діяльність школи та хати-читальні [123, арк. 114]. У менонітських колоніях аж до 1926 р. школи утримувалися за рахунок релігійних місцевих жителів, тому їх учні продовжували вивчати Закон Божий, а напередодні християнських свят навіть готувалися до показу п'єс релігійного змісту [337, с. 72].

Учитель перебував у матеріальній залежності від общини віруючих, до якої так чи інакше були причетними всі чоловіки та жінки, що склали етноконфесійний осередок певного населеного пункту. Так, учитель-меноніт села Половиці Карл-Марксівського району Катеринославської округи Ремпель протягом 1920-х рр. отримував від сільської громади майже 5 т зерна на рік. Школа, в якій він навчав, знаходилася під одним дахом із молитовним будинком. Учитель був власником бібліотеки, основний фонд якої склали книги релігійного змісту. Тож незважаючи на заборону викладати християнське вчення, він часто давав дітям до написання диктанти релігійної тематики [264, с. 192]. У менонітських поселеннях існували випадки, коли на вимогу населення НКО дозволяв працювати у місцевих школах проповідникам [336, с. 72].

Віруючих обурювало радянське освітнє законодавство. У селі Кальчинівка Дмитрівського району Конотопської округи, де мешкало більш ніж 1 тис. німців, дві сім'ї забороняли своїм дітям відвідувати школу через те що в ній не вивчався Закон Божий [99, арк. 6]. Уповноважені представники менонітських релігійних громад України на початку 1924 р. у проханні до НКВС відзначали: «Відмова від релігійно-морального виховання наших дітей загрожує повному знищенню менонітського сповідання з тої причини, що в активні члени наших громад приймаються виключно міцно підготовлені до цього особи, а підготовка ця є науковим дослідженням і критикою догматів віри, що є можливим лише на базі досконалого вивчення священної історії та Закону Божого. Про таке вивчення в сім'ї і мови не може бути» [36, арк. 38]. Щоб задовольнити запити менонітського населення у сфері духовного навчання, поряд з діяльністю державних шкіл у приватних будинках колишніх учителів недільних шкіл, які були позбавлені радянською владою змоги законно працювати, виникали нелегальні навчальні заклади, де продовжувалося релігійне виховання дітей [450, с. 61]. Крім того, щонеділі та у святкові дні менонітські проповідники після молитовних зборів шляхом адаптованої проповіді прищеплювали дітям християнське віровчення [378, с. 24].

Таким чином, у менонітських колоніях відбувалися суттєві порушення радянського законодавства у сфері відокремлення школи від церкви. Неможливість відкритого релігійного виховання дітей стала одним із чинників, який змушував менонітів виїжджати за кордон [28, арк. 80].

У селах, де проживали німці-баптисти, також існували підпільні недільні школи. Тільки на території АМСРР упродовж 1928 р. представниками радянської влади було зафіксовано діяльність двох навчальних закладів зазначеного типу, де під керівництвом трьох учителів навчалися діти шкільного віку.

Особливого значення віруючі поляки і німці надавали конфірмації (у католиків це таїнство, а в лютеран обряд). Цей публічний акт був виразником свідомого прийняття дітьми та молоддю віри в Ісуса Христа та передбачав їх включення до складу релігійної громади, після чого відбувалося перше причастя Святих Таїн новопосталих повноправних членів общини [382, с. 15]. Католики напередодні першого причастя, яке відбувалося переважно у віці 7-12 років, мали вивчити катехізіс. Віруючі, які долучалися до цього таїнства, мали бути ознайомленими із Біблією, знати Символ віри, основні молитви та заповіді [37, арк. 56]. У лютеран підліток отримував дозвіл на здійснення конфірмацію лише у випадку складання ним своєрідного іспиту на вміння читати релігійні тексти і знання основних християнських догматів [372, с. 172]. У зв'язку з цим віруючі були невдоволені радянським законодавством, яке фактично позбавило підростаюче покоління права на підготовку до конфірмації та першого причастя. Навесні 1925 р. до адміністративного відділу Одеського ГВК надійшло одразу кілька прохань від польських католиків Одеси і членів Рошгадської, Мюнхенської, Зельцівської, Шпеєровської та Катеринентальської німецьких католицьких громад Ландауського району Миколаївської округи про надання дозволу духовенству провести групі заняття для дітей, які готувалися до першого причастя. У відповідь було запропоновано кожній сім'ї самостійно навчити дітей християнських молитв і догматів [37, арк. 53]. Та незабаром, щоб запобігти численним випадкам невдоволення віруючих із цього приводу, влада змушена була піти на поступки. НКВС 16 лютого 1926 р. видав

циркулярне розпорядження за № 28, згідно якого підготовка до конфірмації дозволялася неповнолітнім, які досягли п'ятнадцятирічного віку. До складу навчальних груп мало входити не більше трьох осіб. Навчання здійснювалося у молитовному приміщенні за посередництва священнослужителя [64, арк. 3]. Крім того, на початку 1927 р. з Москви до відома НКВС союзних республік надійшла інформація про дозвіл особам лютеранського віросповідання, які досягли 15 років, протягом двотижневого терміну у вільний від шкільних занять час, ознайомлюватися з молитвами та вченням Євангельсько-лютеранської церкви [382, с. 212]. Священнослужителі намагалися якомога краще пристосувати надану радянською державою поступку до запитів лютеранської німецької громадськості. У колонії Фрейденталь Гросс-Лібентальського району Одеської округи кістер Ліндесман, посилаючись на статтю в газеті «Das Neue Dorf», що містила інформацію про безперешкодну підготовку до конфірмації осіб, які досягли повноліття, у листопаді 1927 р. відкрив школу. Під приводом приготування дітей до конфірмації, яке зазвичай тривало три тижні, у Гросс-Лібенталі з грудня того ж року розпочала діяти духовна школа, незважаючи на те, що сам обряд мав відбутися аж восени наступного. Невдовзі лютерани Гросс-Лібентальського району створили мережу релігійних навчальних закладів, на чолі якої перебував пастор Кох. Недільну школу, яка знаходилася у районному центрі, відвідувало 60 осіб. Кожен її учень мав приносити з собою Новий Заповіт, уривки з якого почергово читалися протягом уроку. Кістер або пастор, який керував навчальним процесом, коментував прочитане та задавав учням питання, пов'язані з євангельською історією. Курс релігійного навчання було розраховано на 3 роки для молоді віком від 18 років до 21 року [153, арк. 6]. У селі Бергдорф Григоріопільського району АМСРР за посередництва кістера Лайхта у лютеранській кірсі відбувалося вивчення молоддю та дітьми Біблії. Використовуючи відповідну риторику, кореспондент «Безвірника» стверджував у журналі: «До тих, що ухиляються від відвідування цієї школи, вживають також метод психічного впливу. Дівчата певні, що за невідвідування вони не

вийдуть заміж, бо піп їх не повинчас». Незважаючи на мету автора дискредитувати релігійну освіту, до навчання обидві сторони даного процесу дійсно ставилися досить відповідально, підтвердженням чого може бути хоча б практика ведення обліку присутності учнів на заняттях [219, с. 69].

Попри те, що радянська влада законодавчо відмежувала служителів культури від віруючих, передавши важелі управління організаційними справами у церковній сфері до рук релігійних громад, вплив німецьких проповідників різних протестантських течій на прихильників зазначеного християнського напрямку не зменшився. Духовенство всіляко підтримувало діяльність недільних шкіл у яких відбувалося релігійне навчання дітей, водночас піддаючи нищівній критиці комсомол та організований більшовиками дитячий рух [97, арк. 84].

Крім інститутів сім'ї та синагоги, які брали участь у формуванні традиційного єврейського товариства – громади, чималу роль відігравали освітньо-виховні заклади – талмуд-тора, хедер та ієшива. Практика іудаїзму вимагала перш за все знання. Тому вивчення Тори прирівнювалося єврейським законом до найвищої заповіді. Тож, у єврейському суспільстві, члени якого поважали релігійні звичаї, інститути освіти слугували збереженню традиційних цінностей та їх передачі новому поколінню [312, с. 172]. Згідно висновків, зроблених у ході обстеження єврейських містечок, яке відбулося 1925 р., лише 30-35% єврейських дітей навчалося в державних школах, а з них тільки 5-6% навчальний матеріал отримувало рідною мовою [124, арк. 120]. За відсутності шкіл велика кількість єврейських дітей відвідували хедери – початкові релігійні навчальні заклади, які всупереч позиції влади продовжували нелегально функціонувати у місцях компактного проживання євреїв [30, арк. 34]. У деяких хедерах учні діставали їжу та одяг, що спонукало бідну частину єврейського населення саме до них віддавати своїх дітей [257, с. 5]. Заняття у хедері відбувалися у домівці меламеда, оскільки утримання школи в окремому обладнаному для цього приміщенні, хоча б і при молитовному будинку, могло викликати негативну реакцію з боку влади. Як правило, умови були незадовільними: діти вивчали єврейські мови (іврит та ідиш), тексти Тори і

Талмуду, математику у тій же кімнаті, де жили господарі, або навіть у підвальному приміщенні [310, с. 15]. Проте у другій половині 1920-х рр. єврейських навчальних релігійних закладів стало обмаль. Заняття у них, порівняно зі школою, проходили мляво, нецікаво. Хедери один за іншим припиняли своє функціонування не лише під натиском зверху, але й через постійне зменшення кількості бажаючих їх відвідувати [268, с. 60]. З огляду на те, що хедер втратив авторитет у середовищі євреїв, через що незабаром, на думку більшовиків, мав припинити своє існування, боротьба з навчальними закладами цього типу велася радянською владою досить повільно або ж узагалі не проводилася [352, с. 79]. Однак, до середини 1920-х рр. у владних колах переважала протилежна думка. Так, лише протягом останніх двох місяців 1923 р. і тільки на території Черкаської округи органи влади виявили і ліквідували 4 іудейських навчальних заклада [30, арк 34]. У липні 1925 р. в Києві відбувалися судові процеси над організаторами таємних єврейських релігійних шкіл – рабином Гросманом та його помічниками Винарським і Майзліком [500, с. 12].

Таким чином, упродовж 1920-х рр. 33 релігійні громади етноспільнот України вели жваву богослужбову діяльність. Слід відзначити зв'язок між культовим життям общин та їх фінансовою активністю, від якої залежав розвиток благодійництва. Крім легальних видів діяльності, національні об'єднання віруючих займалися небажаним для більшовицького режиму релігійним просвітництвом молоді та дітей.

2.3. Чисельність і соціальний склад релігійних общин етноспільнот

Соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні з початку 20-х рр. ХХ ст., мали безпосередній вплив на становище релігійних громад національних меншин України. Це був час відходу більшовиків від політики воєнного комунізму та відносної лібералізації державно-церковних відносин, пов'язаний із реалізацією декрету «Про

відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й впровадженням у життя НЕПу та коренізації. На тлі цих перетворень відбувалися зміни, як у чисельності релігійних общин національних меншин України, так і в їх соціальному складі.

Порушуючи питання загальної чисельності релігійних громад національних меншин у міжвоєнний період, слід зауважити, що на сьогодні ми не маємо достовірних даних щодо їх кількості. Статистичні відомості щодо числа общин вимагають критичного ставлення до себе, оскільки з метою насадження атеїзму влада свідомо занижувала показники релігійності населення. Також слід додати той факт, що наявні статистичні джерела не є повними за своїми інформативними можливостями, представлені в них дані відзначаються спорадичністю та суперечливістю. Варто зауважити, що на початку 1920-х рр. робота ліквідаційних комісій щодо обліку релігійних громад велася на низькому рівні та мала фрагментарний характер. До того ж, під час обліку місцеві органи влади враховували переважно зареєстровані общини, натомість досить часто у статистичних звітах були відсутніми дані щодо чисельності незареєстрованих громад.

У радянській Україні 1924 р., за даними НКВС УСРР, було взято на облік 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих євреїв [362, с. 146]. Звичайно, зазначені цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї ж державної структури станом на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1242, які формувало 243333 особи. Найбільше таких релігійних громад було в Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 [34, арк. 141]. Двісті дев'яносто дві іудейські громади, тобто 23,5% від їх загальної кількості, містилися лише на території Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомую частку міських жителів та формували населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї склали 41% населення Одеси, 37,7% – Зінов'ївська, 33,1% – Херсона, 32,8% –

Первомайська, 26,6% – Миколаєва, 20,3% – Запоріжжя. Частка євреїв у загальному складі населення округ також була помітною: в Одеській – 23,1%, в Миколаївській – 11,1%, Єлисаветградській – 9,1%, Балтській – 7,1% [341, с. 810]. Однак, у деяких місцевостях їх частка від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, в Запорізькій окрузі існувало 16 іудейських общин, що об'єднували 3212 членів. У найбільшій єврейській сільській раді округи, Новозлатопільській, нараховувалося 3 громади, які користувалися двома молитовними домами. У складі цих релігійних громад перебувала 191 особа, серед яких 113 були чоловіками [429, с. 73]. На Донеччині у цей час існувало іудейських 25 громад, що об'єднували 6045 осіб [371, с. 42]. Незважаючи на це, синагоги даного регіону знаходилися не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно), Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, але й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка тощо) [398, с. 172]. У липні 1925 р. до складу 1213 іудейських релігійних общин входило 337360 осіб [52, арк. 4]. На початку 1928 р. кількість узятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1076 зі 124264 членами, а до жовтня 1929 р. ще раз зросла до більш ніж 1200, які формувало 110 тис. осіб [76, арк. 3; 85]. Забігаючи наперед, необхідно одразу зауважити, що числові показники кількості релігійних громад та членів у їх складі станом на жовтень 1929 р., які надалі згадуватимуться у стосунку з іншими конфесіями, бачаться дещо завищеними, а у випадку менонітів, скоріш за все, заниженими.

Слід пригадати, що невелика кількість євреїв була євангельськими християнами. Так, 1 січня 1928 р. існувало 4 зареєстрованих громади зазначеної релігійної течії, до яких себе зараховувало 260 осіб єврейської національності [76, арк. 2], тоді як влітку 1925 р. офіційно діяло 23 общини євангельських християн із єврейським складом віруючих, 20 із яких функціонувало у Черкаській окрузі [34, арк. 138].

Згідно підрахунків НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. до 332 католицьких громад, зареєстрованих, переважно, у Правобережних губерніях,

входило 118265 членів: у Подільській – 104 громади і 33752 членів у них, у Волинській – 65 громад і 21102 члени, у Київській – 52 громади і 19029 членів. Ще роком раніше в Україні налічувалося всього 252 зареєстрованих общин [52, арк. 4]. Більшість громад склали поляки. На обліку в НКВС знаходилося 85 ксьондзів, а вже через два роки ця кількість скоротилася до 70 осіб. Від офіційних помітно відрізнялися дані польських дипломатичних представництв в Україні, які базувалися на тодішніх костьольних відомостях. Згідно них, лише у Житомирській дієцезії 1927 р. було 350 тис. віруючих, 107 костьолів і 68 священників, у Кам'янецькій – 350 тис. віруючих, 114 діючих костьолів (100 парафіяльних, 1 непарафіяльний та 13 філіяльних), 42 священники [405, с. 17]. Упродовж 1920-х рр. чисельність католиків південної України, порівняно з дореволюційним періодом, коли південноукраїнські католицькі парафії нараховували 156954 особи, зменшилася у 4 рази. Значне скорочення особового складу парафій Римо-католицької церкви було спричинено низкою як політичних, так і демографічних чинників: початком Першої світової війни та пов'язаних з нею утисків місцевого німецькомовного населення, значну частину якого складали німці-католики; еміграційними процесами революційних років (католики України виїжджали за межі колишньої Російської імперії у пошуках мирного життя); «червоним терором» проти «контрреволюційних елементів», до числа яких більшовики зараховували духовенство та паству Римо-католицької церкви; голодом 1921 – 1923 рр. [302, с. 70]. Та все ж на півдні України продовжували існувати 92 католицькі громади, які переважно формували німці. На початку 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62, дещо менше – в Катеринославській – 19 та Донецькій – 9 [338, с. 142]. У цей час у Люксембурзькому районі Маріупільської округи більш ніж 80% населення складали німці-колоністи (23,7 тис. осіб), які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, 5 із яких були католицькими. У Республіканському районі тієї ж округи діяло 6 католицьких храмів. У Бахмутській (Артемівській) окрузі знаходилося 11 католицьких колоній. Станом на 1 вересня 1925 р. у Ландауському німецькому

національному районі Нікопольської округи було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких 9 були католицькими [454, с. 347]. Першого жовтня 1929 р. в Україні існувало 320 зареєстрованих католицьких громад, які формувало більш ніж 162 тис. осіб [85].

Майже всі лютеранські громади в Україні склалися з представників німецької національності. Чисельність лютеран станом на 1 вересня 1924 р. становила 19362 особи, які формували 137 громад, але вже до кінця року їх стало налічуватися 38430 осіб, які входили до складу 192 громад, із яких найбільша кількість знаходилася у Житомирській (58 общин) та Коростенській (43 общини) округах; також чимало їх нараховувалося в Одеській окрузі та на Катеринославщині [34, арк. 31]. Станом на 1 січня 1928 р. кількість німецьких лютеранських громад дорівнювала 188 із 62928 членами: чехи мали 1 общину з 76 особами в ній, шведи – 1 з 407 членами [76, арк. 3]. Першого жовтня 1929 р. загальна кількість лютеранських общин збільшилася до 217, які формувало майже 50 тис. осіб [85].

Стрімке зменшення кількості членів у менонітських релігійних громадах протягом 1920-х рр. відбувалося за рахунок еміграції етноконфесійної спільноти, викликаній втручанням радянської влади в економічне життя колоній [95, арк. 173]. Протягом 1924 р. до Канади виїхало 5048 осіб, наступного року – 2452 особи. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року Україну залишило рекордне число менонітів – 5940 осіб. Впродовж наступних двох років українські землі покинуло ще 1358 осіб. Більшість переселенців раніше мешкало на території Молочанських поселень, незначна частини була вихідцями з Хортиці [431, с. 161]. Попри це, з 1 травня 1924 р. по 1 вересня 1924 р. кількість німецьких менонітських релігійних громад в Україні, у зв'язку з реєстрацією общин вказаної течії в Катеринославській губернії, зросла з 24 до 48, які формувало 38237 членів [34, арк. 24]. Найбільші зареєстровані общини даного християнського напрямку були в Мелітопольській (15 громад із 15780 членами) та Бердянській (6 громад з 16439 членами) округах. Релігійні громади менонітів знаходилися в Сталінській окрузі Донецької губернії (11

общин із 1328 членами), Херсонській окрузі Одеської губернії (2 громади з 1825 членами) та Ізюмській окрузі Харківської губернії (5 общин з 614 членами). Отож, на одну менонітську громаду в середньому припадало 797 членів [34, арк. 18-19]. Кількість релігійних громад менонітів влітку 1925 р. збільшилася ще до 81 (42974 членів), із яких найбільше було в Катеринославській (52 громади), та Донецькій (20 громад) губерніях [34, арк. 138]. За статистичними даними на 1 січня 1928 р. кількість общин скоротилася до 63 із 20153 членами в них, а вже на 1 жовтня 1929 р. ще до 38, які формувало близько 13 тис. осіб [76, арк. 2; 85].

Серед німецького населення України була невелика кількість євангельських християн, які станом на 1 січня 1928 р. входили до 8 громад (усього членів – 233 чоловіків і 234 жінок), та баптистів, що формували 18 громад (тоді як 1 серпня 1925 р. останні мали 6 зареєстрованих общин) [76, арк. 2; 34, арк. 138]. Тисяча дев'ятесот двадцять шостого року 60% усіх німецьких баптистів СРСР мешкало в УСРР: 7056 осіб було об'єднано в 30 громад [282, с. 13]. За даними НКВС 1924 р., чимала кількість німецьких баптистів знаходилася у Волинській губернії, зокрема, в Коростенській (7 громад) та Житомирській (8 громад) округах [30, арк. 89]. Крім того, в Одеській окрузі, станом на осінь 1929 р., проживало 1300 прихильників даного релігійного напрямку, які входили до складу 14 громад [85, арк. 47].

Станом на 1 січня 1925 р. в Україні нараховувалося 72 російських старообрядницьких громади попівців (29103 члена), найбільша кількість яких знаходилася в Подільській губернії (20 об'єднань віруючих) та 29 общин старовірів-безпопівців (3908 членів), 10 із яких знаходилося тільки у Волинській губернії [34, арк. 141]. Станом на 1 лютого 1927 р. кількість зареєстрованих громад попівців становила 63, а вже станом на 1 січня 1928 р. сягнула 101 з 25219 членами, тоді як кількість общин безпопівців на цей час, порівняно з 1925 р., скоротилася до 16 з 2288 членами [76, арк. 3, 16]. Станом на 1 жовтня 1929 р. нараховувалося 43 громади попівців (10,5 тис. осіб), 10 громад безпопівців (1,5 тис. осіб), 17 громад (3,2 тис. осіб) у статистичних

звітах подано як просто «старообрядницькі», без уточнення напрямку [85]. Насправді старообрядницьких релігійних громад в Україні було більше, оскільки такі старовірські напрями, як поморці, феодосіївці та пилипони деякі радянські працівники через спрощений підхід до формування статистичних даних хибно відносили до самостійних угруповань [361, с. 3].

Більшість католицьких, лютеранських, менонітських і старообрядницьких громад функціонувало в сільській місцевості. Тільки 1 із 17 об'єднань католицьких віруючих та 1 із 8 лютеранських Миколаївської округи знаходилися в місті. Серед досліджуваних релігійних громад лише іудейські об'єднання переважали в містах. На 1 жовтня 1929 р. сукупна кількість зареєстрованих у містах Артемівської, Бердичівської та Білоцерківської округ іудейських громад становила 136, тоді як у селах названих адміністративно-територіальних одиниць їх нараховувалося лише 21. Попри зазначену тенденцію, чисельність міських і сільських об'єднань віруючих в деяких округах була майже тотожною. Так, у Шевченківській окрузі міських іудейських общин нараховувалося 21, а сільських 20. У Первомайській окрузі, де містилися єврейські землеробські колонії, існувало 49 сільських громад і тільки 11 міських.

Релігійні общини національних меншин України суттєво відрізнялися одна від одної за кількістю в них членів. До католицьких громад у середньому входило більше віруючих, ніж до іудейських. Так, на кожен костьол, розташований на території Коростенської округи, припадало приблизно 625 віруючих, тоді як на одну синагогу лише 60 іудеїв. Проте, в регіонах, де мешкала незначна кількість євреїв, цей показник був вищим. У Лубенській окрузі в іудейських громадах налічувалося по 100 євреїв, а в Прилуцькій – більше 200. Невелика кількість віруючих перебувала в старообрядницьких громадах України, за виключенням Кременчуцької округи, де на одне таке об'єднання припадало майже 400 віруючих. Не були малими й лютеранські громади. Середня кількість членів у їх складі на Коростенщині становила 187 осіб [85]. На території окремого села чи міста могли співіснувати релігійні

общини різної величини. Так, на початку 1920-х рр. кількість віруючих у 23 іудейських громадах Херсона коливалася від 80 до 2000 осіб. Деякі з цих об'єднань мали у своєму складі 150, 250, 300, 500 і більше членів [163, арк. 17].

У 27 польських католицьких приходах Бердичівської округи нараховувалося 12724 особи, 6468 з яких були чоловіками та 6256 жінками. До одних із найбільших округ, як за кількістю католицьких громад, так і за числом членів у них, належали Волинська та Кам'янецька. Загалом, склад католицьких громад, які знаходилися на цій території, формувало 7811 чоловіків і 8176 жінок та 7231 чоловік і 7962 жінки відповідно. Чоловіків, які входили до складу міських католицьких громад Проскурівської округи, нараховувалося 10650 осіб, тоді як у селах їх було 7361; жінок у містах знаходилося 11100, а в сільській місцевості – 8190 [85]. Храми селищ Мангейм та Ельзас Фрідріх-Енгельсівського району на Одещині відвідувало 312 і 387 чоловіків та 343 і 488 жінок відповідно. Найбільші католицькі громади регіону знаходилися в цьому ж районі у селах Кандель та Зельці. До першої з них належало 598 осіб чоловічої та 653 жіночої статі, до другої – 543 чоловіки і 693 жінки [156]. Згідно з наведеними статистичними даними, число жінок, як у сукупній кількості католицьких громад певного регіону, так і в окремо взятих общинах, у більшості випадків було вищим, у порівнянні з чоловічим складом. Така ж тенденція простежується й серед лютеранських громад, причому як міських, так і сільських. Вона легко виявляється на співставленні зібраної статистичної інформації щодо гендерного складу релігійних громад у тих округах, де знаходилася найбільша кількість лютеранських общин. До складу 35 таких громад Одеської округи з числа міського населення входило 172 чоловіки, а сільського 4037 чоловік, тоді як жінок в них було 309 та 4296 відповідно. Ще більший відрив між кількістю осіб жіночої та чоловічої статі демонструють дані, зібрані на Маріупольщині. Загальна кількість жінок у 9 лютеранських громадах німецьких колоній округи становила 5163 особи, тоді як чоловіків нараховувалося лише 3768 осіб [156, арк. 38]. Перевага в релігійних громадах жінок була характерною для багатьох

конфесій. У 26 менонітських об'єднаннях Мелітопольської округи знаходилося 4446 чоловіків та 5407 жінок [84, арк. 64]. Дане явище можна пояснити перевагою жінок у гендерному складі населення України, а також їх вищим рівнем релігійності у порівнянні з чоловіками.

На цьому тлі суттєво вирізнявся гендерний склад іудейських общин, більшість у яких становили чоловіки. У Бердичівській округі сукупна кількість чоловіків, які формували іудейські громади складала 2751 особу, тоді як жінок було лише 1494. Із близько 6100 членів синагог Кам'янецької округи майже 4 тис. були чоловіками [85, арк. 4]. У складі іудейських громад Волинської губернії знаходилося 81,2% чоловіків і лише 18,8% жінок, тоді як лютеран і католиків у гендерному співвідношенні було приблизно порівно, з незначною перевагою осіб жіночої статі [34, арк. 90]. Дані засвідчують домінування в іудействі патріархальних традицій та міцність релігійних приписів, за якими жінці відводилася другорядна роль у житті громади [240, с. 71]. Навіть після десятилітнього досвіду взаємодії єврейських віруючих із владою іудеї не бажали включати до п'ятдесятки жінок, унаслідок чого релігійна громада синагоги Бет Янкель на Дніпропетровщині ледве не втратила культову споруду. Лише після того як, у супереч власному бажанню, рада синагоги все ж дозволила увійти до об'єднання кільком жінкам, общину було успішно зареєстровано [65, арк. 67].

Загалом по Україні релігійні громади склалися переважно з осіб середнього та старшого віку. Особи до 20 років займали в общинах лише 5,2%. Однак це співвідношення не стосувалося молоді національних меншин, зокрема, польської, де відсоток її членства у релігійних громадах був значно вищим [244, с. 11]. Під час обстеження 1928 р. Хортицького району Запорізької округи було встановлено, що до складу менонітських общин уходило чимало молоді віком від 18 р. до 30 р. [101, арк. 124]. Осіб віком від 18 р. до 20 р. у складі релігійних громад, можливо, мало бути менше, оскільки батьки впливали на рішення власної дитини щодо вступу до спілки віруючих. Це припущення підтверджує те, що членів віком від 21 р. до 25 р. у громадах було

вже менше, порівняно з попередньою віковою групою. Крім того, до складу общин інколи включали осіб, які не досягли повноліття. Напевно, значна кількість молоді у складі релігійних громадах пояснюється ще й свідомим заниженням власного віку засновниками общин [240, с. 73].

Католицькі громади Вінницької округи мали такий віковий склад: молоді віком 18-20 р. – 1183 особи, 20-25 р. – 1993 особи, 25-30 р. – 2176 осіб, віруючих середнього віку – 5542 особи, осіб за 50 р. – 3259. Серед старообрядців Вінниччини нараховувалося 306 осіб віком від 18 до 20 р.; від 20 до 30 р. – 1207, від 30 до 50 р. – 1445 осіб, понад 50 р. – 978 осіб. До синагог в окрузі ходило лише 36 осіб 18-20 р., 570 осіб – 20-30 р., 2321 особа. – 30-50 р. та 2489 осіб, які мали більше ніж 50 років [51, арк. 2]. Серед лютеран Волинської округи був такий віковий розподіл віруючих: 18-20 р. – 1297 осіб, 20-25 р. – 2194 особи, 25-30 р. – 2201 особа, 30-50 р. – 5013 особи, від 50 р. – 2587 осіб [51, арк. 5]. Характерною ознакою вікового поділу членів іудейських громад було те, що значна їх частина мала за 50 років. Лише 39 з 82 осіб, які склали одну з іудейських громад у Снігурівському районі Херсонської округи, не перетнули цей віковий рубіж. Ще в одній громаді району, яку формувало 54 члени, знаходилося аж 34 особи похилого віку. Більше того, на території району існувала єврейська релігійна община, де всім 37 її членам уже виповнилося по 50 років [158, арк. 70].

Серед католицьких громад Волинської губернії найменший відсоток віруючих спостерігався у віковій групі 31-35 р., а у лютеранських найбільший розрив між віруючими жінками і чоловіками простежувався у віковій групі 36-40 р. [34, арк. 90].

Окремо, для прикладу, слід розглянути віковий склад членів костельних рад релігійних громад Житомирської та Коростенської округ. Двісті шістьдесят членів рад 13 католицьких общин Житомирської округи за віком розподілялися таким чином: до 20 р. – 4 особи, від 20 до 40 р. – 139 осіб, 40-50 р. – 64, від 50 р. – 54 особи. З 680 засновників 36 лютеранських громад округи віком до 20 р. було 20 осіб, від 20 до 40 р. – 418 осіб, від 40 до 50 р. – 164 особи, від 50 р. – 78

осіб. Серед 520 засновників іудейських громад віком до 20 р. було лише 5 осіб, від 20 до 40 р. – 134 особи, 40-50 р. – 120 осіб, від 50 р. – 164 особи. У Коростенській окрузі з 280 засновників 14 католицьких громад 15 осіб були віком до 20 р., 166 осіб від 20 до 40 р., 73 особи – 40-50 р., більше 50 р. – 26 осіб. Із 720 засновників 36 лютеранських громад Коростенської округи 20 осіб були віком до 20 р., 484 особи – 20-40 р., від 40 до 50 р. – 155 осіб, від 50 р. – 61 особа [53, арк. 4].

Високий рівень освіченості віруючих деяких конфесій не заважав більшовикам пов'язувати успіхи антирелігійної пропаганди із здобутками кампанії по ліквідації неписьменності. Саме тому при зборі інформації щодо членів релігійних громад влада звертала увагу на такі критерії, як грамотність та освіта [272, с. 45]. При оцінці освітнього рівня віруючих потрібно враховувати загальний рівень письменності в країні. Як зазначає історик О. Данильченко, станом на 1920 р. близько половини населення України залишалося неписьменним. У 1926 р. рівень освіченості громадян УСРР досяг 63,6%, проте, серед міських жителів він сягав 82,1%, а серед сільських 38,7% [316, с. 84]. Слід зазначити, що здобуття освіти мало важливе значення для adeptів протестантизму та іудаїзму, адже обидва віровчення наголошують на особливому значенні для віруючих самостійного осмислення священних текстів.

У Волинській окрузі на середину 1920-х рр. із 13222 членів лютеранських громад 10472 особи мали початкову освіту, середню – 155 осіб і ще 12 осіб – вищу. З 5578 членів іудейських громад Вінницької округи 4 особи отримали вищу освіту і 163 середню. У той же час із 348 безпопівців округи тільки 113 осіб уміли писати, а з 588 попівців грамоту опанувало трохи більше половини. З 13369 членів католицьких громад Бердичівської округи вищу освіту здобуло 100 осіб, середню – 411 осіб, а початкову – 9774 особи. Усі члени німецької громади баптистів, що функціонувала на території округи, вміли писати [51, арк. 5].

До складу релігійних громад входили віруючі різного соціального статусу, який нерідко залежав від способу отримання ними матеріальних благ. Наприклад, у 26 менонітських громадах, які формувало 9638 осіб, перебувало 194 робітника, 74 наймита, 117 службовців, 182 особи інших занять, 317 селян-бідняків, 407 заможників та 8346 середняків [85, арк. 42].

Радянська пропаганда поширювала у суспільстві переконання про значний майновий статок членів, а особливо очільників протестантських та іудейських громад [237, с. 67]. Дійсно, лютеранські общини на селі формували переважно заможні селяни, серед яких значний відсоток становили ремісники [255, с. 93]. Тому владою підтримувалася думка, що кірхою керують «куркулі», не втратити позиції яким допомагало, з одного боку, релігійне вчення, що заперечувало класову боротьбу, а з іншого – ізолюваність німців від інших національностей [208, с. 115]. Подібне ставлення влади спостерігалось і щодо іудейських громад. Для прикладу можна навести єврейську релігійну общину міста Нижньодніпровська чисельністю у 64 особи, більша частина яких були крамарями, позбавленими права голосу. Дописувач журналу «Безвірник» запевняв, що під дахом синагоги влаштовано тіньову біржу, де «спекулювали валютою, за відсотки міняли гроші, ховали та перепродували крам» [258, с. 27]. А ось як влада охарактеризувала склад старообрядницьких общин: «Більшість громад формують середняки, непманівські куркульські елементи, попівських прихвостні й особи, які по своєму старому віці тримаються старої традиції» [85, арк. 18].

З огляду на спроби влади розглядати релігійні громади як збіговиська багатіїв, які тільки й роблять, що задовольняють виключно свої майнові інтереси, віруючі послідовно намагалися показувати громаду такою, в якій би чільне місце відводилося біднякам та робітникам. Саме тому до складу п'ятдесятки включали осіб, які належали до найбільш благонадійних, із точки зору влади, категорій населення. Разом із цим відбувалося приховання тих віруючих, які мали певні статки та займалися підприємництвом [240, с. 71].

Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, можна зробити висновок, що майже протягом всього першого десятиліття існування радянської влади в Україні кількість релігійних общин національних меншин, як і молитовних будинків, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Більшість релігійних громад, що зникли протягом 1919 – 1929 рр., нова влада ліквідувала саме на першому етапі свого існування, початок другої хвилі закриття храмів співпав із згортанням політики НЕПу в кінці 20-х рр. XX ст. Як сільські, так і міські релігійні громади за соціальним складом були досить строкатими. Їх формували різні за віком та майновим станом особи чоловічої та жіночої статі.

* * *

Отож, із приходом більшовиків до влади релігійні структури, в межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін: Римо-католицька церква мала проблеми з відсутністю ієрархів, лютерани намагалися демократизувати власну церковну організацію, іудеї не могли дати раду штучному подрібненню релігійних громад. Суспільні трансформації, спричинені громадянською війною та встановленням радянської влади, сприяли зміні релігійних поглядів у певної частини полінаціонального населення України. Як наслідок, формування сектантських відгалужень та оновлення релігійних практик негативно позначилося на цілісності релігійних організацій. Крім цього, обрання старости та церковної ради зборами віруючих, а головне, їхнє право на останнє слово в прийнятті будь-якого рішення, на думку влади, мало унезалежнити релігійні громади від духовенства та сприяти подальшій фрагментації релігійних структур. Незважаючи на розширення участі мирян у церковному житті, у більшості випадків духовенство всіх конфесій залишалося керівником громади. Ступінь участі духовенства у парафіяльному житті залежав як від сили дії традиції, так і від професійних та моральних якостей служителів церкви.

Незважаючи на достатнє забезпечення національних релігійних громад богослужбовими спорудами та належні умови для проведення культової діяльності, деякі з них, зокрема іудейські, через брак потрібної кількості молитовних будинків у місцях скупчення єврейського населення, влаштовували богослужіння в приміщеннях житлових будинків. За функціонуванням релігійних громад слідувала влада. Не лише такі види діяльності, як влаштування з'їздів та масове благодійництво, але й задоволення культових потреб у разі виходу останніх за межі храму, наштовхувалося на прискіпливу увагу її представників. Релігійні громади національних меншин України для належного свого функціонування отримували матеріальні засоби від місцевих віруючих. Як грошові надходження, так і витрати релігійних общин теж контролювалися з боку влади, що надавало їй можливість корегувати фінансову активність громад. Серед багатонаціонального населення України були розповсюдженими «неформальні» релігійно-просвітницькі об'єднання молоді, що мали тісні зв'язки з представниками кліру. Товариства польської та німецької молоді, що діяли в сільській місцевості при християнських храмах, запобігали розповсюдженню більшовицької ідеології в національних районах УСРР. Особливо радянську владу непокоїло існування широкої мережі польських католицьких гуртків. НКВС навіть намагався встановити контроль над цими нелегально діючими утвореннями, провівши їх реєстрацію. У безпосередній близькості з релігійними громадами перебувала діяльність конфесійних шкіл, значне поширення яких відзначалося серед єврейського та німецького менонітського населення.

Позбавлення віруючих будинків для богослужіння фактично означало ліквідацію релігійних громад, які діяли при них. Кількість культових будівель на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5% (причому найбільше будівель, у яких віруючі розглянутих національних меншин змушені були припинити задоволення власних духовних потреб, було відібрано у єврейського населення, переважно Одеської округи), а протягом 1928 – 1929 рр. – ще на 5%. У різних за кількістю

членів релігійних громадах етноспільнот України переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до єврейських релігійних громад, як частково і до російських старообрядницьких, уходила значно менша кількість молоді, ніж до аналогічних об'єднань інших національних меншин. Найбільша кількість письменних віруючих належала до протестантських конфесій. Незважаючи на те що майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та професійних умінь, більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національності, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні значної кількості матеріальних благ у руках останніх.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ

3.1. Взаємини влади з культовими громадами національних меншин протягом 1920-х рр.

Трансформація суспільного життя, до якої після здобуття влади вдалися більшовики, мала супроводжуватися культурною революцією. Її розгортання передбачало формування особистості нового типу. Найважливіший аспект культурної революції полягав у заміні релігійного світогляду, притаманного більшості багатонаціонального населення тогочасної України, науково-матеріалістичним, а отже атеїстичним [405, с. 55].

На початку 1920-х рр., потребуючи коштів для усунення повоєнних економічних негараздів, радянська влада розпочала вирішувати зазначене питання шляхом пограбунку релігійних громад, діяльність яких після ліквідації матеріальної підоснови їх існування мала б, як вважалося, зійти нанівець.

Другого січня 1922 р. Президія ВЦВК прийняла «Положення про ліквідацію церковного майна». Державна кампанія з вилучення культових цінностей проходила під гаслом збору коштів для допомоги голодуючим Поволжя. Насправді більшовицьке керівництво просто вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для «переможного завершення війни з релігією» [295, с. 30]. Радянські засоби пропаганди у цьому випадку спрацювали на «відмінно». Негативне ставлення віруючих до вилучення церковного майна представниками радянської влади при поясненні мети подібних конфіскацій у більшості випадків змінювалося на бажане для більшовиків [92, арк. 62].

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 21 січня 1922 р. ухвалило постанову, в якій зазначалося: «Дати директиву губкомам п'яти губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській) провести агітацію

за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих» [108, арк. 12]. Двадцять третього лютого 1922 р. ВЦВК, а 8 березня ВУЦВК ухвалили постанову про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим [480, с.121].

Двадцять шостого лютого 1922 р. в газеті «Известия» ВЦВК розмістив постанову, в якій пропонувалося місцевим радам у місячний термін вилучити з церковного майна, наданого у користування громадам віруючих усіх релігійних напрямів за описами згідно угод, усі дорогоцінні предмети з золота, срібла та коштовного каміння, конфіскація яких не могла суттєво зашкодити інтересам культу [273, с. 199].

Беручись безпосередньо до вилучення майна, влада вирішила її методику першочергово випробувати на синагогах. Боячись масового опору та невдоволення з боку віруючих, комісії розраховували, що євреї, які не склали більшості населення, не зможуть підняти хвилю масового протесту [504, с. 46]. Осіб для формування спеціальних комісій, які б займалися вилученням культових предметів виготовлених з дорогоцінних матеріалів, радянська влада обирала відповідно до національної приналежності: вилученням цінностей із синагог займалися «трійки», що склалися з євреїв [488]. Не випадково старости і прихожани синагог найбільших міст СРСР у доповідній записці до РНК від 20 липня 1923 р. пояснювали: «Гоніння на єврейську синагогу йде, переважно, від євсекцій і місцевих єврейських комсомольських груп, дуже нечисельних і досить юного віку їх учасників. Ці групи юнаків перебувають в антагонізмі зі своїми батьками, фактично керують на місцях релігійною політикою, надають повну волю своїм дитячим прагненням, почуттям роздратованості та помсти» [178, с. 403].

Існувала особлива інструкція для комісій, які здійснювали вилучення культових цінностей на користь голодуючих. У ній зазначалося: «На основі описів та інших відомостей, що знаходяться в розпорядженні комісії, встановлюється порядок вилучення коштовностей, причому в першу чергу підлягають вилученню цінності з найбільш багатих храмів, монастирів,

синагог. Представники груп віруючих мають право вносити до протоколу всі свої зауваження з приводу передачі на користь голодуючим предметів, без яких проведення богослужіння є неможливим, та заміни їх іншими, менш цінними. У випадку, коли серед вилучених цінностей буде знайдено речі культурного значення, вони передаються на зберігання у відділ музеїв» [92, арк. 76].

Які саме цінності та в яких обсягах було вилучено з користування тих релігійних громад, що були сформовані представниками національних меншин України, встановити важко, але, очевидно, їх треба шукати в загальних зведеннях, що надходили до центральної влади. Вже станом на травень 1922 р. на території України було зібрано близько 45 кг золота та майже 8 т срібла [345, с. 236]. Протягом квітня 1922 р. органи влади неодноразово проводили вилучення коштовностей у костьолах Кам'янця-Подільського, Ямполь, Оратова, Китайгорода, Нової Ушиці. Однак, крім дорогоцінних культових предметів, із костьолів забирали навіть звичайні лави [474, с. 18]. Найчастіше з католицьких храмів радянська влада вилучала позолочені та срібні чаші, ківорії, посріблені підсвічники, лампи, хрести, кадильниці, кропила, нікелеві дзвоники, старовинні корони, срібні обрамлення, які прикрашали ікони та вівтарі. Крім того, конфіскації підлягали килими, скатертини, покрівці та хоругви. Забирали також із церковних скарбничок грошові пожертви [435, с. 92].

Відомий діяч комуністичної партії О. Ярославський у статті «Що можна взяти в синагогах» («Известия», 1922 р.) писав: «Досить часто кажуть, що в синагогах немає жодних цінностей. Синагоги не мають ікон, стіни голі. Але семисвічники бувають срібними» [344, с. 50]. Тридцять першого березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей у релігійної громади хоральної синагоги Харкова було відібрано більш ніж 10 кг виготовлених із срібла предметів: підсвічники, корони для Тори та ін. [295, с. 31]. Через десять днів конфіскація культових цінностей відбулася у храмі, яким опікувалася німецька лютеранська громада міста [464, с. 35]. В інструкціях, які надходили з центру, зазначалося, що під час реквізицій

цінностей із синагог не слід реагувати на пропозиції віруючих щодо здачі взамін предметів культового вжитку, які належало конфіскувати, відповідну кількість срібла [504, с. 47]. У телеграмі від 28 квітня 1922 р., що надійшла з Житомира до НКВС, зазначалося про успішне завершення кампанії з вилучення цінностей із місцевих синагог, у ході якої було зібрано близько 50 кг срібла. Зауважувалося, що кількість зібраних дорогоцінностей у синагогах була задовільною, а їх передача віруючими в руки комісії відбулася добровільно [92, арк. 55]. У звіті Кременчуцької губернської комісії з вилучення цінностей зазначалося, що з 29 березня по 17 травня 1922 р. передача коштовних культових предметів відбулася у 4 з 55 синагог, 3 із 4 костьолів та одній кірсі губернії [92, арк. 62].

Місцеві органи влади під час вилучення культових цінностей піклувалися про збереження громадського спокою, розміщуючи неподалік від операції загони міліції [92, арк. 80]. Незважаючи на зазначені превентивні заходи, опір конфіскації церковного майна все ж був відчутним у місцях компактного проживання польського населення. Одним із центрів спротиву став Кам'янець-Подільський разом із прилеглими селами. Вісімнадцятого квітня 1922 р. з метою запобігання грабунку католицького кафедрального собору міста біля стін храму зібралось близько 600 віруючих. Коли наступного дня комісія з конфіскації церковних цінностей у складі трьох осіб зажадала ключі від храму, то наштовхнулася на жорсткий опір прихожан. Одного з членів комісії, який погрожував віруючим револьвером, було побито жінками. За такої ситуації місцевий виконавчий комітет видав постанову силовим методом розігнати віруючих поляків. Надісланий загін козаків, так звана «охоронна сотня» особливого відділу, застосувала щодо членів релігійної громади фізичний примус. Було заарештовано кілька прихожан. Ще протягом 10 днів представники конфіскаційної комісії не змогли відновити роботу. І лише 27 квітня розпочалося вилучення церковного майна [435, с. 91].

Намагалися, за можливості, протистояти конфіскаціям церковних цінностей і священники, що особливо непокоїло більшовиків: «Духовенство

в більшості, якщо не цілком, приховано вороже ставиться щодо вилучень, вдається до різних махінацій (втрата описів чи інвентарної книги, підміна предметів і навіть інсценування крадіжок у культових приміщеннях)» [92, арк. 62].

Більшовики миттєво реагували на подібну поведінку священнослужителів. Священика А. Надзельського, який служив у Кам'янець-Подільському храмі, було заарештовано в кінці 1922 р. за обвинуваченням у прихованні костюльних цінностей [435, с. 91].

Двадцять другого квітня 1922 р. комісія з вилучення церковних цінностей прибула до Вінницького католицького храму з метою конфіскації у громади коштовних предметів культового вжитку. Члени комісії отримали опис церковного майна, складений 1921 р, тоді як старих інвентарних книг, як того вимагала інструкція, громадою надано не було. Настоятель костюлу І. Левицький пояснював, що влітку 1920 р. він виїхав до Польщі, а назад прибув лише через півроку, після укладення між Польщею та Україною мирного договору. Заступник, ксьондз Галензовський, теж невдовзі залишив місто, приставши до польського війська, що відступало, тому майно костюлу зоставалося без нагляду до прибуття настоятеля. Священик пояснив, що після повернення вже не зміг віднайти інвентарні описи. Незважаючи на це, І. Левицького було притягнуто до відповідальності за нібито умисне приховання інвентарних книг із метою запобігання передачі в руки держави культових цінностей храму [25, арк. 8-9].

За підрахунками НКВС, у 7 губерніях України на 1 вересня 1924 р. кількість закритих молитовних споруд склала 4,7% від загальної чисельності функціонуючих у дореволюційний час. Припинилося богослужіння в 12 костюлах, 1 кірсі, 3 менонітських та 4 старообрядницьких молитовних будинках. Чотирнадцять з половиною відсотків від усіх закритих культових споруд становили 52 синагоги, 29 із яких знаходилися лише на Одещині та 12 у самій Одесі [34, арк. 74]. Чимало закритих молитовних приміщень становили так звані «домові храми», тобто, як це було зазначено у спеціальному

роз'ясненні НКЮ УСРР, такі культові споруди, що розміщувалися у приміщеннях державних установ, лікарнях, казармах, навчальних закладах, місцях ув'язнення тощо. Через те що напередоні приходу більшовиків до влади вони переважно належали Російській православної церкві, релігійні інтереси представників неправославних національних меншин УСРР у цьому питанні порушувалися значно рідше [327, с. 6]. Але й тут прикладом може послугувати каплиця в селі Війтівка на Вінниччині, яка розміщувалася на території цукрового заводу. Незважаючи на те що місцеві католики мали дозвіл користуватися нею протягом п'яти років, Літинська ліквідаційна комісія 31 січня 1923 р. закрила і передала каплицю адміністрації заводу для влаштування в її приміщенні клубу або читальні. У Києві 1923 р. було закрито низку іудейських культових споруд – на вимогу закладів, на території яких вони знаходилися: синагогу Нахлес-Ісроель у садибі Кожтресту, Тіферес-Ісроель при дитячій бібліотеці, синагогу Зайцева в лікарні [34, арк. 40].

Як бачимо, більшовиків не могла задовольнити ухвалена політика декларованого відокремлення церкви від держави та школи від церкви. На VIII з'їзді РКП(б) 1919 р. до програми партії було додано ще один важливий пункт, у якому зазначалося, що справжній комуніст має відстоювати непримиренну позицію відносно будь-яких релігійних проявів. Комуністична партія прагнула організувати широку антирелігійну пропаганду. Керувати пропагандистською роботою було доручено агітаційно-пропагандистським відділам, організованим при партійних комітетах усіх рівнів. Тридцять першого жовтня 1920 р. такий відділ було створено при ЦК КП(б)У, його завідувачем став М. Попов [485, с. 129-130].

Спершу антирелігійну більшовицьку пропаганду було спрямовано на створення негативного образу священнослужителя – «дармоїда і контрреволюціонера». Однак, ці агресивні методи боротьби досить часто викликали не відвернення населення від віри та церкви, а зворотну реакцію співчуття і підтримки зневажаного владою духовенства та, відповідно, – антибільшовицькі настрої [457, с. 229]. У зв'язку з цим академік С. Єфремов

зауважував: «Напевне можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, у яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь обурення некультурністю пропагандистів» [263, с. 53].

У 1921 р. стало зрозумілим, що насадити комунізм силовими методами більшовикам не вдалося. Не дала результатів і антирелігійна атака – багатонаціональне населення країни продовжувало відчувати потребу у релігії. Чимало комуністів стало розуміти, що необхідно змінити тактику боротьби з церковними інституціями та релігійним світоглядом, покінчити з використанням «воєнних методів та прийомів». Дедалі більше з них переконувалося, що «боротьба з релігійними віруваннями потребує виключно обережного підходу до психіки та настроїв народних мас, тоді як, часом, грубі наступальні прийоми окремих, недостатньо підготованих членів партії лише шкодять справі, викликають у масах відчуття релігійної образи» [272, с. 27].

У проведенні антирелігійної політики комуністи відчували потребу врахувати зв'язок між релігійною та національною приналежностями віруючих. Тому 1921 р. на пленумі ЦК РКП(б) було вирішено позбутися вузького спрямування антирелігійної агітації: громадян різних національностей необхідно було позбавити приводу вважати, що партія переслідує їх за релігійні вподобання. Підкреслювалося, що РКП(б) вела боротьбу не з окремими конфесіями, а з релігійним світоглядом як таким [199, с. 56].

На XII з'їзді РКП(б), що відбувся 1923 р. влада визнала відсталість агітаційно-пропагандистської роботи серед національностей, для яких російська мова була не рідною. Крім нестачі коштів, великим гальмом у роботі була відсутність належно підготованих працівників, не досить уважне ставлення до роботи серед національних меншин з боку деяких парторганізацій. До того ж, засвоєнню атеїстичної ідеології, на думку більшовиків, заважала недостатня класова диференціація етноспільнот та незначна кількість серед них індустріального пролетаріату [204, с. 118].

Після провалу політики «воєнного комунізму» в Україні та відновлення сталого товарно-грошового обміну войовничість більшовиків-атеїстів дещо

послабилася [199, с. 63]. На думку працівників агітаційно-пропагандистського відділу КП(б)У, методи антирелігійної роботи гуртків безбожників потребували пом'якшення [118, арк. 5]. Одночасно партійним комітетам й надалі приписувалося «викривати, розвінчувати і таврувати» польських та єврейських клерикалів, «боротися за повне припинення їх впливу на маси». Священиків, які виявляли стійкість і не піддавалися на провокації, продовжували дискредитувати в очах пастви, поширюючи про них інформацію компрометуючого характеру [327, с. 5].

Головне вістря більшовицької антирелігійної пропаганди у цей час було спрямовано не лише проти православних віруючих, але й на єврейське населення. У квітні 1922 р. в Прилуках відбувся театралізований «суд над хедером», який тривав чотири дні. Процес викликав неабияку цікавість у всіх прошарків населення. Якщо купівлю додаткових 200 квитків для відвідин дійства учнями трудової школи можна потрактувати як примусовий захід, то факт придбання квитків на суму в 150 тис. карб. скупниками з метою їх повторної реалізації говорить про непідробний інтерес публіки. Тоді ж відбувся подібний суд у Пирятині, що, як і у попередньому випадку, проводився рідною для євреїв мовою [116, арк. 23].

Влада звинувачувала духовенство «всіх мастей та національностей» у тому, що воно, використовуючи такі «ударні кампанії», як Паска та Різдво, підпорядковує релігійному впливу населення. Через це в дні релігійних свят більшовики пропонували місцевим органам влади проводити антирелігійні заходи [253, с. 64].

У вересні 1922 р. працівники єврейської секції Одеського губерньського комітету КП(б)У організували в місті кілька заходів антирелігійного спрямування. У зв'язку з іудейськими святами в клубі імені Рози Люксембург на взуттєвій фабриці та серед транспортників Одеси було прочитано доповіді антирелігійного змісту. До свята Судного дня місцева влада влаштувала показовий «суд над Судним днем», який відвідало 800 робітників. Тоді ж у місті відбулася й антирелігійна демонстрація. У пропагандистській ході взяли

участь кілька тисяч єврейських робітників, а також сотні дітей із профшкіл та інтернатів [115, арк. 95-96]. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року під час одного з іудейських свят серед єврейського населення Луганської округи було розповсюджено антирелігійні листівки [122, арк. 76].

Комуністи й надалі не припиняли практику влаштування альтернативних релігійним святам дійств. Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року, згідно з планами єврейських секцій окружних комітетів КП(б)У, було організовано грандіозну антипасхальну кампанію. Заходи Запорізького окружного комітету з цього приводу виявилися найрізноманітнішими. Педагогічна рада єврейської трудової школи спеціально розглянула на своєму засіданні питання «Про проведення антипасхальної кампанії». У день єврейської Паски було показано вистави антирелігійної спрямованості, в кінці кампанії відбулася демонстрація «з закликами та плакатами», а потім у залі індустріального технікуму з антирелігійними доповідями виступали єврейські письменники, які приїхали спеціально для цього з Харкова [429, с. 74]. Протягом цього року неодноразово організовувалися масові антиіудейські демонстрації та карнавали. У Сталіно в цих заходах взяло участь до 9 тис. осіб. У Києві відбулася демонстрація, на яку прийшло 10 тис. школярів. Учасники мітингів, що охопили Зінов'ївськ, Артемівськ, Кременчук, Одесу, Миколаїв, вимагали закриття «гнізд релігійного дурману» – синагог. У Кам'янець-Подільську кілька артилей з єврейським складом робітників «уклали договір» про працю під час свят у порядку соціалістичного змагання. За версією більшовиків, клерикали, почувавши своє безсилля, намагалися оббрехати учасників потужної антирелігійної кампанії. У Крюкові рабини втішали віруючих тим, що «скоро прийдуть китайці, а за ними західноєвропейські держави і вони наведуть порядок» [232, с. 59].

Ще напередодні революції серед єврейського населення неозброєним оком помічався низький рівень релігійності. Саме тому, незважаючи на певний примус до участі в антирелігійних дійствах, усе ж знаходилася достатня кількість охочих відвідувати їх добровільно.

Антирелігійна пропаганда серед національних меншин мала виявляти антирадянську спрямованість церковних організацій та перешкоджати їх єдності. Причому зміст та методи атеїстичної діяльності мали бути чітко визначеними, оскільки етнічно спільноти сприймали спроби зазіхання на авторитет релігії як національну образу [122, арк. 166]. Так, на відміну від єврейських робітників, яких у більшості випадків уже було позбавлено релігійного світогляду, проведення антирелігійної пропаганди серед поляків, особливо на прикордонних із Польщею територіях, відзначалося поміркованим характером [204, с. 127]. Щоб налагодити належний рівень проведення антирелігійної пропаганди серед національних меншин, радянська влада розуміла необхідність вивчення релігійного життя, залучення до роботи вчителів та природознавців, а також потребу в належній підготовці агітаторів [122, арк. 166]. Неабияке враження, на думку організаторів антирелігійних заходів, справляли ті лектори, які в минулому були священиками. Тисяча дев'яносто двадцять сьомого року проскурівський католицький священик Перкович, який тільки-но зрікся духовного сану, роз'їжджав західними округами УСРР з метою антирелігійної пропаганди серед польського населення [126, арк. 5]. Лише 1927 р. за його участі відбулося 57 таких виступів у 52 населених пунктах, за 1928 р. розстрига виступив перед публікою понад 60 разів [455, с. 108] .

Із серйозними труднощами зіткнулася радянська влада під час проведення атеїстичної роботи серед польського населення на півдні України. Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі в Миколаєві зазнала провалу. З жовтня 1925 р. по липень 1926 р. тут було прочитано польською мовою всього дві доповіді про походження релігії та три лекції, присвячені виникненню життя на Землі, які відвідали лише кілька десятків поляків. Не виявилася ефективною войовнича атеїстична пропаганда більшовиків і в польських селах. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селі Іваницьке на Миколаївщині внаслідок його віддаленості від косяулу протягом майже трьох років не було помічено жодних спроб щодо хрещення поляками

своїх дітей. І лише після відвідин села завідуючим польського бюро Ржепинським та проведення ним антирелігійних лекцій і бесід розлучені батьки, тільки-но в селі з'явився священик, негайно охрестили дітей [373, с. 295].

Протягом 1924 р. найкращі результати антирелігійної роботи серед населення Донбасу було отримано в Маріупільській окрузі. Але це не стосувалося німців округи, її ефективність серед населення колоній зводилася до мінімуму. Лише в одному з німецьких поселень регіону проведення лекції на тему «Чи існував Христос?» виявилось успішним. Серед головних причин невдачі кампанії виділялися такі: відмежований спосіб життя німецької громади, значний авторитет пасторів, високий рівень заможності колоністів, а також незнання агітаторами німецької мови [120, арк. 13].

Інформація про незначні результати антирелігійної пропаганди серед німецького населення України внаслідок відсутності належно підготованих агітаторів змусила ЦБ німецької секції КП(б)У 1925 р. відмовитися від наступальної атеїстичної роботи в німецьких поселеннях. У резолюції пленуму вказувалося: «Відкрита антирелігійна пропаганда лише скріплює релігійний фанатизм серед колоністів» [124, арк. 189].

Отож, незважаючи на низку заходів, які здійснювали більшовики у сфері антирелігійної пропаганди, її вплив на польське та німецьке населення виявився мінімальним.

Усупереч розгорнутій більшовиками політиці антирелігійної пропаганди, відносини влади з релігійними громадами протягом більшої частини 1920-х рр. формувалися в іншій площині. Із впровадженням в Україні НЕПу, яка лібералізувала не лише економічну сферу, але й дала поштовх аналогічним процесам у суспільно-політичному житті країни, відбулося поступове пом'якшення взаємин держави з релігійними структурами. На користь висновків, що настала пора деякого послаблення тиску влади на церкву, може свідчити зменшення кількості випадків закриття або «перепрофілювання»

храмів на світські установи. До того ж, передача націоналізованих богослужбових споруд у користування релігійних громад виявилася прибутковою справою, перетворившись у надійне джерело поповнення бюджету завдяки збору податків, страхових та інших платежів [457, с. 57].

У рішенні XIII з'їзду РКП(б) про роботу на селі зазначалося: «Необхідно рішуче ліквідувати будь-які спроби боротьби з релігійними забобонами адміністративними заходами на кшталт закриття церков, синагог, молитовних будинків, костелів» [199, с. 63]. Циркулярним листом за № 131 від 14 серпня 1924 р. НКВС було внесено поправку до двадцять сьомої статті інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. «Про порядок закриття культових споруд» [29, арк. 16]. Відтепер президії губернських виконкомів позбавлялися можливості самостійно вирішувати питання щодо закриття молитовних будівель, релігійні громади припиняли діяльність у культовій споруді лише з санкції ВУЦВК [254, с. 15]. Місцевим адміністративним органам було запропоновано уникати будь-яких дій, які б ображали релігійні почуття віруючих, зокрема, припинити практику перевірки майна, обшуків та арештів під час зборів общини чи відправи релігійних обрядів [75, арк. 6].

Боротьба з релігією там, де, власне, релігійні рамки цілком або майже повністю співпадали з етнічними, могла вразити національні почуття віруючих і викликати зворотну бурхливу реакцію [326, с. 5]. До того, ж невдоволення могло бути опосередковано посилено побічними наслідками принципово важливої складової культурних процесів в Україні 1920-х рр. – політики коренізації, яка мала надати народам, об'єднаним у СРСР, певну автономію [288, с. 412]. Тому комуністи намагалися врахувати та послабити неприйняття етнічним населенням України релігійної політики радянської влади. Влітку 1924 р. НКВС повідомляв адміністративний відділ Волинського ГВК: «Використання молитовних будівель, хоча б і каплиць, для інших, нерелігійних, цілей, особливо в поясах мешкання пригніченого населення польської Волині, без згоди місцевого селянства є небажаним. Тому питання,

щодо розміщення прикордонної застави в будівлі каплиці необхідно переглянути» [31, арк . 71].

У разі відсутності необхідної кількості віруючих для реєстрації релігійної громади та передачі у її користування культової споруди українським законодавством дозволялося «об'єднуватися в районному масштабі й утворювати районні релігійні товариства з правом проведення молитовних зібрань у кожному населеному пункті, об'єднаному даною громадою». Щодо найменш численних релігійних громад, які і в «районному масштабі» не налічували потрібної кількості членів, діяв окремих циркуляр НКВС УСРР від 7 квітня 1924 р., що надавав право таким об'єднанням віруючих влаштовувати «молитовні зібрання в приватних будинках, заздалегідь попередивши місцеву владу про час і місце їх проведення». У цей час Мелітопольський ОВК повідомляв НКВС: «Коли дійсно релігійна громада зі складом нацменшин не має встановленого за умовою молитовного будинку мінімуму в 50 осіб і коли в даному залюдненому пункті цей будинок є, а його не використано для культурно-освітніх потреб, можна, в порядку винятку, передати цей будинок і меншій кількістю групі» [66, арк. 11].

Ще одним виявом поміркованого ставлення влади щодо питань, пов'язаних із релігією та церквою, стало зменшення обсягу коштів, які необхідно було витратити віруючим для створення громади. При реєстрації релігійної общини підтвердженню підлягали лише 50 залишених на аркуші заяви підписів її фундаторів, за кожний із яких стягувався нотаріальний та місцевий збір у розмірі 50 коп. Згідно з постановою ВУЦВК від 7 жовтня 1925 р., підписи на заявах звільнялися від оплати нотаріальним збором, за умови, що документи оформлювалися в присутності секретаря міжвідомчої комісії в справах товариств і спілок [50, арк. 240]. Зменшивши фінансові витрати, влада намагалася схилити до реєстрації навіть найбідніші громади віруючих.

На фоні постійних змін та доповнень у радянському законодавстві в сфері релігії та церкви між органами влади та віруючими продовжували виникати

непорозуміння. Але відтепер у значно більшій кількості випадків подібні суперечки вирішувалися на користь релігійних громад. У другій половині 1920-х рр. НКВС, реагуючи на скаргу католицької громади Вчорайшківського району Бердичівської округи щодо реквізиції в неї працівниками РВК 32 т вапна та деревини, наказав місцевій владі повернути віруючим відібраний матеріал або ж відшкодувати його вартість [67, арк. 3]. У місті Городня Чернігівської округи, після того як іудеї, позбавлені будівель для ритуального омовіння, продемонстрували представникам влади знання закону, який гарантував безперешкодне здійснення релігійних обрядів, мікви було негайно повернено у користування євреям [56, арк. 40]. Тисяча дев'ясот двадцять сьомого року НКВС дозволив залишити за релігійною громадою польських католиків села Баранівка Волинської округи будинок біля костюлу, в якому місцева влада намагалася влаштувати стоматологічну амбулаторію. НКВС мотивував своє рішення тим, що діяльність лікувального закладу в межах церковної огорожі перешкоджатиме влаштуванню молитовних зібрань [58, арк. 9]. Восени того ж року Одеський ОВК відмовив житлово-будівельному товариству «Текстильник» у проханні передати в його користування приміщення синагоги Хотвейн-Ейцим, що знаходилася в Одесі на вул. Форостина [80, арк. 85].

Інколи працівники НКВС прохали місцеві виконавчі органи надсилати до відділу культів інформаційні зведення, які стосувалися раніше закритих богослужбових споруд. Шостого грудня 1924 р. до Волинського ГВК від НКВС надійшов лист, у якому пропонувалося надати додаткові матеріали з приводу нефункціонуючої кірхи в німецькій колонії Рогівці, яка на той час перебувала в зазначеному стані більш ніж півтора року. Адміністративний відділ НКВС турбувала незначна кількість присутніх (64 особи), які прийшли на зібрання для ухвалення рішення щодо закриття храму. З огляду на це його працівники прохали повідомити про ставлення інших жителів до проведених дій [40, арк. 296].

Відчувши певне пом'якшення більшовицького режиму, релігійні громади розпочали з підвищеним ентузіазмом вимагати повернення культових споруд, відібраних у них у перші роки перебування більшовиків при владі. У проханнях до виконавчих органів віруючі апелювали до свого майнового стану, зазначали, що належать до бідного прошарку населення, займаються важкою фізичною працею, є робітниками або ремісниками. Представники єврейського населення міста Ізяслава Шепетівської округи, прохаючи владу про надання дозволу відновити пошкоджену пожежею в серпні 1925 р. синагогу, вказували на доцільність проведення необхідного ремонту з огляду на культурну та історичну цінність споруди, якій на той час виповнилося 800 років [61, арк. 25].

Проповідник незареєстрованої релігійної громади німців-баптистів, що знаходилася в селі Сорочинці Коростенської округи, Гартман вимагав повернення віруючим перебудованого у школу молитовного будинку. Працівники державних установ намагалися делікатно пояснювати віруючим неможливість задоволення подібних до цього клопотань. Тому влада вказала на безпідставність даної вимоги, звернувши увагу прохача на те, що під час війни місцеві німці емігрували, залишивши культову споруду напризволяще, після чого будівля знаходилася в занедбаному стані чотири роки, і лише потім українська частина жителів села, витративши чимало коштів, переобладнала молитовний будинок у навчальний заклад [47, арк. 17]. Від Маріупольського ОВК схожу відповідь отримали уповноважені іудейської громади міста, які клопоталися про повернення споруди колишньої синагоги. Віруючим було пояснено, що будівля використовується як спортивний зал, на обладнання якого було витрачено 2105,4 карб. [48, арк. 21].

Схожа ситуація трапилася і з євреями міста Словечно на Поліссі, які після втрати 1924 р. синагоги через два роки забажали її повернути. Однак, культову будівлю на той час уже було переобладнано в навчальний пункт для допризовників. Не бажаючи поширювати невдоволення серед єврейського населення міста, НКВС вдався до детального розгляду справи. На підтвердження того, що будівля колишньої синагоги дійсно не підлягала

поверненню релігійній громаді спеціальна комісія провела її технічне обстеження. Як констатували у звіті члени комісії, всередині культову споруду було повністю реконструйовано, причому в одній із кімнат знаходилися два замуrowаних у стіну котли для приготування їжі. Ще в одному приміщенні було влаштовано їдальню, а третє використовувалося як склад [45, арк. 4]. У зазначеному випадку віруючим нічого не залишалося робити, як примиритися з фактом неможливості відновлення діяльності синагоги. Слід зауважити, що євреї звикли до утисків, які відбивалися на їх релігійному житті не лише з боку влади, але й простого населення. Так, улітку 1925 р. в містечку Миколаєві Проскурівської округи злодії пограбували чимало єврейських сімей, а на додачу здійснили підпал місцевих синагог [125, арк. 45].

З початку 1920-х рр. меноніти виявили активність у боротьбі за визнання власних релігійних прав. Їх делегації постійно вимагали вирішення своїх проблем від центральних установ державної влади як Харкова, так і Москви. Двадцять четвертого травня 1924 р. Комісія з релігійних справ менонітів СРСР звернулася зі спеціальним меморандумом до ЦВК СРСР, у якому виклала основні свої вимоги, що вже подавалися уповноваженими менонітських релігійних громад України до ВУЦВК 20 жовтня 1923 р. [28, арк. 80]. У листі, надісланому на ім'я голови ЦВК СРСР М. Калініна, делегати Всесоюзного з'їзду представників менонітських громад СРСР писали: «З'їзд вважає своїм обов'язком підкреслити перед Вами незмінно лояльне ставлення менонітів до влади робітничого та селянського уряду. Меноніти-хлібороби виконують свій обов'язок перед урядом, тому що виконання розпоряджень влади, що не суперечать духу св. Писання, є неухильним обов'язком кожного члена громади» [448, с. 32]. Меноніти клопотали про видання релігійної літератури та періодики, про звільнення від проходження військової служби. Крім того, віруючі прохали надати їм право на вільне проведення релігійних зібрань у молитовних та приватних приміщеннях як для дорослих, так і для дітей, влаштування різноманітних заходів релігійного характеру серед молоді, видачі дозволу на викладання Закону Божого в навчальних закладах [264, с. 48]. Із

проханням надати допомогу в отриманні дозволу навчати дітей християнського віровчення в школі меноніти Артемівської округи зверталися навіть до німецького консула в Харкові. І влада змушена була піти на поступки. Так, 24 вересня 1925 р. ЦБ німецьких секцій при ЦК КП(б)У видало постанову про необхідність здійснення заходів, необхідних для того, щоб меноніти могли практично використовувати всі переваги, передбачені радянським законодавством [281, с. 336].

Таким чином, у середині 1920-х рр. взаємовідносини влади з національними релігійними громадами покращилися. Радянські органи влади намагалися більш лояльно ставитися до запитів віруючих. Як наслідок, члени громад відчули можливість безперешкодно відстоювати власні права.

Незважаючи на це, не існувало сумнівів, що більшовики продовжували бути відданими принципам боротьби з релігією. Хоча й зрідка, однак і надалі відбувалися показові закриття культових споруд. Тисяча дев'яцятсот двадцять п'ятого року було зачинено хоральну синагогу Одеси. Міська газета «Вечерние известия» повідомляла: «У Бродській синагозі бідних не було видно. Там збиралася купка єврейських багатіїв, щоб під виглядом молитви вирішувати свої темні справи» [222, с. 3]. Та ж участь 1926 р. спіткала хоральну синагогу Києва. Її переобладнали у клуб для єврейських кустарів [346, с. 18]. Разом із тим, протягом 1920-х рр. влада позбавляла релігійні громади культових споруд, головним чином, там, де не вистачало потрібної кількості віруючих для реєстрації общини. Наприклад, «через відсутність віруючих» 1924 р. закрито католицькі каплиці в селах Калинівка та Черепашинці Вінницької округи. Але подібні заходи особливо не позначилися на чисельності католицьких общин, оскільки на той час тільки при 11 з 106 каплиць на Поділлі діяли релігійні громади [453, с. 905].

Влада усвідомлювала невтішність для своєї репутації наслідків застосування у боротьбі з церквою примусових адміністративних заходів, тому намагалася надавати ліквідації релігійних громад вигляду саморозпуску [68, арк. 23]. Аби підтвердити, що закриття молитовного будинку проводиться на

прохання народу, а не на вимогу місцевих партійних і державних органів, міліція часто змушена була шукати ініціаторів серед молодих робітників або військових [362, с. 141]. В одному з таких звернень зазначалося: «Ми, робітники міськмлина імені тов. Зінов'єва, заявляємо відділу національних меншин, що вже настав час закрити синагогу Бродського, яка стала останнім часом біржею спекуляції і контрреволюційно-агітаційним центром. Тому ми просимо закрити її і замість неї відкрити робітничий клуб, орган, де буде гартуватися червона спайка робітників і селян» [94, арк. 13].

Представники радянської влади 1927 р. констатували, що іудейських культових споруд, у порівнянні з їх кількістю у 1917 р., зменшилося на 23,28% (з 1400 до 1034), а католицьких храмів – на 14,9% (з 322 до 274). Пояснювався цей процес більшовиками таким чином: «Зменшення числа функціонуючих молитовних будинків є природнім наслідком згасання релігійності в УСРР. Зменшення кількості членів релігійних громад сприяло зменшенню матеріальних прибутків релігійних організацій, а отже скоротило потребу в молитовних будинках і спроможності щодо їх утримання» [76, арк. 20]. Скоріш за все, необхідну для складання статистичних даних інформацію навмисно було спотворено. На час формування та аналізу звітних відомостей, просто не було враховано частини громад, а отже, й молитовних споруд, які знаходилися в їх користуванні. Підтвердженням цього є те, що станом на 1 жовтня 1929 р. діючих іудейських культових будівель нараховувалося близько 1200, а католицьких – 320, що суттєво відрізняється від зазначених вище цифр, хоча слід зазначити, що й ці відомості є неточними [85]. Таким чином, неправомірно збільшуючи число закритих культових споруд, представники радянської влади мали на меті унаочнити досягнення успіху у виконанні поставленого комуністичною партією завдання щодо боротьби з церквою та релігією.

Відчуваючи в релігійних організаціях одного з головних ворогів комуністичного будівництва, радянське керівництво уважно стежело за станом їх діяльності та реакцією віруючих на запроваджувані партією зміни у житті країни. Ступінь прихильності або ворожості до державної політики у

представників окремих віросповідань кожної з національних меншин не в останню чергу залежав від рівня їх релігійності.

В акті, складеному на початку 1926 р. членами комісії з обстеження польських сіл Старого і Нового Гутиська Плужанського району Шепетівської округи, відзначалося: «Різниця між національністю і релігією для більшості населення в результаті його слабкого культурного розвитку не є зрозумілою» [93, арк. 33]. Наслідки притаманної полякам ідентифікації виклала у висновках інша комісія з обстеження поселень цієї етнospільноти: «Будучи впевненим, що збереження власної національної належності більшою мірою завдячує релігійній відособленості, населення сприймає виступ проти костьола як прояв боротьби проти польської нації. Через це і тому костел (на відміну від православної церкви, скомпрометованої царизмом) зберіг свій авторитет та організаційну цілісність. В умовах католицизму польське кулацтво не примушує себе шукати опори поза костюлом, оскільки він може бездоганно виконувати цю роль» [95, арк. 75]. Як бачимо на прикладі поляків, ототожнення релігійного й національного грало далеко не позитивну роль у відносинах між радянською владою та громадами віруючих національних меншин.

У звітах з обстеження місцевостей із компактним проживанням населення неукраїнського національного складу окремий пункт присвячувався оцінці ставлення жителів до місцевих органів влади та штучно створених державою громадських об'єднань. Велике значення надавалося настроям саме віруючих, доказом чого є те, що інформація з цього приводу подавалася першою у відповідному розділі звіту. До того ж, речення, в якому вона вміщувалася, з огляду на важливість, подекуди спеціально виокремлювалося шляхом підкреслення. Релігійні общини мали значний вплив на громадське життя німецького населення, про що свідчить наступна цитата з акту обстеження Високопольського району Херсонської округи: «Авторитетом адмінвідділ користується, підтвердженням чого є виконані директиви з боку німецьких релігійних громад та інших організацій» [101, арк. 139]. Подеколи відзначалося незадоволення діяльністю органів влади з боку як окремих віруючих, так і їх

груп, що призводило до кепкування з працівників державних установ. Тисяча дев'ястсот двадцять третього року в одній із німецьких колоній Черняхівського району Волинської округи культову споруду було заплановано «тимчасово» переобладнати на хату-читальню. Внаслідок недбалого ставлення місцевого посадовця щодо реконструкції молитовного приміщення ворожість колоністів, які, докладаючи всіх можливих зусиль, намагалися повернути в користування молитовний дім, змінилася на насмішки. Віруючі «пальцями вказували на цей приклад «радбудівництва», як вони назвали невдалу перебудову» [97, арк. 113]. У близьких із кордоном місцевостях існував вплив закордонних релігійних лідерів на формування суспільної думки віруючих щодо нової влади. Зокрема, на Кам'янецьчині місцеві іудеї належали до двох релігійних угруповань, критерієм поділу яких було ставлення до радянської політики. Група, яка орієнтувалася на Зінківського цадика відзначалася прихильністю до більшовиків, тоді як угруповання, що визнавало авторитет галицьких, буковинського та сандигурського цадиків, засуджувало дії радянської влади [85, арк. 19].

Та все ж особливого клопоту релігійні громади владі не завдавали, на що вказує велика кількість повторюваних упорядниками звітів висловів типу: «Немає ніякого впливу релігії на діяльність сільради; на громадське життя общини впливу не мають і нікуди не втручаються». З точки зору більшовицького керівництва, «неблагонадійне» католицьке та лютеранське населення німецьких колоній у середині 1920-х рр. «показало значну прихильність і не таку нестерпність» до радянської влади, як меноніти, які «ставляться негативно або вороже, хоч і остерігаються виявити цей настрій відверто». Лютерани та католики, які, на відміну від менонітів, не забороняли в категоричній формі вступати молоді до комсомолу та КНС, все ж не позбавлялися вкрай підозрілого ставлення з боку радянської влади [502, с. 265].

Отож, відносна лібералізація суспільного життя в період НЕПу та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 1920-х рр. запобігали владі зловживати приписами радянського права

в царині державно-етноконфесійних відносин. Одночасно комуністична верхівка продовжувала розглядати віруючих як опозиціонерів по відношенню до власних дій, тому задля знищення релігійного світогляду серед національних меншин України велася антирелігійна пропаганда.

3.2. Репресії радянської влади стосовно національних релігійних общин упродовж 1930-х рр.

Протягом 1920-х рр. відбулися якісні зміни в державно-церковних відносинах. Більшість релігійних організацій обрали курс політичної прихильності до радянської влади. Було накопичено теоретичний та практичний досвід регулювання різних сторін життєдіяльності релігійних громад, їх відносини з державними, громадськими, господарськими та іншими організаціями. Загалом влада виконала «буржуазно-демократичну» програму в частині вирішення «релігійного питання», що, однак, не було кінцевою метою для комуністів.

К. Маркс у «Критиці Готської програми» зазначав: «Буржуазна «свобода совісті» не є чимось більшим за вияв терпимості щодо всіх можливих видів релігійної свободи, натомість робітнича партія намагається звільнити совість від релігійного дурману» [407, с. 30]. Пізніше В. Ленін продовжив думку свого ідеологічного наставника, яка вичерпно пояснювала ставлення більшовиків до релігії: «Ми вимагаємо, щоб релігія була особистою справою відносно держави, але ми ніяк не можемо вважати релігію особистою справою відносно нашої власної партії. Відносно партії соціалістичного пролетаріату релігія не є приватною справою. Партія наша є союз свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи мракобісся у вигляді релігійних вірувань» [284, с. 147].

Існуючі серед певних прошарків робітництва та лівих елементів у партії настрої нестерпного ставлення до релігії, що не залишали місце для церкви

за соціалістичного ладу, час від часу нагадували про себе акціями антирелігійного екстремізму. Прихильники таких поглядів наполягали виключно на застосуванні методів «революційної диктатури», а точніше – суворих адміністративних прийомів, аж до закриття культових споруд та розпуску релігійних громад. Найбільш гучно представники вказаної течії знову нагадали про себе в кінці 1920-х рр., закликаючи здійснити остаточний наступ на релігію з метою «її відправлення на звалище історії» [273, с. 291].

У 1929 р. в СРСР відбулася зміна політичного курсу, який негативно позначився на функціонуванні релігійних громад національних меншин України. Сконструювавши теорію «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму», комуністи силовими методами розпочали колективізацію селянського господарства. Зміна усталеної форми земельної власності та руйнування перевірених роками методів господарювання супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя національних меншин, одним із ключових елементів якого була релігія. Суспільство було штучно поділено на два непримиренні табори: робітникам і селянству протиставлялися «буржуазно-капіталістичні верстви». Останні було оголошено реакційними, антирадянськими, з ними влада закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили до когорти «непримиренних ворогів трудового народу» [285, с. 198].

Зазначені зміни відповідали вимогам, до виконання яких В. Ленін закликав своїх прибічників у власних працях, присвячених релігійному питанню: «Ми повинні боротися з релігією. Це – абетка всього матеріалізму. Але марксизм не є матеріалізмом, який зупинився на абетці. Марксизм іде далі. Він каже: цю боротьбу необхідно пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямувати на усунення соціальних коренів релігії. Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто ставити справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно на ґрунт класової боротьби, в руслі якої маси виховуються найкраще» [199, с. 25].

Протягом 1928 р. Й. Сталін тричі в своїх виступах закликав до активної боротьби з релігією [278, с. 107]. Лідер більшовиків стверджував, що за спиною куркуля стоять багаточисельні релігійні організації, які збільшують та ідеологізують його сили. Тому в загальному наступі на «глитая і непмана» Й. Сталін готувався завдати удару по церкві [273, с. 294]. Тисяча дев'ястот двадцять дев'ятого року було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій підкреслювалося, що релігійні організації залишилися єдиною контрреволюційною силою в СРСР. Таким чином було подано команду щодо застосування проти них репресивних заходів [278, с. 107].

З ініціативи НКВС розпочалася робота над новим законопроектом, який мав узгодити положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» із запланованим наступом більшовицького режиму на релігійні організації. У роботі над ним, яка тривала до 1929 р., взяли участь Антирелігійна комісія ЦК ВКП(б), НКВС, НКЮ, ОДПУ. Проект закону «Положення про культу та культове майно» продемонстрував подальший наступ на права церкви та віруючих. У проекті передбачалося існування релігійних організацій лише у формі груп віруючих за наявності культових приміщень [285, с. 198].

Останню крапку в перегляді релігійного законодавства 20 – 30-х рр. ХХ ст. поставила держава, внівши 1929 р. зміни до конституції СРСР, які дублювала восьма стаття оновленого основного закону УСРР: «В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школи від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Центральна рада СРБ 1930 р. спробувала пояснити, як потрібно тлумачити зміни до Конституції: «Заміна поняття «свобода релігійної пропаганди» в законі словами «свобода релігійних сповідань» показує, що діяльність віруючих у сповідванні своїх релігійних догм обмежено середовищем віруючих і розглядається як тісно пов'язана з вівоченням культу терпимі в нашій державі релігії. Будь-яка пропагандистська й агітаційна діяльність

церковників та релігійників не може розглядатися як діяльність, дозволена законом про релігійні громади, а, навпаки, розглядається як така, що вийшла за межі свободи віросповідання і підлягає дії кримінального та цивільного кодексів, оскільки вона їм суперечить» [375, с. 174].

В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Комуністи розпочали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби. Саме 1929 рік став початковою точкою відліку процесу закриття культових приміщень в Україні, що тривав усе наступне десятиліття [429, с. 75].

Нові економічні відносини в суспільстві, які нібито базувалися на принципах соціалізму, на думку більшовиків, мали б вплинути на світогляд населення. Тому в справах про позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові за змістом висновки, які досить часто копіювалися з одного протоколу до іншого: «Сталіндорфський РВК враховує, що населення Ізлучистої сільради колективізовано на 93% і, з огляду на це, знову підійняло питання перед РВК, а також на перевиборах рад, де взяло участь 95% виборців, про перетворення синагоги в будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання для використання його на культурні потреби села» [4, арк. 83]. Практично ж відмова віруючих від культової споруди відбувалася приблизно за таким сценарієм: збирали колгоспників, перед якими ставилося питання про закриття будівлі для богослужіння. Головуючий на зборах запитував: «Хто за те, щоб закрити?». Всі мовчали і не голосували. «Хто проти?». Мовчанка продовжувалася. Тоді головуючий говорив: «Пишіть, секретарю: одногосно». Мовчання – знак згоди» [265, с. 164]. Занепокоєність етноспільнот економічним тиском, який здійснювали більшовики на їх господарську та підприємницьку діяльність заважала членам релігійних громад конструктивно реагувати на зазіхання влади на культові споруди [262, с. 262].

О. Ярославський в одній із своїх статей, опублікованій 1931 р., закликав: «Колективізація сільського господарства, перехід на соціалістичні рейки нашого господарства, справжня глибока культурна революція, повне звільнення від ідеології експлуататорів – потребує непримиримої антирелігійної пропаганди» [508, с. 24]. Щоб унаочнити успіхи боротьби з релігією шляхом закриття, синагоги, костюлу чи кірхи, ініціатори ліквідації релігійних громад посилалися на значний відсоток атеїстів серед місцевих жителів. Так, восени 1930 р. в місті Калюс Ново-Ушицького району на вимогу «працюючого єврейського населення» зачинено молитовний будинок Клюз Хеселева. Прийняте рішення нібито стало наслідком успішно проведеної антирелігійної пропаганди місцевими культурно-просвітницькими установами, в ході якої «перевиховані віруючі маси прийшли до висновку, що молитовня їм непотрібна» [17, арк. 8]. У протоколі про закриття культової споруди, що знаходилася в місті Махнівка Бердичівської округи, зазначалося: «У місті 65% безвірників, таке цифрове співвідношення вичерпує питання нагальної потреби передати синагогу Кльоуз на вимогу працюючих під єврейську читальню» [15, арк. 234]. Четвертого вересня 1929 р. на загальних зборах профспілок кустарів і вчителів, бідноти та активу цього ж міста розглядалося питання про передання будівлі ще однієї синагоги – Нової культурно-просвітницькій установі. П'ятого жовтня 1929 р. на загальних зборах юнацької секції було ухвалено закрити синагогу та пристосувати її споруду для задоволення культурно-просвітницьких потреб місцевих жителів. Також і на загальних зборах єврейських жінок Махнівки стояло питання щодо переобладнання синагоги у клуб, з огляду на відсутність відповідної будівлі для проведення культурної роботи [16, арк. 60]. Зазвичай вилучені з користування віруючих будівлі синагог передавалися під робітничі клуби швейників або шкірників (у цих професіях було чимало євреїв) та отримували назву імен євреїв-революціонерів: Рози Люксембург, Мойсея Володарського, Мойсея Урицького [283, с. 30].

Ось як прокоментував примусовий характер участі населення у перепрофілюванні культових споруд один з професорів університету в Одесі: «Радвлада після закриття церков та синагог вмиває руки, заявляючи, що не ми гвалтуємо релігію – самі громадяни цього вимагають. Спробуй не вимагати, місця позбавлять, розпочнуть цькувати так, що навіть жити не схочеться» [178, с. 301].

Одночасно зі зборами мешканців певного міста або села та зібраннями членів місцевих осередків громадських об'єднань, на яких від імені населення більшовики позбавляли общини їх культових споруд, скликалися збори віруючих задля обговорення питання про збереження приміщення за релігійною громадою. Оскільки такі зібрання проводилися під пильним наглядом представників радянської влади, на них, згідно офіційних документів тієї пори, була присутньою незначна кількість людей або ж взагалі ніхто не приходив. Це грало на руку владі, яка констатувала недостатню кількість членів у громаді, що ставало офіційною причиною припинення її функціонування. Так, під час закриття синагоги в Махнівці незважаючи на те, що збори скликалися двічі, першого разу прийшло 12 осіб, вдруге ж віруючі на зібрання зовсім не з'явилися. Що ж до складу п'ятдесятки, то станом на 20 січня 1930 р. було виявлено всього 14 її членів [16, арк. 60].

Радянська влада тиснула на членів релігійних громад не лише з метою оформлення ними заяв щодо припинення своєї участі у справах общини (адже «добровільний» вихід певної кількості осіб із громади ставив під загрозу подальше її існування), а ще й з приводу порушення клопотань про закриття власних культових споруд. Так, у лютому 1930 р. в місті Яришові Могилів-Подільської округи заяву про закриття синагоги підписало 18 осіб із числа п'ятдесятки. Виправдовуючи закриття культової споруди, працівники місцевих органів влади вказували на те, що більшість засновників громади на той час вже померли або залишили місто [15, арк. 234].

Дозволяючи собі вдаватися до маніпуляцій із числовими показниками особового складу релігійних громад, одночасно більшовики швидко викривали

випадки завищення кількості прихожан членами управління культових общин. Коли в місті Вознесенську Миколаївської округи було порушено питання про закриття Болгарської синагоги, член ради іудейської громади Цвік подав на розгляд місцевої влади клопотання, засвідчене близько 600 підписами, не робити цього. Комуністи відреагували миттєво, наказавши віруючим особисто засвідчити підписи протягом трьох днів, наперед знаючи про неможливість реалізації даної процедури. Вже перші викликані до міліції особи, підписи яких знаходилися під проханням залишити синагогу у користуванні віруючих, були змушені підтвердити припущення влади щодо перевищеної кількості відвідувачів синагоги [145, арк. 90].

У кількох районних центрах Вінницької округи існувало до десяти синагог в кожному, проте з них лише невелика кількість офіційно перебувала в користуванні релігійних громад. Представники державних установ часто не могли знайти уповноважених нелегалізованих общин, які не бажали сплачувати страхові внески та витратити кошти на потреби, пов'язані з реєстрацією. У подібних випадках єврейські культові споруди влада закривала без особливого клопоту, посилаючись на відсутність віруючих [187, с. 113].

НКВС до численних РВК надсилав з грифом «Цілков тасмно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів при закритті культових будівель. Так, 18 листопада 1929 р. до голови Немирівського РВК з приводу підготовки закриття в місті лютеранської кірхи надійшов лист: «Треба домовитися з райадмінвідділом щодо збору, згідно адміністративних положень, необхідного матеріалу з приводу невиконання громадою пунктів договору, недостатньої кількості членів у її складі та утримання культової споруди в неналежному технічному стані. Тоді можна буде зібрати збори і запропонувати останнім зробити ремонт, після чого поставити питання щодо закриття молитовні» [19, арк. 7]. Згідно 371 артикулу (увага 2) Адміністративного кодексу УСРР релігійна громада в разі перебування культової споруди у незадовільному технічному стані змушена була припинити нею користуватися.

Процес ліквідації культових споруд ініціювався РВК, комісіями ОВК (згодом обласних виконавчих комітетів) зі справ культів, які отримували план згори. Комісії бажали діяти через інші заклади – житлові товариства, санітарні та пожежні служби, органи фінансового контролю. Інспекції, які вони направляли, під час перевірки фіксували бруд, шум, виявляли значну кількість пошкоджень, для усунення яких у громади бракувало коштів. Потім звіти інспекторів слугували приводом для припинення орендного договору з громадою [283, с. 34]. Технічний огляд культової споруди міг відбуватися під час богослужіння, що викликало невдоволення віруючих [11, арк. 17].

Під час обстеження синагоги міста Іванків на Київщині, яке відбулося наприкінці 1931 р., члени комісії склали висновок: «Будинок із соснових брусів на дубових підвалинах та стовпах, збудований близько 40 років тому. Основні стовпи зі східного боку підгнили, вони потребують негайної заміни, підсіпка землі під підлогою теж осунулася в великій залі. На другому поверсі, в залі жіночої молитовні, потрібна перекладка груби та полагодження оцинкування. Такий стан будинку є небезпечним, коли не зробити капітального ремонту. З метою уникнення катастрофи, яка може статися під час перебування в ньому віруючих, комісія до проведення ремонту не дозволяє користуватися цим будинком» [11, арк. 21].

Сумнівів не викликало те, що вимоги влади провести ремонт культової споруди були лише приводом для обмеження віруючих у праві задовольняти духовні потреби. Про це свідчить, хоча б лист від уповноважених іудейських громад Дніпропетровська, надісланий 8 червня 1932 р. на ім'я очільника ВУЦВК Г. Петровського, про масове припинення функціонування синагог міста: «Після закриття найбільших синагог, із сорока існуючих у Дніпропетровську залишилося тільки 12, причому менш важливих, місцева влада в останній час розпочала здійснювати заходи й щодо інших, кінцевою метою яких мало бути їх закриття. Так, 27 березня громадам шести молитовних будинків було оприлюднено вимогу здійснити ремонт на суму для кожної окремо від 25 до 30 тис. карб. Вимоги щодо ремонту мають шаблонний

характер, майже до всіх вони спільні, начебто всі будівлі однаково зношувалися, незважаючи на те, що будувалися і ремонтувалися в різний час. Ремонт за вказаною вимогою мав закінчитися до 12 квітня, тобто протягом двох тижнів, – і це в розпал будівничого сезону, коли існує значний дефіцит матеріалів, необхідних для його здійснення» [9, арк. 45].

Реєстри технічних оглядів містили забагато розпоряджень, які мала виконати громада. Члени общини під тиском місцевих органів влади змушені були скликати збори, на яких приймалося рішення щодо припинення діяльності релігійної громади в культовій споруді за браком коштів, необхідних як для проведення ремонту, так і для інших витрат, пов'язаних із її діяльністю. До тексту протоколу, що складався на подібних зборах, зазвичай вставлялися специфічні пронизані більшовицькою апологетикою вислови, завданням яких було ідеологічно підкріпити та виправдати ухвалені рішення. У протоколі від 1 листопада 1929 р. загальних зборів релігійної общини польських католиків, що діяла при Салівінській цукроварні, зазначалося: «Заслухавши питання подальшого утримання помешкання костьолу та існування общини, остання, беручи до уваги недоцільність проведення ремонту помешкання за кошти общини, яка мало користується костьолом, велику роль культурно-національного будівництва з боку радвлдади для польського населення, негативний вплив релігії взагалі на культурне будівництво та зокрема на культуроботу серед поляків на цукроварні, постановила вважати релігійну громаду розпущеною та помешкання костьолу переданим у розпорядження клубу Салівінківської цукроварні для потреб культурного обслуговування працівників» [18, арк. 7].

Органи місцевої влади завершували процес ліквідації релігійних громад, які задовольняли духовні потреби в культових спорудах, що розташовувалися на території націоналізованих підприємств. Тринадцятого вересня 1931 р., згідно з рішенням бюро партійного комітету Житомира, міською радою було винесено постанову про припинення функціонування старообрядницької релігійної громади в будівлі, що знаходилася на території хлібозаводу.

Пояснювалося це тим, що її «діяльність заважала злагодженості виробничих процесів та гальмувала подальший розвиток підприємства» [10, арк. 48].

Показовий випадок трапився влітку 1931 р. в селі Романові Дзержинського району на Житомирщині, де від удару блискавки згорів дах та частково постраждали стіни костюлу. Незважаючи на те, що релігійна громада від імені шести тисяч віруючих кілька разів зверталася до РВК з проханням отримати дозвіл відновити храм, позитивної відповіді представники влади не спромоглися надати [8, арк. 71]. Висновок створеної для перевірки інциденту комісії був невтішним та кардинально відрізнявся від інформації, яку надавали члени общини: «З костюлу залишилися лише стіни, та й ті пошкоджені на 30%, решта згоріла повністю. Стіни, які залишилися, дали тріщини, використані бути не можуть і підлягають зносу». На підставі вищезазначеного РВК заборонив проведення богослужінь у постраждалому костюлі [8, арк. 68]. Отримані релігійною громадою страхові кошти, згідно «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служників культу» від 2 січня 1930 р., мали бути використані для задоволення культурно-освітніх чи культурно-побутових потреб села [202, с. 17]. Мотивуючись цим, РВК прийняв постанову зруйнувати храм, а на його фундаменті звести семирічну польську школу [8, арк. 68].

Опрацьованим засобом закриття культових споруд та ліквідації релігійних громад для радянської влади були різноманітні податки, страховки та земельні ренти. Оскільки до релігійних общин було таке ж ставлення, що й до приватних підприємств, на них накладалися значно вищі податки ніж на державні заклади. Більш того, досить часто вводилися обмеження в терміни сплати, які скорочувалися до мінімуму. Представники влади намагалися ускладнити збір коштів, використовуючи залякування, покарання та заборони. Затримка оплати на кілька днів могла призвести до закриття культової будівлі. Сума, яка стягувалася з культового приміщення, не була сталою та повсякчас зростала [435, с. 96]. Так, у Бердичеві 1931 р. на єврейську релігійну громаду, яка діяла

при Качанівському молитовному будинку, місцевий фінансовий інспектор наклав податок у розмірі 340 карб., що на 260 карб. перевищувало суму, яку громада сплачувала протягом попередніх років [6, арк. 35]. Десятого квітня 1929 р. НКФ СРСР видав обіжника за № 398, згідно якого культові будівлі, передані в безкоштовне користування релігійних громад, підлягали обкладанню місцевим податком не лише в містах, як було до цього, але і в сільській місцевості [77, арк. 96]. Закриття храмів за несплати податків у трактуванні радянської влади не мало нічого спільного з переслідуванням релігії, оскільки це торкалося виключно фінансового питання [435, с. 96].

Німецькі баптисти села Нейзац Тілігуло-Березанського району Одеської округи, в яких відбирали культову споруду, аби позбутися фінансового тягаря, у листі до РВК виправдовувалися: «Ми нічого не маємо проти зайняття цього дому сільбудом або будь-яким іншим культурним закладом, переконливо прохаємо Вас достроково розірвати з нами договір на вказану будівлю. Крім того, ми прохаємо Вас, повернути різницю суми з цього моменту, коли ми віддали наше приміщення, оскільки ми не хочемо за нього нести матеріальну відповідальність. Вказуємо, що дім знаходиться в належному технічному стані, доказом чого є довідка комісії» [20, арк. 11].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, місцева влада для того, аби пом'якшити викликану виконанням даного рішення конфліктну ситуацію, пропонувала віруючим продовжувати задовольняти свої духовні запити в інших богослужбових приміщеннях. У міжвідомчому листі адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОВК до НКВС, надісланого 18 травня 1930 р. з приводу закриття єврейської синагоги Шнайдереше-Шіль та передачі її приміщення культурно-освітній установі «Кіно для кустарів», зазначалося: «Попри те що релігійну громаду змусили залишити синагогу, її члени матимуть змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших 28 синагогах даної місцевості, до того ж на таку кількість молитовних будинків припадає близько 35 віруючих, тоді як в одну синагогу може вміститися аж 300-400 осіб» [12, арк. 68]. Слід, однак, визнати

формальність цієї процедури, яка проводилася з метою виконання всіх законодавчих приписів, необхідних для вилучення культової будівлі з користування громади.

Насправді все не було так досконало, як хотіли показати працівники державних установ. У скаргах на дії місцевих органів влади, що надсилалися віруючими до ВУЦВК, можна віднайти протилежне. Уповноважені іудейської громади у місті Сталіно, яка мала припинити свою діяльність, нарікали на те, що найближча діюча синагога знаходилася аж у Маріуполі [2, арк. 84]. Подібні негаразди спіткали єврейських віруючих одного з віддалених районів Дніпропетровська, в якому із дванадцяти синагог не залишилося жодної діючої [9, арк. 46]. У таких випадках іудеї потрапляли в патову ситуацію. Для того щоб відвідати синагогу в суботу, вони мали порушити одну із заповідей дотримання шабату, яка забороняла віруючим цього дня пересуватися на відстань, більшу за тисячу кроків [398, с. 171].

Партійне керівництво приділяло справам закриття культових споруд «великого політичного значення». Тому масовий процес закриття культових будівель як на території СРСР у цілому, так і в межах УСРР широко висвітлювався в пресі. Зокрема, замітка про «передачу для культурних потреб трудящих» двох синагог Кременчука вміщувалася у, здавалося б, далекому від політики першому номері за 1929 р. «Записок наукового краєзнавчого товариства «Кременчуччина» [231, с. 52].

Органи влади особливо уважно і обережно ставилися до кожної справи та слідкували за правильним оформленням матеріалів для закриття молитовень. НКВС неодноразово застерігав місцеву владу, щоб та розглядала закриття молитовних будинків «як результат проведення виховної і культурно-освітньої роботи серед населення, а не як спосіб на придбання помешкання». НКВС УСРР випрацював навіть спеціальний «Зразок висновку про закриття молитовного будинку». Усупереч цьому, на місцях постійно траплялися випадки самовільного закриття культових будівель головами селищних рад або районних адміністрацій без дотримання належного оформлення справ. Обіжник

№ 50 ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. застерігав органи місцевої влади, що вони позбавлені права брати участь в обговоренні питання про закриття молитовень на загальних громадських зборах, збирати підписи на відповідних заявах і тим більше вживати будь-яких адміністративних заходів для впливу на громадян [453, с. 907].

Незважаючи на це, віруючі продовжували потерпати від дій влади. З районів до центру надходила велика кількість скарг із приводу незаконних передач церковних сторожок, які знаходилися на правах оренди в користуванні релігійних громад, приватним особам; заборони проведення богослужінь серед тижня; взяття на облік лише тих священнослужителів, які погоджувалися придбати облігації [13, арк. 7].

Тож діяльність релігійних громад, які ще продовжували зберігати право на користування спеціально обладнаними для проведення богослужбових обрядів приміщеннями, всіякою обмежувалася. Так, релігійна община німців-лютеран колонії Рибальськ Карл-Марксієвського району протягом літа 1931 р. скаржилася на те, що у користуванні віруючих знаходилася лише частина культової споруди, оскільки одне з її приміщень розпочав використовувати як помешкання місцевий учитель. Незважаючи на це, податки релігійна громада мусила продовжувати сплачувати в повному обсязі [9, арк. 60].

Радянська влада позбавляла релігійні громади не лише споруд для здійснення богослужінь, але й будь-яких інших будівель, пов'язаних з виконанням релігійних ритуалів. Улітку 1930 р. за вказівками влади про перевірку мікв та наказу їх закриття адміністративним відділом Бердичівського ОВК в місті було виявлено приміщення для ритуального омовіння, що знаходилося при лазні, яку утримувала іудейська релігійна громада. А вже згодом, на підставі складеного працівниками окружного відділу охорони здоров'я акту, міква припинила функціонування [3, арк. 3]. З метою пояснення рішення влади щодо закриття мікви в Кременчуці місцева газета подала інформацію про антисанітарні умови, в яких та перебувала. Її подальше

функціонування нібито могло вплинути на розповсюдження інфекційних хвороб серед жителів міста [219, с. 3].

Подібна доля спіткала обрядову омивальню на київському Єврейському кладовищі. Будинок належав поховальному відділу управи впорядкування й на обліку у відділі культів не перебував. З огляду на це, іудеям було заборонено використовувати споруду для задоволення будь-яких релігійних потреб [3, арк. 67].

Під час індустріалізації на межі 20 – 30-х рр. XX ст. розгорнулася нова кампанія зі зняття церковних і костельних дзвонів, що стала першим кроком на шляху до ліквідації релігійних громад, культові споруди яких іще не було зачинено. Її проведення мало багато спільного з вилученням церковних цінностей 1922 р. [345, с. 236]. Дії влади було законодавчо підкріплено «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу», які регулювалися дев'яносто першою статтею цього юридичного документу [202, с. 21]. Так, було знято дзвони з Михайлівського й Олександрівського костелів у Києві. У грудні 1930 р. Київська крайова інспектура охорони пам'яток звернулася до НКО з листом про необхідність збереження хоча б історико-мистецьких дзвонів церков та католицьких храмів Києва, але він не знайшов відповідного реагування [345, с. 236]. Того ж року напередодні іудейської Паски радянська влада закликала єврейських робітників узяти участь у черговій антирелігійній кампанії. Її суть полягала у вилученні з синагог дорогоцінностей культового вжитку. «Боже утилля», як було глузливо названо предмети релігійного призначення, мало забезпечити фінансування індустріалізації та колективізації [233, с. 109].

Двадцять третього листопада 1929 р. НКВС надіслав до всіх адміністративних відділів ОВК обіжник у якому зазначалося, що товари, які продаються віруючим для виконання релігійних обрядів у культовому приміщенні, не звільняються від промислового податку [77, арк. 122]. Взавши цю інформацію до уваги, адміністративний відділ Київського ОВК у 1931 р. на

прохання однієї іудейської громади звертався до НКВС за консультацією про можливість надання їй дозволу продавати на свято Паски мацу за собівартістю без стягнення податку [3, арк. 95]. Вже значно пізніше, у лютому 1937 р., іудеї Дніпропетровська не могли скористатися наданим їм місцевою владою дозволом випекти мацу, оскільки наказом РНК СРСР від 26 березня 1936 р. кустарям та ремісникам заборонялося використовувати найману працю, тоді як приготування потрібної для громади кількості маци вимагало додаткової робочої сили [170, арк. 5].

Діяльність релігійних громад, пов'язана з виконанням спеціальних обрядів, на початку 1930-х рр. обмежувалася владою. Німецькі лютерани, які мешкали на території АМСРР і досягли 18 років, для того щоб конфірмуватися, надсилали заяви до секції культів Секретаріату ЦВК АМСРР із проханням надати дозвіл підготуватися до обряду. З огляду на те що представники влади мали вказівки, які торкалися можливості підготовки до конфірмації лише невеликих груп віруючих, ними було надіслано листа до Секретаріату Президії ВУЦВК з проханням роз'яснити дане положення. Як бачимо, під час розгляду того чи іншого питання в релігійній сфері віруючим часто заважали бюрократичні перепони, поглиблені некомпетентністю співробітників державних установ [5, арк. 33].

Станом на початок 1930-х рр. було зачинено більше половини костьолів. Негативне ставлення до антирелігійної пропаганди, наступу на віру породило у польського населення явище таємного духовного життя. Польське населення прикордонних із Другою Річчю Посполитою районів УСРР розпочало брати участь у несанкціонованих релігійних службах і урочистостях, люди підходили до лінії державного рубезу і спільно із жителями сусідньої країни виконували релігійні обряди [333, с. 67]. Протягом 1935 – 1936 рр. сталінське керівництво вирішило завдати Римо-католицькій церкві останнього, смертельного удару. З цією метою було ухвалено рішення перетворити усі католицькі храми на культурні установи й організувати самоліквідацію ще діючих громад. Місцеві органи влади «влаштовували» збір підписів жителів, які начебто бажали

закриття храмів, унаслідок чого розпочалося стрімке скорочення їх кількості. Так, якщо у Вінницькій області на початок 1935 р. функціонувало 77 костьолів, то вже у грудні цього ж року лише 37. У донесеннях НКВС від 13 липня 1936 р. вже повідомлялося, що «на території області регулярно діючих костьолів немає, а тільки 8 каплиць, які час від часу використовуються віруючими» [420, с. 525]. На цій підставі 1936 р. німецьку громаду Миколаєва було позбавлено католицького храму. Як наслідок, община розпалася, цінності храму було пограбовано, культові скульптури розбито, а їх залишки викинуто на звалище [306, с. 13].

Станом на 1936 р. із 12380 культових споруд різних релігійних напрямів, які функціонували в Україні до 1917 р., офіційно продовжувало діяти 4487, фактично ж лише 1116 або 9% від їх дореволюційної кількості [167, арк. 3]. Так, у Тирасполі 1936 р. намагалися закрити останню з 8 ще не так давно функціонуючих синагог [168, арк. 76 зв.]. У 42 із 72 районів Одеської області було ліквідовано всі молитовні будинки [175, арк. 26]. Станом на 1 травня 1937 р. в Київській області залишалися діючими 29 синагог та 5 костьолів. У Вінницькій області функціонувало 185 синагог, але вже не було жодного дьючого костьолу. На обліку все ще знаходилася група німецьких баптистів у складі 21 особи та лютеран – із 11 осіб. До релігійного активу області органами влади було віднесено 1450 старообрядців, 2450 католиків та 12150 іудеїв [135, арк. 2].

Не викликає особливого подиву той факт, що найбільша кількість прохань віруючих щодо повернення в користування відібраних богослужбових споруд надходила до Комісії у справах культів у Москві саме з України [175, арк. 28]. Аналіз надісланих віруючими протягом 1936 р. скарг із приводу закриття культових будівель показав, що у 38,7% випадків цю процедуру було проведено без порушення жодної правової норми, а у 23% звернень комісія все ж визнала факти безпідставного позбавлення релігійних громад споруд для здійснення богослужінь [172, арк. 101].

На початку 1937 р. іудейська громада міста Хмільника Вінницької області скаржилася: «Нас є біля 500 віруючих старих, які не мають де проводити наше богослужіння, тому що у нас забрали всі синагоги (останню синагогу забрано 13 листопада 1936 р.). Хоча нам на заміну цієї синагоги було надано молитовний дім, але приміщення дуже старе, навіть увійти небезпечно, тому прохаємо вас повернути забрану синагогу, беручи до уваги, що ми сплачуємо всі податки. Цю синагогу відібрано під гуртожиток для мільйонерів, але там розміщується лише 8 осіб» [170, арк. 272].

У Москві відверто непокоїлися надміру упередженим ставленням українських комуністів до релігійних організацій. Було запропоновано накласти заборону на ліквідацію останньої культової споруди у районі або місті, де переважало віруюче населення [171, арк. 15].

Переважній більшості закритих культових споруд місцеві органи влади часто не могли дати раду. Тому з поглибленням колективного способу ведення сільського господарства їх розпочали використовувати як сховища, зокрема, для зберігання зерна. Тисяча дев'ятсот тридцять шостого року з 38 закритих культових будівель полінаціонального Кам'янця-Подільського, третину спіткала саме така доля. Подібна практика частково засуджувалася комуністами, оскільки культову споруду в цьому випадку не переобладнували у культосвітній заклад, а її зовнішній вигляд не зазнавав змін [167, арк. 28].

Масове закриття культових споруд збільшило кількість нелегальних молитовних зібрань. Із 48 синагог Одеси залишилася лише одна, біля якої під час осінніх єврейських свят утворювався чималий натовп. До того ж, у місті збиралося більш ніж 40 нелегальних міньянів. Незважаючи на штрафи, що міліція накладала на власників квартир, де проходили богослужіння, подібні адміністративні заходи не викоринили практику скликання молитовних зборів у помешканнях віруючих [174, арк. 3]. У середині 1930-х рр. на території АМСРР без особливого опору з боку релігійно активної частини німецького населення було закрито останні 8 кірх, що там діяли. Після цього віруючі продовжили влаштовувати богослужбові зібрання в домівках членів розігнаних

громад [173, арк. 120 зв.].

Масштабна ліквідація національних релігійних громад упродовж 1930-х рр. супроводжувалася жорстокими заходами влади щодо духовенства та активних віруючих.

На Другому Всесоюзному з'їзді безбожників у червні 1929 р., О. Ярославський доповідав, що церковні організації проводять замасковану під релігійні гасла контрреволюційну політичну роботу. Як він запевняв, релігійники намагалися зірвати будівництво колгоспів і перехід на багатопілля, завадити розповсюдженню позик та зведенню шкіл. Промова, що була одним із прикладів численних закликів до мобілізації населення країни на боротьбу з релігією, стала сигналом для застосування каральних заходів проти духовенства і віруючих.

Чи не найбільший наступ радянська влада повела на Римо-католицьку церкву, яка стояла на захисті традиційних цінностей не лише польського, але й частини німецького населення України. Як особливо небезпечні антиколгоспні й антирадянські настрої, посяяні Римо-католицькою церквою, було розцінено й позицію деяких польських селищних рад, керівники яких заявляли: «Ми, в першу чергу, поляки, це наша сільська рада, і це нам вирішувати, хто у нас куркуль і чи є він у нас взагалі» [474, с. 18].

Більшовики закликали провести «чистку» серед активістів та членів сільських рад, позбавити повноважень тих, хто був пов'язаний із діяльністю релігійних громад [516, с. 280]. Партійних функціонерів особливо непокоїла ідея національної єдності поляків, яку проповідувало католицьке духовенство, на той час коли комуністи не зупинялися твердити про класову солідарність [473, с. 286].

Як можна побачити, з початку 1930-х рр. набрала обертів тенденція штучного нагнітання антикатолицьких пристрастей, унаслідок чого збільшилася кількість випадків застосування репресивних заходів відносно духовенства та віруючих [255, с. 21]. Арешти ксьондзів набули масового характеру. Лише протягом 1930 р. ДПУ заарештувало 49 священників, причому

деяких повторно. З України католицьких священнослужителів почали висилати на схід та північ СРСР. Радянське керівництво та партійні ватажки всіх рангів звітували про успіхи у боротьбі з Римо-католицькою церквою. Тисяча дев'ятсот тридцять третього року в Житомирській єпархії нараховувалося лише 17 ксьондзів, а в Кам'янецькій – 13 [473, с. 287].

Влада намагалася організувати показові судові процеси над священниками, які обслуговували польське та німецьке населення. Однак, за відсутності належної підготовки цей метод антирелігійної пропаганди не став дієвим. Так, суд над священником Мокельке відбувся далеко від місця його пастирської діяльності, тож люди, які його знали особисто, не змогли потрапити на засідання [136, арк. 1].

У середині 1931 р., з початком збору врожаю, розпочалася хлібозаготівня кампанія. Радянські органи фактично почали проводити «викачку» хліба. Німецькі селяни Одещини ховали зерно, продавали майно та втікали до міста. Захисниками інтересів німецького населення регіону були представники 27 лютеранських та 35 католицьких храмів. Настоятель Стразбурського костюлу в проповіді говорив віруючим: «Колгоспники не коять гріха, коли будь-якими засобами готують собі запаси на зиму, оскільки цього року внаслідок хлібозаготівлі заберуть усе».

Влада відповідала масовими репресіями. Існувала розповсюджена практика розпізнавати в керівниках так званих контрреволюційних угруповань служителів культу, що користувалися авторитетом серед колоністів. ОДПУ надсилало на місця директиви: «Розпочати вивчення всіх релігійних організацій нацменшин. Особливу увагу звернути на релігійні організації лютеран, менонітів». За «антирадянську агітацію» карали помітних представників німецького духовенства: арештували пастора Коха, депортували пастора Зейба. Було знищено баптистський центр і вислано до північних регіонів СРСР усіх проповідників [492, с. 28, 47]. Влада інкримінувала лютеранським пасторам організацію антиколгоспних виступів, як це трапилося з пастором Фельдом,

який очолив селянське повстання німців у Люксембурзькому районі Донецької області [289, с. 104].

У Високопільському районі, «за контрреволюційну діяльність» протягом 1930 – 1935 рр. було репресовано пастора лютеранської парафії села Високопілля Баумана й 4 підпорядкованих йому церковних старост, католицького священика Балізера, у справі якого 3 осіб було засуджено до 13 років ув'язнення, та 9 менонітських проповідників [491, с. 73-74]. У Молочанському районі за 1930 – 1932 рр. зі 150 менонітських проповідників було репресовано понад 110. Припинив існування Всесоюзний комітет менонітів із церковних справ, який діяв на території району, його членів розкуркулили, голова Едінгер змушений був утекти, а секретаря Мартенса заслали до Сибіру [282, с. 152].

Саме з метою остаточного подолання протидії селянства України заходам радянської адміністрації й було організовано штучний голодомор початку 1930-х рр. Звісно, що за цих обставин будь-яку іноземну допомогу голодуючим із-за кордону влада сприймала не як гуманітарну акцію, а, навпаки, як «безпідставне й зацікавлене втручання чужоземних ворожих сил у внутрішні справи країни соціалізму». Відповідати за одержання закордонної допомоги довелося тим, кому її було адресовано [456, с. 326]. Ще з кінця 1920-х рр. влада почала цькувати іудеїв, які отримували іноземну матеріальну допомогу. За її вказівкою у великих містах для участі у масових протестах проти вказаного явища було мобілізовано єврейську громадськість. Приводом до штучної активізації єврейського населення напередодні Паски 1929 р. став факт отримання релігійними громадами для виготовлення маці великої кількості закордонного борошна [498, с. 21]. Звідкіля б не надходила допомога – від державних структур чи громадських об'єднань – реакція радянської влади була незмінною – це «антирадянська провокація». У доповідній записці ДПУ «Про гітлерівську допомогу» відзначалося: «З моменту приходу до влади Гітлера значно активізується фашистська діяльність німецьких націоналістичних організацій та консульств на Україні, які широко

використовують лютеранське та католицьке духовенство, церковний актив» [326, с. 56]. Так, підраховуючи валюту, що надійшла з-за кордону для порятунку голодуючих, голова ДПУ УСРР В. Балицький водночас доповідав 22 травня 1934 р. ЦК КП(б)У про боротьбу з цим явищем: «Арештовано поки що 85 осіб, переважно пасторів, сектантських проповідників, кістерів, осіб із церковного активу, куркулів. Заплановано до арешту ще біля 60 осіб» [133, арк. 23].

Черговий сплеск репресій щодо католицького духовенства України припадає на 1935 р. Цього разу особливої уваги зазнали німецькі патери. На остаточну зміну ставлення влади до німців України вплинуло загострення відносин СРСР з Німеччиною [456, с. 327].

У Карл-Лібкнехтському районі Одеської області у травні 1935 р. відбулося відкрите виїзне засідання обласного суду в справі «групи німців-ксьондзів» у складі прелатів Крушинського, Гофмана, Таубергера, настоятеля католицького храму в Зельці – Лорана [490, с. 364-365]. Влада організувала прихід під стіни будівлі суду делегації колгоспників, які, вимахуючи прапорами, вимагали винесення суворого вироку священикам [134, арк. 50]. Тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року на адресу С. Косіора та П. Постишева НКВС надіслав листа, де відзначалося: «Маючи безпосередній зв'язок із закордонними фашистськими центрами і отримуючи від останніх під виглядом «матеріальної підтримки» грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського проводила роботу з організації масових звернень німцеселення до фашистських центрів із проханням про «допомогу», причому за кордон направлялися провокаційні листи. Група пропагувала серед німцеселення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німколоніях і т. ін. Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран – настоятель німецького католицького храму в селі Зельці має 63 роки, вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же термін. Щодо останніх трьох обвинувачених – Таубергера, Комира й Гофмана – настоятелів

німецьких католицьких храмів у Карл-Лібкнехтському районі – засудити їх до 10 років концтабору кожного» [495, с. 103]. Протягом 1930 – 1936 рр. у тюрмах і таборах опинилися майже всі католицькі патери німецьких колоній півдня України [454, с. 350]. Характерною рисою судових процесів 1930-х рр. над католицькими священиками української частини Тираспільської дієцезії було одночасне притягнення до кримінальної відповідальності багатьох (до кількох десятків) їхніх парафіян, серед яких зустрічалися не тільки німецькі колоністи, але й особи польського походження [456, с. 327]. На судовому засіданні Одеського обласного суду у справі католицького духовенства Одещини, яке відбулося 21 лютого 1936 р., крім священиків, у протизаконній діяльності обвинувачувалися ще й жінки, що формували костьольний актив. Полячку М. Воеводську було притягнуто до відповідальності за влаштування дитячої релігійної школи, а П.-А. Меєр – за отримання від італійського консула коштів для патера Рейхтера [181, с. 307].

Викорінення з колоній духовних наставників призвело до остаточного занепаду релігійності німців України і стало складовою кампанії по цілеспрямованому згортанню будь-яких інших форм їх національного життя [393, с. 314].

Із прикордонних районів України у східні області Росії та до Казахстану як «ненадійний контрреволюційний елемент» було депортовано сотні поляків. При цьому органи НКВС складали спеціальні довідки, до яких записували прізвища активних віруючих, тих, хто висловлював обурення або ставав на захист репресованих священиків, чинив опір при закритті або руйнуванні костьолів. Восени 1935 р. з Мархлевського району Київської області було переселено 350 родин, серед них 51 родину так званих «костьольних активістів» [474, с. 20].

Конституція СРСР 1936 р. разом із свободою антирелігійної пропаганди декларувала і свободу відправи релігійного культу [381, с. 309]. У селі Суховоля Володарського району Київської області колгоспник Л. Батке з приводу нової конституції висловлювався так: «Радянська влада повернулася

лицем до старого, вже відкриваються молитовні будинки, священикам повертають виборчі права, люди кінець кінцем повернуться до старого, бо останній час діти почали рости дикунами, нітрохи не вірять у Бога» [214, с. 79].

Насправді ж влада намагалася зробити все, щоб віруючі не змогли скористатися наданою свободою. Хвиля репресій 1937 – 1938 рр. наклалася на загальну кампанію Й. Сталіна і його режиму, яка повинна була покінчити з групами соціально «чужих» елементів – усіма тими, хто не вписувався в концепцію майбутнього соціалістичного суспільства. Операцію проти цих «ворогів» було пов'язано з проголошенням радянської конституції, яка підносила досягнення соціалізму, та з виборчою кампанією до Верховної ради, що мала підтвердити цю перемогу на виборчих дільницях [416, с. 111].

Включення «церковників» і «сектантів» до кола «активних антирадянських елементів», які підлягали викоріненню в перебігу наміченої влітку 1937 р. «куркульської» операції за наказом НКВС СРСР № 00447, розглядалось як один із радикальних засобів розв'язання суперечностей, що визріли в конструйованому більшовиками суспільстві [458, с. 215]. Значну частину католицького населення та духовенства, яке ще продовжувало залишатися на волі, було репресовано протягом 1937 – 1938 рр. у рамках національних операцій – «польської» (наказ № 00485) та «німецької» (наказ № 00439). Приводом для їх проведення стала промова Й. Сталіна про те, що «національна приналежність може стати джерелом зради». Суть цих операцій виявлялася в боротьбі з нібито існуючими на території СРСР диверсійно-терористичними та повстанськими національними організаціями [395, с. 303]. Таким чином, розповсюджені серед жителів східної Волині чутки про виявлення віруючих під час Всесоюзного перепису населення 1937 р. з метою їх подальшого фізичного знищення несли в собі певне раціональне зерно [214, с. 95].

Протягом 1937 р. було репресовано 16225 німців. Усі політичні мотиви висунутих німцям обвинувачень поділялися на кілька пунктів, серед яких був «за приналежність до церковних та сектантських кіл». За цією ознакою у вказаний проміжок часу представників німецької етноспільноти піддавали репресіям

виключно в Одеській області, що черговий раз свідчить про штучність звинувачень [423, с. 57]. У звіті ЦК КП(б)У за 1937 р. про релігійний рух в Україні відзначалося пожвавлення релігійної та контрреволюційної роботи церковників у 20 районах Одеської області, причому в Єлонецькому районі мала місце відкрита агітації щодо повернення кірх віруючим [135, арк. 9].

Нелегальні релігійні утворення продовжували слугувати підтримці зв'язків між позбавленими культових споруд та духовенства віруючими [512, с. 197]. Саме тому особливу увагу влада звертала на діяльність відособлених релігійних громад серед німецького та польського населення. Замкненість сектантських угруповань та релігійних гуртків, які за відсутності духовенства були чи не єдиною колективною формою релігійного життя, давала можливість владі звинуватити їх членів у шпигунській діяльності. У Спартаківському районі Донецької області німецька конгрегація «абендліхтерів» влаштовувала вечорами зібрання, під час яких віруючі слухали радіопередачі, що транслиювалися з Берліна. Владі цього було вже досить аби назвати членів об'єднання «відданими агентами Гестапо». На Хортиці та в інших районах з менонітським населенням комуністів турбувало існування розгалуженої мережі «шпигунських зграй» [348, с. 88]. У вересні 1937 р. в Житомирі було викрито «шпигунську організацію», до складу якої входили члени німецької та української громад баптистів, останню з яких від 1925 р. очолював «польський розвідник» Шевчук [227, с. 3].

За приналежність до громад ружинців або тирціанів, що характеризувалися як «таємні антирадянські та контрреволюційні організації», протягом 1937-1939 рр. можна було отримати смертельний вирок [512, с. 197]. Звинувачення в участі у цих гуртках було оголошено заарештованим у новорічну ніч 1938 р. кільком колгоспникам села Суржинці що на Поділлі [318, с. 63]. В кінці 1937 р. у Вінниці за перебування в «контрреволюційній польській націоналістичній організації «Жива Роза» було розстріляно П. Ільницьку [512, с. 217].

Стало помітно, що віруючим, приводом для арешту яких була їх активна участь у діяльності релігійних громад, висувались обвинувачення, насамперед,

політичного характеру [458, с. 218]. Як було сказано у звинувачувальному висновку на терціанів із села Маніковці на Поділлі, агент «польських розвідних органів, член «Повстанської Організації Військової» (ПОВ) ксьондз С. Ганський створив цю контрреволюційну групу ще 1920 р. під виглядом релігійної секти терціан». На твердження силових структур, організація мала завдання об'єднувати навколо себе осіб, невдоволених радянською владою. ПОВ нібито намагалася підготувати з них кадри для контрреволюційної повстанської боротьби на випадок війни Польщі з СРСР [435, с. 176].

Нерідко слідство розпочиналося після того, коли з'являвся наклеп на віруючого, адже для відстеження так званих контрреволюціонерів влада використовувала широку мережу власних таємних агентів та інформаторів [512, с. 197]. Теоретично, кримінальна справа на віруючу особу мала б складатися з протоколу обшуку, анкети звинуваченого, кількох протоколів допиту та ін. Але практично за низького соціального статусу обвинуваченого і такого ж освітнього рівня вміст кримінальної справи був незначним. Наприклад, у кримінальній справі з обвинувачення відвідувачів католицького храму села Гречани на Поділлі взагалі не було свідків [435, с. 179].

Під час Великого терору зазнало певних втрат і єврейське населення, не в останню чергу за свої релігійні переконання. Влітку 1937 р. на шпальтах газети «Безбожник» гостро обговорювався судовий процес над київським мойелом Могилевичем, якому інкримінували смерть кількох дітей, спричинену наслідками недбалого обрізання [224, с. 2]. У лютому 1938 р. вдруге було заарештовано громадянина Й. Вербського, якого звинуватили в керівництві підпільною сіоністською організацією. Слідчі Первомайського районного відділу ДПУ Одеської області стверджували, що він і члени його організації займалися контрреволюційною діяльністю, спрямованою на дискредитацію радянської влади, через рабинів Х. Шапіро і Х. Колпака, були зв'язаними з підпільно-релігійною єврейською общиною, виступали проти закриття синагоги, проводили нелегальні релігійні збори. Незважаючи на абсурдність і повну недоведеність звинувачення, 23 березня 1938 р. Й. Вербського було

засуджено, а за 12 днів – розстріляно [308, с. 15]. У травні 1938 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності було заарештовано колишнього рабина синагоги в місті Сталіно С. Кодкіна. В жовтні ж того року його було розстріляно за проведення антирадянської діяльності на користь англійської, румунської і польської розвідок [398, с. 172-173].

Розв'язана войовничими безвірниками війна змітала всіх: настоятелів церков, рядових священнослужителів та звичайних віруючих – католиків, протестантів, іудеїв. Ця антицерковна війна йшла поруч із війною антинаціональною, бо руйнували вони, кожна по-своєму, найглибші прояви людської душі – духовність, віру, народні традиції, найкращі надбання матеріальної та духовної культури народів [495, с.103].

Таким чином, із 1929 р. влада вдалася до масового закриття культових будівель, якими користувалися релігійні громади національних меншин України. Під час проведення цієї політики більшовики поклалися на силові структури, працівники яких ув'язнювали, депортували та фізично знищували віруючих.

* * *

У цілому особливості взаємовідносин релігійних громад національних меншин України та радянської влади у 20 – 30-і рр. ХХ ст. визначались, з одного боку, напрямом державної політики у релігійній сфері, з іншого – ставленням віруючих до владних інституцій.

Оскільки більшовики розглядали віруючих як опозиціонерів по відношенню до власних дій, то вивчення реакції носіїв релігійного світогляду на соціалістичну трансформацію звичного укладу життя для них було актуальним питанням. Особливого значення тут надавалося етноспільнотам, де необхідною була гнучка політика, яка б не призвела до загострення національного питання на релігійному ґрунті. Здійснені більшовиками спостереження підводили до висновку, що релігія, яка лежала

в основі традиціоналізму, й надалі відігравала ключову роль у повсякденному житті етнічного населення УСРР.

Релігійні переконання етнічного населення становили очевидну загрозу владі та підлягали витісненню зі свідомості людей. Тому весь напрямок роботи державних установ, покликаних під керівництвом найвищих партійних органів проводити відокремлення церкви від держави і налагоджувати взаємовідносини влади з тисячами віруючих різних національностей, перетворювався на інструмент антирелігійної роботи, яка стала невід'ємною складовою курсу на витіснення теїстично-ідеологічної альтернативи. Попри те що боротьба держави з конфесійними організаціями до яких входили релігійні громади етноспільнот України протягом 20-х рр. XX ст. загалом була несиловою, пропагандистські методи нерідко набували неприйнятних для гідності віруючих обрисів. Незабаром «фундаменталістські» підходи більшовиків почали визнаватися партійно-державною верхівкою єдино придатними у боротьбі з релігією. Поступову викристалізувалася позапринципова державно-партійна доктрина, яка мала засобами посиленого тиску поширювати атеїстичний світогляд.

З кінця 20-х рр. XX ст. влада вдалася до масового порушення прав віруючих на користування культовими спорудами. Підставами для закриття молитовних будівель ставали відмова релігійної громади від споруди через непосильну орендну плату, «ініціатива» населення, в основі якої лежав політичний тиск, «потреба» у приміщенні для культурно-просвітницьких цілей. Проте владі було важко повністю зруйнувати релігійні громади, насамперед, протестантських течій, які після офіційного розпуску продовжували функціонувати в іншій формі. Репресії відносно членів та духовенства релігійних громад етноспільнот України впродовж 1930-х рр. мали уніфікований характер. В основі карних справ, як правило, лежали звинувачення в антирадянській пропаганді та контрреволюційній агітації, співпраці з іноземною розвідкою. Репресивні заходи проти віруючих стали крайньою формою боротьби влади з альтернативним, релігійним світоглядом.

РОЗДІЛ 4.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СПІЛКИ ВОЙОВНИЧИХ БЕЗВІРНИКІВ У НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОМУ ВИМІРІ

4.1. Становлення та структура української філії Союзу войовничих безбожників

На противагу релігійним громадам численних конфесійних напрямів, що функціонували у середовищі полінаціонального населення України більшовики вдалися до створення альтернативної громадської організації, члени якої мали бути переконаними атеїстами. Головним завданням такої організації мала стати антирелігійна пропаганда, що спрямовувалася б на віруючих з метою їх усунення від участі у діяльності релігійних громад.

З утворенням Радянської держави у ній стрімко почали з'являтися громадські об'єднання та організації різноманітного спрямування. Їх поява у цей час є зовсім не випадковою, і була цілком зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи. Сама структура громадських об'єднань радянської України була цілком подібною до компартійної структури. Це зумовлювалося тим, що більшовицька влада була зацікавлена в тому, щоб повністю тримати їх під своїм контролем. Цього можна було досягти за умови централізованості побудови громадських об'єднань, оскільки в умовах наявності чіткої вертикалі управління вони ставали цілком керованими.

Важливим завданням компартійного режиму в СРСР загалом та в Україні зокрема було забезпечення виховання людини нового типу, просякнутої марксистським світоглядом із внесеними до нього більшовицькими корективами. Максимальне охоплення найширших верств населення переважно дрібновласницької, селянської країни, якою була УСРР, більшовицькою пропагандою, залучення до процесу «ідеологічного освоєння» різних

соціальних, етнічних, професійних груп населення, що мали найрізноманітніші сфери інтересів, вимагало від компартійної верхівки приділення належної уваги створенню добровільних товариств антирелігійного спрямування, що мали зайняти ще одну нішу у системі громадських об'єднань України [364, с. 148]. Адже відсутність широкої підтримки антирелігійних більшовицьких гасел у середовищі українського населення на початку 1920-х рр. послугувала причиною заснування осередків непартійних і недержавних організацій, на які можна було розраховувати під час реалізації непопулярних політичних заходів [340, с. 205]. Тривалий час гуртки та осередки, які виконували антирелігійну роботу не були організовані за єдиним зразком. Одні з них іменувалися гуртками безбожників, інші гуртками атеїстів, треті – природознавчими, четверті – краєзнавчими. Програм, підручників та посібників для налагодження діяльності гуртків й осередків спочатку взагалі не існувало.

Оскільки антирелігійна робота в СРСР була некоординованою, у членів розрізнених атеїстичних гуртків та осередків, щоб отримати керівництво, виникло бажання згуртуватися навколо центрального друкованого антирелігійного органу. Таким органом була газета «Безбожник», що виникла у 1923 р., та журнал «Безбожник у станка» заснований того ж року. Ці періодичні видання друкувалися у Москві. Редакція газети «Безбожник» створила мережу осередків Друзів газети «Безбожник» [427, с. 7]. Оргбюро ЦК РКП(б) 15 грудня 1924 р. заслухало доповідь антирелігійної комісії про підсумки установчих зборів кореспондентів газети «Безбожник» та прийняло постанову, якою підтримувало створення антирелігійного громадського об'єднання Друзів газети «Безбожник» і надало доручення агітаційно-пропагандистському відділу ЦК РКП(б) обговорити спільно з представниками Московського і Ленінградського комітетів партії основні положення статуту цієї організації, а також про можливість створення подібних об'єднань [369, с. 71].

Перші антирелігійні угруповання в Україні виникли у 1923 р. Зокрема, на Запоріжжі перше об'єднання атеїстів з'явилося у с. Жеребець. Воно було засноване районним партійним комітетом [339, с. 200]. У виступі на VIII

Всеукраїнській партійній конференції у травні 1924 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг звертав увагу на організовані групи безвірників, що існували в Одеській, Київській, Харківській губерніях та на Донбасі. У цей час на Маріупольському заводі діяв осередок «Безвірник», куди увійшло кілька сотень робітників, серед яких більшість становили жінки. Про досвід роботи безвірницьких спілок на Уманщині розповідала газета «Більшовик» [463, с. 116-117]. На промислових підприємствах Київської, Одеської та Харківської губерній станом на 1924 р. кількість атеїстичних гуртків коливалася від 70 до 80. У Маріупольській, Бахмутській і Таганрозькій округах вони були створені не тільки на підприємствах, але й функціонували у багатьох клубах і палацах культури. Попри це, в Україні атеїстичних гуртків було мало, а більшість із наявних діяли або формально, або ж мляво унаслідок незначної кількості пропагандистів, здатних їх очолити. У зв'язку з цим деякі губернські комітети партії рекомендували своїм місцевим осередкам «жодних особливих антирелігійних гуртків поки не створювати», а вже наявні перетворити в природничо-наукові. Такі гуртки дозволялося організовувати лише у вищих навчальних закладах і будинках політпросвіти, де були відповідні пропагандистські кадри [562, с. 174]. Тому створення осередків Друзів газети «Безбожник» та атеїстичних гуртків в Україні проходило досить кволо. Керівництво республіки забороняло створення організацій, які мали за мету вести безпосередню боротьбу з релігією. Цю заборону спричинило занепокоєння українських більшовиків поверненням в антирелігійну роботу некомпетентного поводження з віруючими, що мало місце під час встановлення радянської влади. В Україні роль атеїстичних гуртків виконували краєзнавчі організації, адже програми їх занять передбачали виконання антирелігійної роботи [427, с. 7].

Друзі газети «Безбожник» у квітні 1925 р. під керівництвом голови Антирелігійної комісії ЦК ВКП(б) О. Ярославського об'єдналися в Товариство друзів газети «Безбожник», яке отримало ще одну назву – Союз безбожників, що невдовзі за ним міцно закріпилася. Обговорюючи рішення Першого з'їзду

товариства, секретаріат ЦК РКП(б) 21 травня 1925 р. затвердив статут Товариства друзів газети «Безбожник» і запропонував партійним комітетам включити до мережі товариства всі інші організації, що проводили антирелігійну пропаганду в СРСР. Для кінцевого формування апарату товариства було запропоновано протягом трьох тижнів провести на місцях конференції безвірників та вибори до низових рад товариства. Виконуючи постанову секретаріату ЦК РКП(б), партійні організації сприяли і допомагали об'єднанню та формуванню місцевих осередків Союзу безбожників, адже починаючи з липня 1925 р. повсюди відбувалися окружні конференції цієї громадської організації [369, с. 72].

Розглядаючи Союз безбожників як нову форму для здійснення атеїстичної пропаганди в Україні, більшовики опікувалися створенням міських та сільських осередків цієї організації. Періодична преса стверджувала, що осередки безбожників створювалися на добровільних засадах і об'єднували всіх ворогів релігії. Одночасно у публікаціях зазначалося, що такі осередки необхідно створити у всіх міських клубах. Отож, принцип добровільності мав декларативний характер [339, с. 200]. Починаючи з 1925 р. в Україні швидко розпочали виникати осередки Союзу безбожників. Зокрема, перше таке об'єднання на Київщині з'явилося при луг'янівському робітничому клубі у Києві [250, с. 59]. Один із перших осередків Союзу безбожників у Запоріжжі було організовано при клубі кустарів. До його складу увійшло 35 осіб. Не меншою була організація при клубі «Металіст» (39 осіб), що розгорнула свою діяльність у цьому ж місті [339, с. 200-201]. На початку 1926 р. в українських осередках Союзу безбожників кількість постійних членів сягала приблизно 20 тис. осіб. Навесні того ж року в 18 округах України відбулися конференції, під час яких були створені місцеві осередки Союзу безбожників. Водночас у 19 округах ця робота перебувала на «стадії оформлення». Міське партійне керівництво звітувало, що в Житомирській, Куп'янській, Маріупольській і Могилівській округах робота з організації місцевих осередків Союзу безбожників перебуває у «зародковому» стані. Водночас, як повідомляла

українська преса, на території 16 округ нараховувалося 1069 осередків Союзу безбожників (у тому числі 686 сільських та 212 міських). Показовим було розміщення осередків Союзу безбожників: 38 з них діяли при клубах, 65 – при державних установах, 9 – у школах, 16 – у вищих навчальних закладах, 33 – у військових частинах [562, с. 175].

Загалом атеїстичний актив в Україні кількісно значно поступався релігійному населенню. Так, наприклад, за офіційними даними, в межах Бердичівської округи було понад 150 тис. активних членів «буржуазного ідеологічного табору» (членів релігійних об'єднань) та близько 50 тис. членів «комуністичного ідеологічного табору» (членів профспілок, селян КНС, комсомольців, піонерів, членів сільських рад, кандидатів та членів КП(б)У). Проте наведена статистика потребує уточнення, у зв'язку з тим, що членами релігійних об'єднань могли бути тільки особи, що досягли віку 18 років, до уваги слід взяти і факт дублювання статистичних показників членів профспілок, сільських рад, комуністів. Насправді практикуючих віруючих було щонайменше у чотири рази більше, ніж членів безвірницького активу. Крім того, треба брати до уваги й те, що частина цього активу (хоча не відвідувала богослужіння, але таємно здійснювала деякі релігійні обряди, традиційно святкувала Великдень чи Різдво). Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У зазначав, що «на селі число релігійних резервів (і втягнених у культові громади і тих, що можна утягнути), очевидно, ні трохи не менше 85 % населення». Так виглядала картина суспільного розшарування (у співвідношенні віруючих і невіруючих) на початковому етапі розгортання безвірницького руху в Україні [524, с. 68].

Громадські організації та гуртки, що увійшли до складу Союзу безбожників мали відмінні напрями діяльності й лише частково займалися антирелігійною роботою, а тому не забезпечували «єдиного фронту» у боротьбі проти церкви. А відсутність широкої підтримки антирелігійних гасел серед населення була показником кризи державної антирелігійної роботи загалом. Тому партійне керівництво дедалі більше схиялось до централізації масового

антирелігійного руху. Цю проблему вирішила Всесоюзна нарада з антирелігійної пропаганди, що відбулась при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК ВКП(б) 27-29 квітня 1926 р. Метою наради була розробка єдиного розуміння завдань і методів антирелігійної роботи в масштабах СРСР та поєднання зусиль парторганізації і Союзу безбожників.

Всесоюзна нарада постановила, що Союз безбожників є найбільш прийнятною формою для проведення антирелігійної пропаганди як в місті, так і на селі. Тому позиція українських атеїстів щодо недоречності створення осередків Союзу безбожників в сільській місцевості зазнала гострої критики оскільки на той час в Україні відбулося помітне зростання безвірницького активу та постало питання встановлення безпосереднього зв'язку із Центральною радою Союзу безбожників у Москві [524, с. 67; 553, с. 19]. Тому аналогічну структуру більшовики змушені були створювати й в Україні. Десятого вересня 1926 р. на засіданні Комісії для розгляду законодавчих пропозицій при РНК УСРР було розглянуто таємний проект «Положення про Центральну раду Спілки безвірників» який повинен був визначити характер взаємовідносин між Центральною Радою Союзу безбожників СРСР та її республіканською філією, що перебувала у процесі формування. Обговорюваний проект містив пункти про те, що до складу Союзу безбожників мало входити республіканське представництво організації, якому Центральною радою Союзу безбожників мала бути надана автономія у сфері діяльності на території Української СРР; республіканському об'єднанню також мали бути надані права юридичної особи; проект мусив відповідати вимогам щодо затвердження статутів товариств і спілок, які узгоджувалися із положеннями постанови ЦВК і РНК СРСР від 9 травня 1924 р. [462, с. 23].

У листопаді 1926 р. ЦК КП(б)У в листі до окружних партійних комітетів уже радив посилити атеїстичну пропаганду через створення мережі безвірницьких осередків. Наприкінці 1926 р. ініціативна група на чолі з Д. Ігнатюком утворила Тимчасову раду Спілки безвірників [340, с. 205]. Саме на неї покладалося виконання основних завдань організаційного оформлення

української філії Союзу безбожників – Спілки безвірників (СБ). Тимчасова рада СБ повинна була разом з агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, Головополітосвітою та агітаційно-пропагандистським відділом Харківського окружного комітету партії провести роботу щодо розширення мережі осередків спілки на місцях, вироблення статуту, робочих інструкцій і програм. Для здійснення методичного керівництва роботою безвірницьких осередків було визнано за доцільне реорганізувати журнал «Безвірник», що друкувався в Україні з 1925 р., із сатиричного в методичний антирелігійний щомісячний друкований орган СБ [322, с. 51]. Важливою відправною точкою для подальшого об'єднання безвірників в межах єдиної організації стала нарада працівників агітаційно-пропагандистського відділу при ЦК КП(б)У, що відбулася 10 лютого 1927 р. На нараді було ухвалено резолюцію, у якій пропонувалося усім партійним комітетам у своїй атеїстичній роботі керуватися останньою із цього питання директивою партії, що була розіслана по округам у листопаді 1926 р.

У період становлення СБ агітаційно-пропагандистські відділи окружних комітетів КП(б)У створювали ініціативні бюро керівництва атеїстичним рухом як у містах, так і на селі. Діяльність СБ постійно знаходилася під наглядом комуністичної партії. Для роботи в СБ партія виокремила перевірених на масовій роботі та найбільш підготованих більшовиків, визначаючи їх роботу в складі спілки як партійне навантаження [553, с. 19-20]. П'ятнадцятого вересня 1927 р. у київській окружній раді СБ відбулася нарада організаторів-антирелігійників, які працювали у Чорнобильському, Макарівському, Германівському, Обухівському, Ржищівському та Бориспільському районах. Нарада дійшла висновків, що опорою для антирелігійної пропаганди на селі мали стати осередки СБ, які потрібно було утворювати у тих селах, де існували відповідні умови для їх розвитку, а саме: де існував безвірницький актив – організаційне ядро осередку та сільські культурники – радянське вчительство, лікарі та агрономи, які могли «по-науковому» зміцнити антирелігійну пропаганду. Актив безвірницьких осередків мав проводити поглиблену роботу

в антирелігійних гуртках, використовувати для читань і бесід матеріали журналу «Безвірник»; кожний гурток для консультацій, одержання методичних матеріалів і вказівок мав тримати зв'язок з антирелігійним кабінетом Будинку комуністичної освіти, що знаходився у Києві [250, с. 58-59].

СБ складалася з осередків, що існували на фабриках, установах, навчальних закладах та по селах. У районах діяльність окремих осередків громадської організації координувала районна рада. Округна рада СБ координувала діяльність осередків, які існували у межах округи. Округну раду, що керувала їхньою роботою, обирали на округній конференції членів СБ. Вона скликала не менше ніж один раз на рік [208, с. 7]. Щоб зміцнити роботу округних рад, у кожній окрузі була встановлена штатна посада, яку мала займати вільна від роботи особа, здатна проводити інструктаж членам осередків СБ [203, с. 7]. Всеукраїнський з'їзд округних рад СБ обирав Центральну раду СБ, яка мала визначати напрями діяльності своїх округних осередків, керуючись рішеннями Центральної ради Союзу безбожників СРСР [208, с. 7].

Округні ради СБ надсилала до районів інструкції з організації безвірницьких осередків та погоджували з місцевою владою план розгортання мережі осередків СБ у кожній низовій адміністративно-територіальній одиниці [247, с. 56]. Так, влітку 1927 р. у Кременчуцькій окрузі було організовано округне ініціативне бюро, яке розпочало підготовчу роботу щодо створення осередків СБ. Бюро мало виявити безвірницький актив і організувати для нього антирелігійний семінар. Осіб, які пройшли цей семінар планувалося залучити до праці в осередках СБ. Бюро також мало популяризувати у пресі та стінгазетах ідею створення осередків СБ. До роботи по організації осередків СБ намагалися притягти інтелігенцію, зокрема вчительство. Для цього на курсах перепідготовки вчителів й політосвіт робітників читався цикл антирелігійних лекцій [249, с. 57]. Після проведення серед жителів того чи іншого поселення агітаційної роботи з приводу неохідності створення осередку СБ скликала ініціативна група. Зазвичай майбутній осередок СБ розміщувався у хаті-читальні. На зібранні, де були присутні всі охочі сформувати безвірницький

осередок за заразком типового статуту цього громадського об'єднання розроблявся власний та включалися питання до порядку денного, що зазвичай формулювалися таким чином: 1) доповідь про мету і завдання СБ; 2) затвердження осередку; 3) вибори бюро осередку або її голови і секретаря [426, с. 20].

Що стосується організації роботи загальних зборів осередку СБ то один із членів його активу за відсутності кваліфікованих антирелігійників виголошував доповідь після якої відбувалося обговорення поточних справ. У кінці зібрання ухвалювали постанови та робили практичні пропозиції. До проблем, які обговорювали члени безвірницького осередку належали: ознайомлення із статутом та організацією роботи СБ, розробка плану роботи СБ, прийом нових членів до осередку, читання та обмірковування листів та директивних матеріалів окружних та центральних органів СБ, порядок проведення свят та кампаній, організація кутка безвірника і місцевого антирелігійного музею, розповсюдження антирелігійної літератури, газет та журналів, звіти осередку, організація екскурсій, дискусії про нову та стару обрядовість, жіночу релігійність, побутовий алкоголізм та релігійні свята й обряди, боротьбу із знахарством та дотриманням постів.

Поза програмою засідання у вільний час збори пропонувалося оживити через використання різних художніх форм (декламації, художні читання, жива газета, агітаційний суд, співи безвірницьких та революційних пісень).

Розробники програми організації зборів осередку СБ не рекомендували під час проведення загальних зібрань виконувати поглиблену роботи та заслуховувати теоретичні доповіді. Це дозволялося робити лише під час громадських подій чи проведення кампаній [208, с. 16].

Для того аби безвірницький осередок функціонував на належному рівні його члени складали трьохмісячний план роботи до якого здебільшого входили наступні положення: 1) налагодження діловодства, облік та звітність; 2) проведення своєчасного стягнення членських внесків; 3) перевірка виконання постанов бюро; 4) встановлення часу відпусток членів; 5) виявлення недоліків;

б) проведення зборів; 7) організація індивідуальної та групової антирелігійної агітації; 8) вивчення діяльності релігійних організацій [426, с. 21-22]. Та навіть дуже добре розроблені плани досить часто не виконувалися. Щоб покращити ситуацію активісти-безвірники намагалися вдаватися до організаційних заходів: 1) налагоджували тісні зв'язки з місцевими партійними, радянськими й громадськими організаціями; 2) всередині кожної ланки розподіляли обов'язки між її членами; 3) слідкували за виконанням доручених завдань [426, с. 24].

Так, для покращення роботи Сталінської окружної СБ наприкінці 1927 р. було створено відповідну штатну посаду. Для проведення антирелігійної роботи в один з районів округи було призначено керівника-організатора, який за свою роботу також отримував платню. Безвірники намагалися популяризувати власний рух шляхом розповсюдження членських квитків.

Проте частина населення деяких округ і надалі намагалася ухилитися від створення осередків СБ, вдавалася до спроб підмінити її роботу організацією різноманітних пропагандистських заходів, як, наприклад, розгортанням масової атеїстичної агітації шляхом влаштування систематичного читання виключно наукових лекцій. Ініціатори організації подібних форм антирелігійної пропаганди вважали, що вони є перехідними на шляху до створення самостійних осередків СБ. Суттєвим недоліком таких «перехідних» форм роботи була цілковита відсутність практичних заходів спрямованих на боротьбу з релігійністю жителів певного поселення та нехтування методів антирелігійної роботи, що визначали діяльність СБ [208, с. 12-13].

У 1927 р. для встановлення належного зв'язку із місцевими осередками, Тимчасова рада СБ звернулася до всіх окружних рад СБ із проханням надіслати їй повну інформацію про себе. Осередки, а також районні об'єднання СБ в округах, у яких не існувало окружних рад, запрошувалися до встановлення безпосереднього контакту із Тимчасовою радою СБ та зобов'язувалися надати про себе відомості про час виникнення, прізвища членів бюро чи організаторів, кількість членів осередків, їх соціальний і гендерний склад [462, с. 23-24].

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б) у грудні 1927 знову звернув увагу партійних комітетів на необхідність якнайшвидше завершити формування СБ в Україні [553, с. 20]. Зміцнити осередки СБ були покликані делегати окружних конференцій, що скликалися у період організаційного оформлення мережі СБ. Восени 1927 р. Зінов'ївська окружна рада СБ постановила скликати окружну конференцію, де окрім звітів на порядок денний зборів виносилися питання про перспективи розгортання антирелігійної роботи згідно планів СБ. Тоді ж у Сталіно проводилася підготовка до проведення окружної конференції СБ, оголошення про яку були розміщені у газетах «Диктатура труда» та в журналі «Масовик» [242, с. 53]. Створення місцевих рад СБ відбувалося упродовж наступних кількох років. Упродовж восьми місяців 1930 р. у селах Білопільського району було організовано 25 осередків громадської організації, що охоплювали понад 1 тис. безвірників. Після цього відбулася районна конференція антирелігійників, учасники якої організували Білопільську районну раду безвірницького громадського об'єднання [245, с. 15].

У березні 1928 р. секретаріат ЦК КП(б)У прийняв рішення скликати Всеукраїнську конференцію безвірників. В обставинах загального пожвавлення атеїстичного руху в республіці 11-14 травня 1928 р. у Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд безвірників [414, с. 31]. На з'їзд прибуло 166 делегатів, з них 23 особи мали дорадчий голос. Округи представляло 125 осіб з ухвальним голосом і 5 осіб із дорадчим. Тридцять шість делегатів були представниками Всеукраїнського ініціативного бюро (Тимчасової ради СБ), також були присутні окремі активісти-антирелігійники Харкова та представники центральних організацій. Не з'явилося представників від Бердичівської, Глухівської, Кам'янецької, Куп'янської, Могилівської, Шепетівської округ та АМСРР. У складі делегації за національним складом було 94 українців, 33 росіяни, 17 євреїв, 9 німців та 13 представників інших національностей [127, арк. 32]. На порядок денний цього з'їзду було винесено низку питань, зокрема: про релігійний рух і антирелігійну пропаганду, доповідь Тимчасової ради СБ, а

також звіт редакції журналу «Безвірник». У зв'язку з браком часу під час пленарних засідань з'їзду були обговорені лише два перших питання, а інші – на секційних засіданнях і в комісіях [562, с. 175]. На з'їзді постало питання зміцнення антирелігійних осередків на місцях. Членами з'їзду було вирішено розгорнути роботу у напрямі розширення мережі осередків СБ, особливо на селі, та одночасно залучати дедалі більшу кількість містян до участі у роботі тих осередків, що вже існували. Учасники з'їзду категорично засудили тезу деяких активістів безвірницького товариства про відсутність кваліфікованих антирелігійників, що слугувало приводом для виправдання ними повільного зростання мережі СБ. Окружні ради мали підтримувати ініціативу селян та робітників, які бажали організувати осередки СБ, а саме: налагоджувати постачання статутів, інструкцій, програм, підручників для гуртків, квитки та пам'ятки для членів СБ. Тимчасова рада СБ зі свого боку мала налагодити постачання округам всіх цих матеріалів. Пропонувалося ширше залучати жінок до членства в СБ, особливо міських робітниць. Також з'їзд вважав за необхідне залучити до лав громадського об'єднання наймитів та сезонних робітників. Окружні ради закликало більше уваги приділяти організаційній роботі осередків у червоноармійських частинах, адже військові мали стати не лише свідомими атеїстами, але й майбутніми організаторами осередків СБ на селі [203, с. 6-7]. Під час виступів делегати з'їзду скаржилися на недостатню увагу до проведення антирелігійної роботи з боку окружних і міських органів радянської влади і громадських організацій. Особливо це стосувалося профспілкових організацій. Водночас доповідачі вказували на низький організаційний рівень антирелігійної роботи у школах через релігійність багатьох учителів, нестачу антирелігійної літератури [562, с. 175].

Формально можемо вважати, що остаточне організаційне оформлення, визначення ролі й місця в антирелігійній пропаганді СБ відбулося саме на Першому Всеукраїнському з'їзді СБ. Проте значення з'їзду в цьому плані перебільшувати не варто, оскільки його функції зводилися лише до того, щоб ще раз підтвердити та взяти на озброєння основні директивні настанови

партійно-державних органів у здійсненні антирелігійної політики, сприяти їх популяризації та втіленню на практиці через діяльність безвірницьких осередків. Роль і місце СБ в антирелігійній пропаганді в УСРР були вже визначені задовго до з'їзду владними структурами партії як основні форма й метод побудови безрелігійного суспільства. На засіданні секцій та комісій було обрано Центральну раду СБ – вищий керівний орган антирелігійної організації та ревізійні комісії товариства. З'їзд затвердив ряд резолюцій, які визначали основні завдання й методи діяльності СБ, а також ухвалив текст її статуту [462, с. 24].

Особливості функціонування окружної ради СБ, як важливої ланки у структурі СБ розглянемо на прикладі Першотравенської безвірницької ради. До складу Першотравенської ради СБ входило 37 осіб. Пленуми окружної ради відбувалися регулярно тричі на рік. На постійній основі керувало роботою виконавче бюро у складі 11 осіб, обране з членів окружної ради. При окружній раді працювало кілька секцій – організаційна, агітаційна, військова, по роботі з національними меншинами, по роботі серед дітей, лекторсько-методичне бюро й комісія для вивчення релігійного руху. Кожну секцію і комісію очолював член виконавчого бюро. Окружні ради були ініціаторами проведення з'їздів безвірницького активу. Так, учасники Першого окружного з'їзду безвірників Кременчука (жовтень 1928 р.), прийняли рішення перетворити СБ на масову організацію шляхом створення осередків у всіх поселеннях і на підприємствах; докладно вивчити життя і роботу релігійних організацій; перейти до «практичної бойової безбожної діяльності»: повністю ліквідувати вплив релігійних організацій на суспільне життя в районі діяльності осередку, одночасно широко розвивати культурну роботу. Було прийнято низку постанов у вигляді побажань, наприклад, про те, щоб у школах не відзначали релігійні свята, і канікули були присвячені революційним святкам; щоб у школах були створені гуртки безвірників та проводилося антирелігійне виховання. Як і на будь-яких антирелігійних зборах, на з'їзді було піднято питання закриття однієї

з кременчуцьких синагог і пристосування її приміщення для потреб професійної школи [530, с. 168-169].

У районах з березня 1929 р. було утворено районні ради СБ. Однак ця ланка у структурі СБ була ще слабкою. Місцеві безвірницькі осередки потерпали від нестачі керівників, функції яких змушені були виконувати працівники сільських рад на громадських засадах.

Важлива роль для належного функціонування осередків СБ відводилася фінансуванню діяльності спілки. Тривалий час організація існувала за рахунок членських внесків. Наприклад, бюджет Першотравенської окружної ради у 1928 р. складав 2,5 тис. карб., з яких половину витрачалося на утримання секретаря оружної ради, який до того ж тривалий час в одній особі репрезентував її апарат [459, с. 10-11].

Фінансові труднощі, яких зазнавали окружні ради, а частково й осередки при розгортанні своєї роботи були зумовлені інертним ставленням, часом прямим небажанням культурних і політично-просвітніх організацій займатися антирелігійною пропагандою, а з іншого боку – наявністю не досить правильного уявлення активу СБ про те, що безпосередня практична антирелігійна робота має виконуватися самою СБ за власний рахунок [203, с. 7].

В інструкції з організації осередків Союзу безбожників СРСР щодо матеріальних засобів, які стали визначальними і для СБ в Україні говорилося наступне: для облаштування куточка безбожника, читальні, бібліотечки, вечорів та іншого осередок має стягувати кошти самостійно, шляхом членських внесків і одноразових зборів з усіх членів, продажу літератури, влаштування платних концертів, вистав та іншого. Організації справи безбожництва в певній місцевості кожен член осередку мав сприяти також особистою працею (тесля – по будівництву, палітурник – по збереженню книжок, учитель – своєю доповіддю). Організація осередку будувалася за базовою системою. Збір і відрахування членських внесків осередками та місцевими відділами Союзу безбожників проходило низку етапів: по-перше, членський (щомісячний)

внесок встановлювався наступним чином: для членів міських осередків Союзу безбожників – 5 копійок, для членів сільських осередків Союзу безбожників – 2 копійки. Особи, які не мали особистого заробітку (безробітні, червоноармійці, частково учні), абсолютно звільнялися від цих зобов'язань [470, с. 169].

Збір членських внесків проводився осередками 4 рази на рік: у березні, червні, вересні і грудні по кварталам січень-лютий-березень, квітень-травень-червень, липень-серпень-вересень, жовтень листопад грудень.

Тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року Центральна рада СБ ухвалила «Положення про національні секції при радах Спілок безвірників», основною метою яких стало «розгортання та поглиблення антирелігійної роботи серед нацменшин». Головні завдання цих секцій було сформульовано таким чином: «Національні секції рад СБ керують антирелігійною пропагандою серед населення національних меншин, підготовлюють кадри пропагандистів-антирелігійників з робітників та селян кожної національності, притягують до безпосереднього проведення антирелігійної пропаганди культспівробітників – радянську передову інтелігенцію, вчителство, учнів та інші культсили».

Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року було створено польську національну безвірницьку секцію, а 20 листопада у Мархлевську відбулася її перша установча конференція [514, с. 313]. Першого січня 1928 р. на території України серед німецького населення діяло лише одне антирелігійне об'єднання «Роза Люксембург» [395, с. 218]. Згодом у німецьких селах Житомирщини діяло п'ять осередків безвірників з 55 членами у них [415, с. 17]. А вже на середину 1929 р. тільки у прикордонних поселеннях Волині функціонувало десять безвірницьких осередків, які формувало 220 осіб, 80% із яких були німцями [317, с. 83]. Однак, у німецьких національних районах УСРР секції атеїстів-безбожників було створено лише на початку 1930-х рр. [395, с. 218]. Важливою проблемою була неможливість залучити до антирелігійної діяльності СВБ бажаної кількості католицької молоді, що пояснювалося наступними причинами: нерішучість у протиставленні «старим» релігійним формам побуту – нових радянських; неможливість СВБ конкурувати з

католицькими релігійними товариствами; відсутність систематичної масової роботи СВБ не лише серед віруючої молоді, але й самих членів СВБ; консервативне ставлення вчителів до антирелігійної пропаганди як у селі, так і в місті, особливо серед вчителів-католиків.

Упродовж 1928 – 1929 рр. у сфері антикатолицької пропаганди СБ значних результатів не досягла у першу чергу через відсутність кваліфікованих кадрів «антирелігійників». Влада пояснювала це наступним чином: «Антирелігійна робота серед польського населення знаходиться ще на початковому етапі і гальмується головним чином відсутністю добре підготовлених кадрів поляків-антирелігійників. Між тим вплив католицького духовенства також зменшує темп радянзації населення і залучення їх до будівництва соціалізму». У 1927 р. 80% всіх осередків СБ визнали це причиною своїх невдач в антирелігійній пропаганді серед католиків (інформаційний лист № 11 місцевим організаціям СБ про літню підготовку пропагандистів, доповідачів і лекторів з національних антирелігійних питань). Агітаторам було важко здійснювати антирелігійну пропаганду серед католиків, оскільки останні були дуже релігійними, а ксьондзи були високоосвіченими. Як результат, першочерговим завданням перед більшовиками став пошук антирелігійників, які б могли апелювати до католицьких священників: «Антирелігійна пропаганда полягає у тому, щоб малограмотний партієць міг словесно розбити священника» [276, с. 44].

Протягом кількох років на шпальтах газет і журналів, учительських з'їздах точилася боротьба між прихильниками антирелігійного й безрелігійного виховання. Слід зазначити, що більшість учителів позитивно поставилися до розмежування навчального процесу й релігії та ратувала за так зване абезрелігійне виховання, розуміючи, що: 1) насадження антирелігійної пропаганди в школі призведе до конфлікту з віруючими батьками, яких у країні ще була велика кількість; 2) антирелігійне виховання лише нашкодить, наштотує дітей на релігію; 3) учительство ні на теоретичному, ні на методичному рівні не підготовлене до такої роботи; 4) для виховання свідомих атеїстів досить матеріалістично витриманих шкільних програм. Наркомат

освіти також до певного часу притримувався такої позиції, і тому до 1928 р. навчально-методична література та програмний матеріал були позбавлені питань антирелігійної пропаганди. Але партійні органи, які покладали на систему народної освіти велику роль у справі атеїзації населення, не були задоволені таким станом справи, і неодноразово наголошували на необхідності поживлення й поліпшення виховної роботи серед молоді. Зручною формою атеїзації школи й виховання підростаючого покоління в дусі войовничого безвірництва була СБ, яка 2 березня 1928 р. провела спеціальну нараду щодо цього питання й визнала за необхідне посилити антирелігійну роботу в школі. Для розробки конкретних заходів із цього питання створювалася спеціальна комісія, а більш детально питання антирелігійного виховання в школі планувалося опрацювати в на засіданні ЦК ВКП(б).

Саме завдяки зусиллям СБ прихильникам антирелігійного виховання вдалося «подолати» опір педагогів, котрі виступали за абезрелігійне виховання, і запровадити в навчальних закладах систему антирелігійної роботи. Необхідність нововведення мотивувалася тим, що свідомість дітей уже «заражена» релігією їхніх віруючих батьків, а діти з родин безвірників дуже часто потрапляли під релігійний вплив через оточення товаришів, сусідів, вулиці. При цьому на місцях керувалися поясненням О. Ярославського: «Школа, відокремлена від церкви, має бути не просто нейтральною щодо релігії, не лише займатися «безрелігійним» вихованням, попри яке 40-50 % дітей продовжують знаходитися у сфері впливу церкви. Школа має заповнити увесь процес виховання дітей елементами антирелігійності».

СБ була ініціатором постановки питання антирелігійного виховання в НКО, у пресі та серед широких мас учительства. Ось які факти на підтвердження вищезазначеного наводив голова Союзу безбожників СРСР О. Ярославський: «За ініціативою Союзу безбожників у 1927 р. у Центральному будинку освіти й преси була проведена дискусія з теми «Антирелігійне чи безрелігійне виховання», журнал «Антирелигиозник» із 1927 р. систематично вміщує ряд статей у спеціальному відділі «Антирелігійне виховання в школі»,

під такою ж назвою опубліковано збірник і готується до друку ще два такої ж тематики, разом із Наркомосом видана збірка «Просвещенець на антирелігійному фронті», інструкція щодо організації шкільних піонерських секцій при радах Союзу безбожників, укладена програма для занять антирелігійних шкільних гуртків, разом із Соцвихом розроблено цілий ряд постанов і методичних листів про те, як необхідно проводити антирелігійне виховання в школі, випущена збірка «Мы – безбожники», намічено програму видання «За безбожну дитвору». При Центральній раді СБ для керівництва антирелігійною роботою серед молоді було спеціально створено шкільний відділ, що узгоджував свою діяльність із Наркомосом УСРР і ЦК ЛКСМУ, при районних і окружних радах СБ діяли дитячі секції [323, с. 64-65].

Варто зазначити, що навіть по завершенні процесу організаційного оформлення СБ і в парторганах республіканського рівня, і в середовищі її активістів не було єдиного розуміння функцій цієї громадської організації, а також методики, форм і, зрештою, змісту її діяльності. Внаслідок наявності різних позицій (від поміркованої до вкрай радикальної) гостра дискусія з цього приводу розгорнулася безпосередньо напередодні Другого Всесоюзного з'їзду Союзу безбожників (червень 1929 р.). Вона отримала резонанс у тогочасній періодиці, а також у виступах делегатів з'їзду. Так, позиція українських безвірників з цього приводу була викладена у статті голови СБ Д. Ігнатюка, надрукованій у журналі «Антирелігійник» – офіційному друкованому органі Центральної Ради Союзу безбожників. Автор цієї публікації зазначав, що на роль та функції СБ існували два погляди: а) СБ як окрема структура не потрібна, оскільки антирелігійна робота є складовою частиною роботи культурно-просвітніх організацій; б) на СБ належало покласти відповідальність за організацію та проведення всієї антирелігійної роботи, перетворивши її у своєрідне «антирелігійне відомство».

Обґрунтовуючи тезу про те, що одне із найважливіших завдань СБ полягає у тому, щоб «змусити функціонувати в антирелігійному напрямі всі культурні установи, без дублювання їх функцій», Д. Ігнатюк категорично виступив проти

можливості «централізації Спілки безвірників» і перетворення її на «антирелігійне відомство» в особі Центральної (Всесоюзної) ради Союзу безбожників. Він був переконаний, що її керівництво «повинне мати не організаційно-адміністративний, командний характер, а науково-методологічний, і здійснювати управління варто не стільки у формі циркулярів..., а через загальнодоступний і гнучкий друкований орган, пристосований для обслуговування осередкової роботи» [466, с. 126-127].

Вирішальну роль у формуванні організаційних структур антирелігійного руху відіграв Другий Всесоюзний з'їзд безбожників, який відбувся у Москві 10 – 15 червня 1929 року. Враховуючи зміну тональності в антирелігійній роботі в напрямі активізації її дієвості, рішучості та жорсткості, Союз безбожників на з'їзді була перейменованій на Союз войовничих безбожників [535, с. 13]. Невдовзі Спілка безвірників теж була перейменована і розпочала називатися Спілкою войовничих безвірників. Впритул до Другого Всесоюзного з'їзду безбожників структура Союзу безбожників будувалася за принципом децентралізації, тобто єдиного об'єднання не існувало, а діяла федерація антирелігійних організацій [428, с. 31]. Фактично кожен безвірницький осередок за власним бажанням міг входити до складу об'єднання Союзу безбожників, або ж функціонувати самостійно. Центральна рада Союзу безбожників, що знаходилася у Москві виконував роль методичного та видавничого центру [427, с. 9]. Для будь-якої окружної ради в Україні, як і Центральної ради СБ рішення Центральної ради Союзу безбожників мали рекомендаційний характер, тому й виконувалися вони на власний розсуд, вибірково. Жодної відповідальності місцеві осередки перед Центральною радою Союзу безбожників не несли. Тому й Центральна рада Союзу безбожників не мала будь-якого впливу на мережу безвірницьких осередків. Вона не отримувала від них інформації та коштів [428, с. 31]. Наслідком цього було те, що велика кількість антирелігійних осередків не були сформовані належним чином, оскільки не мали затверджених статутів. До того ж осередки не мали єдиного статуту: окремий статут визначав діяльність Центральної ради

Союзу безбожників, інші – функціонування місцевих організацій [427, с. 8]. Таким чином принцип децентралізованої структури Союзу безбожників затягнув організаційний період будівництва громадського об'єднання та ускладнив розгортання його повноцінної масової роботи [428, с. 32].

У новому статуті організації зазначалося: «Союз воявничих безбожників» побудований за принципом демократичного централізму, на основі бойової пролетарської дисципліни, що у той же час забезпечує широку ініціативу та самодіяльність низових організацій. У всіх союзних республіках створюються республіканські секції союзу, що входять до складу Союзу воявничих безбожників СРСР та виконують керівні директиви Центральної ради зважаючи на місцеві умови та особливості роботи» [428, с. 32-33].

Під час з'їзду делегати від України рішуче висловилися проти централізації. Зазначалося, що запропонована Центральною радою централізація є «бюрократичним рецептом» та що вимога звітності це «канцелярщина». Проте із усіх тверджень не було жодного, що заперечував би ідею централізації по факту [428, с. 34-35].

Учасники Другого Всесоюзного з'їзду безбожників знизили віковий бар'єр для бажаючих стати членом Союзу воявничих безбожників з 18 років до 14 років, тобто до того віку, коли особа отримувала право стати комсомольцем. Під час обговорення питання відбулася бурхлива дискусія, а остаточне рішення вдалося прийняти лише після другого голосування. Майже третина делегатів наполягала на зменшенні віку до 16 років, мотивуючи своє бажання неприйнятністю 14-літнього віку для села, де на цьому ґрунті могли виникнути непорозуміння дітей з батьками [428, с. 36].

Активісти безбожницької організації, що взяли участь у з'їзді розуміли, що, знижуючи вікову межу для вступу до лав громадської організації, вони не вирішать проблему успішності атеїстичної роботи серед юнацтва та дітей. Для того аби мати змогу проводити атеїстичну роботу в школах та піонерських загонах з'їзд вирішив залишити випробувану на практиці структуру у вигляді так званих «груп юних безвірників». Ці групи мали виконувати роботу під

керівництвом осередків Союзу войовничих безбожників, але разом з тим зберігали свою організаційну самостійність. Юні безбожники отримували власний значок і членський квиток. Вік для вступу до груп юних безвірників був знижений з'їздом до 8 років, тобто до початкового піонерського віку [428, с. 37].

Знизивши віковий поріг для осіб, які бажали стати членами Союзу войовничих безбожників Центральна рада організації визнала за можливе існування при школах підвищеного типу (семирічках, дев'ятирічках) самостійних осередків безбожницької організації. Кожен член Союзу войовничих безбожників, вступаючи до осередку, сплачував вступний внесок у розмірі п'яти копійок, а потім щомісячно вносив таку ж суму. Проте школярі, які не були задіяні на виробництві від щомісячних відрахувань звільнялися, оскільки вважалися безробітними [421, с. 17]. Організацією осередку займався педагог або безпосередньо школярі, але під керівництвом вчителя. До участі у його створенні також залучалися піонерські форпости та комсомольські фракції, що існували при школах. Восени 1930 р. в Україні до шкільних осередків СВБ було залучено 210 тис. юних безвірників. На III розширеному пленумі Центральної ради СВБ було ухвалено організувати осередки юних безвірників у всіх школах, дитячих будинках та колоніях. Упродовж року планувалося охопити організаціями юних безвірників не менше як 500 тис. дітей (20% від усієї кількості членів СВБ) [421, с. 18]. У першу чергу, осередки юних атеїстів виникали у промислових центрах та на шахтах. Складніше було створювати їх на селі, де релігійні традиції трималися на міцному фундаменті сільського консерватизму [404, с. 14]. При шкільних безвірницьких осередках створювалися антирелігійні гуртки. Їх очолювали педагоги, притому що створювати бюро гуртка було не обов'язково, оскільки це могло спровокувати тенденцію до перетворення його на організацію [421, с. 20]. Гуртки охоплювали частину членів осередку, а їх діяльність спрямовувалася на підготовку старшокласників до масової антирелігійної роботи. Однак у роботі гуртків юних безвірників педагоги часто зазнавали невдач, бо гуртки розпадалися і

припиняли роботу. Повсюди результати роботи гуртків були незадовільними. Одразу до гуртків записувалося чимало «охочих», однак до кінця навчального року участь учнів у їх роботі припинялася [421, с. 19].

На тлі загалом низького рівня освіти жінок гостро постало питання активізації агітаційно-пропагандистської роботи у їх середовищі для того, щоб жінки «чітко розуміли політику партії», поставлені нею мету та завдання і не просто терпляче зносили усі «тимчасові труднощі», а й завзято брали участь у виконанні визначених партією планів, зокрема у боротьбі з церквою і релігійним світоглядом [483, с. 132]. З огляду на сказане Центральна рада Союзу воявничих безбожників, відчуваючи свої прорахунки у сфері залучення жінок до антирелігійного руху, пропонувала у республіканських та обласних радах виокремити жінвідділи, до обов'язків яких належало керівництво усією антирелігійною роботою серед трудівниць. У районних радах СВБ планувалося створити такі ж жіночі сектори з аналогічними функціями. На етапі їх формування на осередки СВБ покладалося завдання зуміти згуртувати навколо себе жіночий актив та залучити його до роботи [433, с. 31].

СВБ створювала свої осередки також у військових частинах. Для організації осередків спілка залучала керівні кадри із червоноармійського керівного складу. До складу осередків СВБ у Червоній Армії обов'язково залучалися усі представники молодшого, середнього та старшого керівного складу. Осередки, що функціонували у військових частинах намагалися організаційно зміцнювати шляхом планування роботи, дотримання звітності та обстеження їх роботи окружними радами [415, с. 22-23].

Попри те, що СВБ була добровільною громадською організацією участі значної кількості осіб у роботі, яку та мала проводити не помічалось. У більшості випадків основні завдання виконували штатні працівники СВБ, які складали апарат спілки. Тому більшовики намагалися залучити значну кількість активістів-добровольців, які мали виконувати роботу на громадських засадах [427, с. 22]. Після Другого Всесоюзного з'їзду безбожників таке добровільно-примусове виконання завдань стало звичайною справою. «Не має бути жодного

підприємства, жодного радгоспу, колгоспу та частини Червоної Армії без осередку СВБ, не має бути жодної школи без такого осередку, не має бути жодного піонерського загону без дитячої групи безвірників», – вимагали делегати Другого Всесоюзного з'їзду безбожників. У той час, коли релігійні організації прирівнювалися до контрреволюційних, люди, не пов'язані з безвірницьким рухом цілком могли потрапити до когорти «релігійних примиренців», а вони, у свою чергу, називалися прихильниками «правого опортунізму». Невипадково на межі 1920 – 1930-х рр. так швидко зростали ряди безвірників. Якщо станом на 1 січня 1926 р. на території України в осередках СБ перебувало 87 тис. осіб, то 1 січня 1929 р. у СВБ – 465 тис. Однак усі рекорди перевершили темпи 1930 р.: упродовж півріччя Союз воявничих безбожників зріс з 700 тис. до 4,5 млн. осіб [428, с. 132]. Якщо говорити про Україну, то у травні 1928 р. до складу СБ входило 50 тис. осіб, а вже на початку 1931 р. у лавах СВБ перебувало 1,61 млн. членів [489, с. 19]. На початку 1934 р. в Україні існувало 11,1 тис. осередків СВБ у яких нараховувалося 1,9 млн. осіб [414, с. 31]. У Першотравенській окрузі восени 1927 р. діяло всього 19 безвірницьких осередків до яких входило 240 осіб, а у лютому 1930 р. – уже 278 з 16,4 тис. членами, з яких майже п'ята частина були жінками [459, с. 8]. Якщо станом на 1 січня 1928 р. у містах Дніпропетровщини діяло 30 осередків СБ із 2 тис. членами у них, то через пів року кількість міських осередків збільшилася майже у чотири рази, а число активістів у них потроїлося. За цей час на території округи було утворено 73 сільських осередки, що охопили 3,2 тис. дорослих і 2 тис. юних безвірників. У 1930 р. на Дніпропетровщині вже офіційно нараховувалося 180 міських осередків із 15 тис. активістів у їх складі та 86 на селі з 4 тис. членами у них. Налічувалося також 5,4 тис. юних безвірників. Проте, у безвірницьких осередках округи нараховувалося лише 12% жінок, що відображало загальну тенденцію розподілу членів СВБ за гендерною ознакою по Україні [299, с. 31, 35]. Усього в межах округи на цей час до СВБ належало 24,4 тис. осіб. Зростали осередки СВБ, що діяли у військових частинах. Зокрема, кількість залучених до складу СВБ

червоноармійців з дивізії та допоміжних військових частин, що у 1930 р. дислокувалися на території Житомирщини становила 2,5 тис. осіб [415, с. 21]. Незважаючи на те, що у другій половині 1930-х рр. склад СБВ значно поповнився представниками розумової праці – вчителями, лікарями, науковими співробітниками, що склали основні кадри лекторів та пропагандистів атеїзму, робітники та селяни упродовж усього періоду існування організації склали абсолютну більшість членів спілки. Комуністів у складі спілки налічувалося майже 20% від загальної кількості безвірників [369, с. 70-71].

Однією з найбільш проблем в антирелігійному русі міжвоєнного періоду залишалося кадрове забезпечення реалізації антирелігійних кампаній. У середині 1920-х рр. як у Москві, так і в Харкові визнавали, що на місцях організацією пропаганди займалися не підготовлені люди, часто безпартійні, в округах «антирелігійники» працювали за сумісництвом. В УСРР антирелігійних «працівників вищої категорії» налічувалося 220 осіб, «другої категорії» – 500. Більшовики змушені були визнати, що «проти церковної вченості наші агітатори були майже беззбройними, оскільки на місцях виявилася велика безпорадність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів». Було чимало активістів, які всерйоз не сприймали антирелігійну пропаганду, як, наприклад, комсомолец з Кадіївки. Він заявив: «Убийте мене, не знав, що боротьба з релігією це ділянка класової боротьби».

Для подолання кадрового дефіциту головполітосвіта взялася за створення семінарів, гуртків «підвищеного типу». Відповідно до постанови ЦК КП(б)У 1925 р. створили антирелігійний відділ на факультеті політосвіти Харківського Інституту народної освіти, а в Комуніверситеті імені Артема впровадили курс «Основи й методика антирелігійної пропаганди», оформили перший в УСРР навчальний профільний кабінет. В Інституті педагогіки над антирелігійною проблематикою працювали три аспіранти [277].

Упродовж 1925 – 1930 рр. склалася певна система підготовки масових кадрів пропагандистів атеїзму. Низовою ланкою цієї системи був антирелігійний гурток, потім районний семінар чи гурток підвищеного типу у

якому відбувалася підготовка переважно керівників низових осередків. Для голів районних рад СВБ, лекторів працювали семінари та курси. Центральна рада Союзу воявничих безбожників періодично скликала вищі курси для працівників республіканських рад спілки. Після остаточної організації безвірницької спілки та публікації програм, методичних та навчальних посібників кількість семінарів та курсів тривалістю від кількох днів до кількох місяців розпочала швидко зростати [369, с. 75].

Упродовж 1929 року в Дніпропетровській окрузі було проведено 12 районних семінарів у яких взяло участь 176 осіб та одномісячні окружні курси, які відвідувало 36 осіб. Було утворено антирелігійний відділ про Робітничому університеті, проведено 5 навчальних конференцій та читався двадцятигодинний курс. Запроваджено відповідні цикли до програм вечірніх шкіл, партшкіл, утворено багато гуртків, розроблено програму, методичні вказівки. До активної антирелігійної роботи залучалися робітники безпосередньо з виробництва [299, с. 32].

Підготовка безвірницьких кадрів супроводжувалася постійними проблемами. Одне з помітних ускладнень полягало в тому, що безвірницький актив був перевантажений іншою роботою і не мав часу для справ СВБ. Так, у зв'язку із залученням робітників до роботи в одному з сіл Кодацького району у 1930 р. вибуло 32 голів цехових осередків СВБ і понад 100 активістів-безвірників, які працювали на заводі імені Леніна у Дніпропетровську [390, с. 24].

Більшовики наполягали на тому, щоб антирелігійною роботою займався кожен член СВБ, аби він не просто носив квитка, що засвідчував його участь у роботі спілки, а завзято боровся за здійснення політики партії [297, с. 28]. Для цього очільники спілки намагалися поліпшити діяльність її осередків та покращити зв'язок між ними шляхом заміни циркулярного листування живим керівництвом. Інструкторські роз'їзні та обстежувальні кадри мали посісти основне місце у структурі всіх рад СВБ. Причому інструкторські посади мали укомплектовуватися як за рахунок спеціальних працівників, так і за рахунок

добровольців, які виконувала б свої обов'язки на громадських засадах. Розповсюдженими мали стати безвірницькі бригади, що розгортали б свою роботу на місцях за вказівками рад СВБ та інших громадських організацій. Метод бригадних робіт мав бути використаний міськими організаціями СВБ на селі. Кожен член ради СВБ зобов'язаний був не менше одного-двох місяців на рік перебувати на низовій антирелігійній роботі [427, с. 23].

У зв'язку з колективізацією поступово змінювалася організаційна будова СВБ на селі. Колгоспи мали стати опорними пунктами розгортання антирелігійної роботи. При кожному з них обов'язково мав діяти осередок СВБ. У зв'язку з цим Центральна рада СВБ спільно із Колгоспцентром України розробляла план розгортання антирелігійної роботи у соціалістичному секторі села [128, арк. 36]. Сільські осередки СВБ перебудовувалися на колгоспні. У тих селах, де було кілька колгоспів сільський осередок безвірників розділявся на кілька самостійних, що зберігали спільне керівництво. Така організація управління була зумовлена потребою в об'єднанні роботи осередків під час виступу проти віруючих, адже у селах, де було кілька колективів могла знаходитися не одна релігійна громада та культова будівля. Рішення про створення кількох колгоспних осередків СВБ на місці одного сільського мало бути досить виваженим, адже недостатня кількість активістів у їх складі могла спровокувати швидкий розпад безвірницьких формувань. У разі незначної кількості активістів самостійний осередок утворювали при одному колгоспі, і лише після його зміцнення формували в іншому. Існував також інший варіант. Лишався один загальносільський осередок, а при колгоспах утворювалися групи безвірників на чолі з груповими організаторами [314, с. 24-25]. Керівництво СВБ вдавалося до спроб прилаштувати організаційну структуру осередків спілки для роботи у колгоспах з таким розрахунком, щоб безвірницький вплив відчувався на кожній ділянці роботи їх членів. Кожен колгоспний осередок мав поділятися на кілька бригад до кожної з яких входило б від двох до п'яти осіб. Бригади створювалися на токах, в садово-городньому відділі, загалом на усіх ділянках роботи, яку виконувала група колгоспників.

Кожна бригада обирала бригадира, який розробляв план роботи підрозділу [297, с. 27-28]. Бригади поділялися на куткові, що проводили антирелігійну пропаганду серед колгоспників ввечері після роботи або зранку перед нею та цехові, що поглиблювали атеїстичну агітацію вже під час праці на полі. У межах осередку партія спонукала безвірницьких активістів створювати гуртки для вивчення окремих питань антирелігійного руху. У такому гуртку кожний член СВБ мав підвищувати свій теоретичний рівень, набувати знань, які були необхідні для ведення антирелігійної роботи [297, с. 30].

З розгортанням індустріалізації зазнали трансформації заводські безвірницькі осередки, що знаходилися у великих містах, де була сконцентрована важка промисловість. Чотирнадцять тисяч атеїстів об'єднувала заводська рада СВБ заводів імені Петровського та імені Леніна у Дніпропетровську. Вони утворили 38 бригад, які відзначалися активною боротьбою за впровадження соціалістичної культури у виробництво і побут робітників [414, с. 31]. Активісти осередку СВБ, що діяв на заводі імені Леніна у Дніпропетровську, враховуючи значну протяжність доменного цеху та неможливість охоплення безвірницьким бюро усіх змін, реорганізували цеховий осередок за типом змінних бригадних осередків. Кожний бригадний осередок отримав власне бюро, у якому була представлена кожна доменна піч. Крім цього було залишено загальне цехове бюро, що регулювало безвірницьку діяльність у межах усього цеху. «На печах» утворювалися групи СВБ, які мали завербувати усіх робітників своєї печі й організувати бригаду ударників-безвірників [390, с. 19]. На багатьох підприємствах виникали бригади атеїстів. У 1929 р. в країні їх нараховувалося 17, в 1930 р. – 700, в 1931 р. – понад 4 тис. У Миколаєві на суднобудівному заводі осередок СВБ мав 27 первинних організацій, у яких перебувало 2442 члени. Тут було організовано 58 ударних бригад та ударний цех [414, с. 31-32].

Незважаючи на гучно пропаговані «успіхи» безвірницького руху, періодична преса не тільки прохоплювалася, а й неодноразово прямо відзначала неефективність роботи безвірницьких осередків чи навіть – їх занепад. На

Дніпрельстані, наприклад, у 1929 р., нараховували 18 осередків (900 осіб) (що, згідно інших джерел, було явно перевищеним). При загальній чисельності робітників Дніпробуду 16 тис. осіб, це вважалося незадовільно малим. На запорізьких заводах ім. Дзержинського та «1-го серпня» до 1930 р., незважаючи на неодноразові спроби, так і не вдалося організувати осередок СВБ. На заводі «Інтернаціонал» осередок чисельністю в 72 особи припинив своє існування. Наведені факти, безперечно, були пов'язані з тим, що більшість діючих груп виникли шляхом адміністративної ініціативи властей, а нерідко, існували лише формально, на папері [339, с. 202].

З постанови агітаційно-пропагандистської наради від 14 квітня 1928 р. бачимо, що робота СВБ у Могилів-Подільській окрузі велась «кволо». Всього тут діяло 6 безвірницьких осередків, до яких входило 102 члени. Заплановані 19 осередків СВБ так і не запрацювали [276, с. 44]. До тих регіонів, де безвірницький рух був слабо організованим та поширювався найгірше належала Сумщина. Так, 15 лютого 1930 р. редакція «Войовничого безвірника» у рубриці «Самокритикою вдаримо по відсталих округах. На суд безвірницької громадськості гірші приклади», подавалася ситуація із діяльністю СВБ на Глухівщині. А 20 серпня 1930 р. повідомлялося, що на території Сумської округи існує лише 2 ради СВБ, причому жодної немає у Сумах [549, с. 105].

Не зважаючи на зусилля партії, роботу переважної більшості безвірницьких осередків супроводжували в'ялість, пасивність, безініціативність, відсутність дисципліни, неорганізованість. Не всі члени СВБ були нагромаджені обов'язками та майже ніхто не відчував відповідальності за виконання довіреної йому роботи. Багато осередків були повністю паралізовані [427, с. 21]. Незважаючи на те, що українська філія Союзу войовничих безбожників займалася питаннями підготовки пропагандистів-антирелігійників, на початку 1930 р. безвірницький актив продовжував залишатися малочисельним і тому проведена робота не вирішила глибоку кадрову проблему. У цей час помічалася недостатня робота низки окружних організацій та загалом слабка активність більшості районних організацій, внаслідок чого

директиви Центральної ради СВБ досить часто далі окружних рад не потрапляли, тому безвірницькі осередки змушені були керуватися у роботі періодикою. Недостатньою або й взагалі відсутньою була перевірка виконання окружними радами власних планів і директив Центральної ради СВБ. Осередкам безвірницької організації бракувало фінансової дисципліни, не сплачувалися членські внески. Внаслідок цього більшість осередків були позбавлені міцної фінансової бази. У деяких округах не проводився облік роботи СВБ. До недоліків роботи громадської організації слід також віднести те, що Центральна рада СВБ підтримувала недостатні зв'язки з Центральною радою Союзу воявничих безбожників у плані надсилання інформаційних матеріалів та звітів [205, с. 24-25]. Досить часто пропозиції окружних рад СВБ з приводу проведення атеїстичної пропаганди під час релігійних свят, щодо заходів, які мали супроводжувати засівні кампанії, роботу серед молоді та жіноцтва ігнорувалися низовим апаратом, оскільки той не був міцним в організаційному плані, а його члени просто не бажали працювати [299, с. 35]. Існували випадки коли протягом року партійне керівництво Києва, Кривого Рогу, Горлівки, Сталіно не вимагало звітів роботи осередків СВБ, а інтерес до антирелігійної роботи у нього з'являвся лише під час антирелігійних кампаній [132].

Всупереч реальній ситуації, у радянській історіографії стверджувалося про активну роботу СВБ у напрямі атеїзації населення упродовж 1930-х років. Проте чимало новостворених осередків спілки, про успішну організацію котрих намагалися якнайшвидше відвітувати регіональні центри СВБ, існувало лише формально. Їх члени не мали членських квитків та не сплачували внесків, а збори після установчих не скликалися. Причиною цього були адміністративні методи організації руху безбожників, коли до їх лав в обов'язковому порядку зараховувалися всі члени професійних спілок, згідно з рішенням загальних зборів про колективний вступ робітників до СВБ [412, с. 41]. До того ж, навіть та мінімальна активність безвірницьких осередків, що діяли на території підприємств зустрічала неухвалене ставлення з боку адміністрації та

профспілкових керівників. Наприклад, коли сформувалася ударна безвірна бригада на трубному цеху заводу імені Леніна у Дніпропетровську, голова цехового комітету образився на безвірників за те, що вони «сунули свого носа куди не треба» і погрожував розпустити бригаду, а начальник цеху заявив: «Я начальник цеху, і що буде потрібно те я й зроблю. Треба буде перекинути ваших ударників в інші бригади, – перекину. Що це за безвірницькі бригади?» [390, с. 20]. «Паперові» чи «реєстрові» безвірники не виявляли активності, й антирелігійна робота припинялася навіть там, де раніше існували невеличкі, але працездатні осередки СВБ, до складу котрих входили переконані атеїсти. Водночас на багатьох підприємствах, навіть таких індустріальних велетнях, як завод ім. Г. Петровського, де працювали 35 тис. робітників, осередків спілки взагалі не було. Незважаючи на те, що колективний вступ робітників до СВБ, який спричинив бюрократизацію цього руху, ініціювали партійні органи, у цьому «гріху» були звинувачені професійні спілки. Вивести останній із кризового становища мали надзвичайні заходи. Однак, «штурмові» місячники мали тимчасовий ефект, а у 1932 р. вони виявилися зовсім безрезультатними [412, с. 41].

Незважаючи на те, що період тотального та безкомпромісного наступу радянської влади на релігію та церкву за поширеним переконанням сучасних дослідників тривав до кінця 1930-х років, аналіз форм і змісту діяльності СВБ дає підстави говорити що занепад діяльності розпочався вже на початку 1930-х рр. Незважаючи на значні зусилля компартійної влади домогтися залучення до активної антирелігійної боротьби всіх суспільно-громадських сил, що наголошувалось на партійних нарад найвищого рівня, профспілкових та комсомольських з'їздах, конференціях, розгортання єдиного антирелігійного фронту фактично не відбулося. Аналізуючи загальний стан антирелігійної роботи у 1930 – 1931 рр., агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У змушений був констатувати відсутність взаємодії профспілок і безвірницьких осередків, ЦК ЛКСМУ, також, визнавав незадовільну роботу СВБ на місцях, де

її антирелігійну діяльність безвірники здійснювали лише під час різних релігійних свят.

У багатьох селах Волині-Житомирщини, зокрема Гадзинці, Калинівці, Вересах та ін., антирелігійна робота взагалі не здійснювалась. Доволі поширеним було явище, коли сільські активісти (хлопці і дівчата), котрі очолювали комсомольські чи безвірницькі осередки, після одруження відмовлялись займатись будь-якою пропагандистською роботою. Один дописувач газети «Радянська Волинь» у липневому номері 1931 р. з відчаєм зазначав, що «попівська наволоч під машкарою релігії» відверто проводить ворожу агітацію на підрич стоханівського руху, перешкоджає збиранню врожаю та колгоспному будівництву, а актив на противагу цій «шкідницькій попівській агітації» не проводить ніякої антирелігійної роботи, що в селі Вацьків Житомирського району, наприклад, «колбуд не працює, в селі є гарна бібліотека, радіо, гармошка – і все це не використовується».

Крім того, більшість освітян не тільки залишалась інертно-пасивною щодо антирелігійної роботи, але й вважала її за шкідливу. Були зафіксовані випадки відвертих виступів учителів проти здійснення антирелігійної пропаганди, створення піонерських організацій. Зрештою й самі партійні працівники, переважно районного рівня, не завжди належно займалися організацією антирелігійної роботи. Деякі секретарі райкомів вважали, що варто лише закрити храм і тоді ніякої антирелігійної пропаганди проводити непотрібно. У листі-зверненні до райпарткомів від 19 грудня 1930 р. Центральна рада СВБ дорікала: «По багатьох районах до цього часу не оформлено осередки СВБ. Наші спроби домогтися зв'язку з такими районами мали уперту мовчанку. Окремі відповідають: «нам не до антирелігійної роботи. Ми маємо такі ганебні явища, коли групи безвірників скаржаться на відсутність керівництва ...» [524, с. 72-73].

Починаючи з 1934 року гучного розголосу набувають факти занедбаності антирелігійної роботи майже в усіх регіонах України, що супроводжувалося саморозпуском багатьох місцевих безвірницьких осередків, скороченням

кількості членів СВБ, зменшенням випуску антирелігійної літератури, повним ігнорування такої роботи місцевими державно-партійними функціонерами. Причин такого стану діяльності СВБ можна назвати декілька. По-перше, багато активістів безвірницького фронту були розчаровані незначними успіхами у боротьбі з релігією, оскільки більшість населення все ж таки залишалася віруючою. Негативно вплинув на стан антирелігійної роботи голод 1932 – 1933 рр., який посіяв страх, невпевненість людей у тодішньому житті, навертав на Божу віру та надію. Багато помилок було допущено й у самій діяльності СВБ: безкінечні чистки, організаційні зміни у роботі, кампанії у низових організаціях, що зумовлювали дезорганізацію серед рядових членів спілки, викликаючи у них лише злість, неприйняття пропагандистського впливу, підштовхувало до адміністративного тиску стосовно служителів церкви та віруючого населення. На кінець, поширення паперотворчості, бюрократизму та формалізму у діяльності апарату СВБ різних рівнів зумовили її закономірний занепад [322, с. 52].

Намагаючись самоусунутись від обтяжливих обов'язків займатися антирелігійною роботою, деякі райпарткоми звертались до Центральної ради СВБ з проханням надіслати їм платного робітника-антирелігійника, але отримували відмову. Кошти на оплату такого штатного працівника необхідно було виділяти з місцевих бюджетів – за рахунок райвиконкомів, профспілок, кооперації тощо. Відсутність фінансової підтримки СВБ з боку держави, на думку О. Ігнатуші, зумовила ще одну з причин занепаду організації [524, с. 75].

Врешті КП(б)У, а слідом і керівництво СВБ змушені були визнати, що на початку 1930-х рр. робота організації занепадала. «Фактично за останні 2-3 роки і парторганізації, і профспілки, і культурні організації Наркомосу припинили цю роботу», – писав у 1937 р. голова Центральної ради СВБ К. Григор'єв. Різкіше висловлювалась редакція Всеукраїнської газети «Безбожник», підкреслюючи «припинення будь-якої антирелігійної роботи в Україні», починаючи з 1930 р. Показово, що Перший з'їзд безвірників (1928 р.) став водночас і останнім. Протягом 1933 – 1937 рр. жодного разу не було скликано пленуму Центральної

ради СВБ. Припинено видання політично-масової і художньої антирелігійної літератури, плакатів, гасел. Журнал і газета Центральної ради СВБ з початку 1930-х рр. бідніють тематично, змістовно й за формою.

На організаційній структурі СВБ радикально позначилася адміністративна реформа радянського апарату, проведена на межі 20 – 30-х рр. XX ст. Ліквідація округ призвела до ліквідації окружних рад спілки. Районні ради не в змозі були координувати роботу на території колишніх округів та забезпечити організацію «кваліфікованими кадрами безвірників». Це роздроблення організаційно внутрішньо слабкої структури прискорило її занепад. «Спілка воявничих безвірників..., по суті розпалася. Лишився тільки центральний апарат, та й той був зайнятий не стільки антирелігійною пропагандою, скільки невеличкими господарськими справами. На місцях районні ради і навіть обласні ради, крім Донбасу, фактично не існували», – малював плачевну картину існування спілки її новий голова К. Григор'єв.

Такий стан був природним. На початку 1930-х рр. кошти державного бюджету кинули на форсовану індустріалізацію країни, що вимагало граничної економії інших статей видаткової частини бюджету. Оскільки спілка не стала по-справжньому народною організацією, вона не в змозі була підтримувати свою життєдіяльність і опинилась на межі животіння [343, с. 55].

У другій половині 1930-х рр. серед осіб, які займалися антирелігійною пропагандою поширювалася думка про потребу в згортанні власної роботи. Деякі безвірники безпідставно вважали, що їм вдалося знищити релігійний світогляд, адже селяни увійшли до колгоспів, храми було зачинено, молодь, яка виросла за радянської влади до релігії була байдужа, а набожними залишилися лише літні люди. Низові партійні організації на порядок денний ставили питання про непотрібність антирелігійної роботи та навіть ліквідацію СВБ. Саме внаслідок цього серед членів СВБ ліквідаційні настрої й стали переважаючими. Антирелігійна боротьба як і мережа СВБ з року в рік згорталася [176, с. 16].

Період з травня 1937 р. до кінця 1930-х років можемо охарактеризувати як спроби партійних органів і державних структур оживити діяльність СВБ, втілення політичного курсу на цілковите й остаточне витіснення релігії з життя радянського суспільства, широкомасштабні репресії не лише проти служителів церкви та віруючого населення, а й проти керівництва СВБ УРСР, оскільки саме на них покладалася провина за зрив антирелігійної роботи у середині 1930-х років.

Переломним моментом у проведенні антирелігійної пропаганди стало обговорення її стану на пленумі ЦК ВКП(б) у лютому – березні 1937 р. З'їзди та конференції місцевих партійних організацій, що відбувалися під гаслом виконання основних рішень пленуму, вимагали від партійних комітетів покращання рівня антирелігійної пропаганди. До активізації такої діяльності закликала постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства “Войовничий безвірник”». Ураховуючи повну занедбаність антирелігійної роботи, ця постанова зобов'язувала вжити рішучих заходів щодо її покращання по лінії Наркомосу, профспілок, комсомолу й інших організацій [322, с. 52].

Почалося адміністративне насадження місцевих осередків спілки. Допомогу в цьому мала надати інструкція секретаріату Центральної ради СВБ СРСР «Про організацію виборів керівних органів Союзу войовничих безбожників СРСР» від 8 липня 1937 р. Її опублікували в газеті «Безбожник», що почала виходити 5 липня. Першого серпня 1937 р. президія Центральної ради СВБ вирішила розіслати інструкцію всім організаціям, переклавши її українською мовою. ЦК КП(б)У визначив конкретні темпи розгортання мережі спілки: в липні-серпні 1937 р. скликання районних конференцій, в серпні-вересні – обласних, у жовтні – проведення з'їзду СВБ.

Виконати визначені плани і на цей раз не вдалося. Всю енергію партійних функціонерів – керівників безвірницької роботи – поглинула передвиборча кампанія до Верховної Ради СРСР. З'їзд безвірників так і не відбувся.

Про невиконання планів стало відомо досить швидко. К. Григор'єв, який сумлінно домагався, аби керована ним організація стрімко зростала і якісно міцніла, не міг виконати нереальних завдань. Тому він, як і його попередник на посаді голови Центральної ради СВБ Д. Ігнатюк, став жертвою політичної розправи. На засіданні президії Центральної ради 1-2 серпня 1937 р. його було усунуто від керівництва за «свідоме саботування рішень ЦК КП(б)У і XIII з'їзду КП(б)У про антирелігійну роботу». К. Григор'єву інкримінували «шовіністичну лінію на відрив Української організації від Всесоюзної». Місце нового голови, за пропозицією Москви, посів «старий працівник на антирелігійному фронті», член КП(б)У, В. Петров. У шкідництві було звинувачено й інших керівних працівників Центральної ради СВБ: секретаря Кіндяка та його попередника Сведніцького. Зазнали репресій керівники обласних осередків. «Ворогами народу» оголосили Крупка (Дніпропетровськ), Ляного (Одеса), Солов'я (Харків) та ін. Питання про роботу місцевих організацій СВБ із відповідними організаційними висновками було винесено на порядок денний партійних осередків. Керівників низових організацій СВБ розкритикували за недостатню роботу.

Восьмого серпня 1937 р. секретаріат Центральної ради Союзу вояківничих безбожників черговий раз заслухав звіт про стан антирелігійної роботи в Україні і знову визнав її незадовільною. Звинувачення в націоналізмі українських активістів-безбожників продовжилися. Жорстокі чистки та репресії щодо її керівництва, здійснені в лавах СВБ, не дали бажаних результатів. Організація продовжувала бути такою ж безініціативною і нежиттєвою, як і всі інші псевдогромадські організації в СРСР, приречені на організаційний занепад [343, с. 55-56].

Таким чином, СВБ подібно до всесоюзного безбожницького громадського об'єднання упродовж міжвоєнного періоду подолала кілька етапів структурної трансформації: від планомірного розгортання мережі антирелігійних товариств на місцях, згодом ідейне та організаційне оформлення безвірницького руху у формі СВБ, за тим занепад антирелігійної роботи взагалі та діяльності

безвірницької організації зокрема до курсу на цілковите й остаточне витіснення релігії з життя радянського суспільства та пов'язаних із цим намагань радянської влади активізувати діяльність спілки.

4.2. Зміст, форми та методи боротьби Спілки войовничих безвірників з релігією та церквою в Україні

Ще задовго до створення СБ більшовики відмовилися від адміністративних заходів та демонстративних виступів у боротьбі проти релігії. Парти́йне керівництво значну роль у проведенні антирелігійної пропаганди відводило сільбудам та хатам-читальням. У тезах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б) від 24 липня 1925 р. наголошувалось, що центром антирелігійної пропаганди залишаються сільбуду та хати-читальні, а самостійна діяльність сільських безбожницьких осередків визнавалася неефективною. Відтак, антирелігійна пропаганда, передусім на селі, поєднувалася з масово-політичною та культурно-освітньою роботою й мала здійснюватись через поширення загальнонаукових та природничих знань. Для цього при клубах і сільбудах разом із політичними, драматичними, хоровими та іншими гуртками створювались сільськогосподарські та природничі гуртки.

У хатах-читальнях антирелігійна пропаганда здійснювались методом так званих голосних читок (колективне читання та обговорення відповідних матеріалів газет і журналів) [524, с. 66]. На користь дієвості цього методу атеїстичної агітації у грудні 1926 р. у зверненні до комсомольців висловилися члени відділу політосвіти ЦК ВЛКСМ: «Внаслідок відсутності у переважній більшості випадків на селі сил, які підготовані до антирелігійної пропаганди потрібно рішуче відмовитися від спроб проведення лекцій, виступів доповідачів на масових зборах, тим паче диспутів на антирелігійні теми. Натомість всього цього потрібно організувати в хаті-читальні голосні читання, використовуючи для цього статті та бесіди із газети «Безбожник» [468, с. 129].

Влітку 1927 р. кореспондент журналу «Безвірник» відзначав, що на Кам'янецьчині у селян зріс попит на антирелігійну літературу [247, с. 56]. Виявилося, що значно ефективнішим за масові антирелігійні театралізовані заходи, які ревні віруючі не відвідували, стало розповсюдження антирелігійної літератури. Селянин публічно засуджував «бісівські» дії, але був не проти у таємниці від сторонніх очей скуштувати «заборонений плід» [468, с. 129].

Діяльність СБ була спрямована на «викриття експлуататорського характеру релігії, її шкідливої ролі для виробництва, культури, побуту, а також на викриття контрреволюційної суті служителів культів та різних релігійних організацій» [489, с. 27].

Осередки СБ масово, особливо під час релігійних свят влаштовували заходи антирелігійного спрямування. СБ широко використовувала для атеїстичної роботи місцеву пресу, радіо, театр та кіно, музеї, бібліотеки, організувала лекції, гуртки, семінари. Особливої ваги надавалося впровадженню нової радянської обрядовості – організації октябрин, червоних весіль, громадянських похорон, участі у влаштуванні революційних свят. СБ пропагувала природознавчі знання, а також розглядала питання походження релігії, встановлювала історичне та економічне підґрунтя її існування. Всю антирелігійну роботу СБ пов'язувала з боротьбою за будівництво соціалізму [369, с. 72-73].

Для «розвінчування» релігійних догматів та позицій духовенства безвірники зверталися до логіки та знань. Вони намагалися переконати у неправдивості та помилковості релігійних переконань, недоцільності обрядів і традицій, обґрунтувати корисливість духовенства та істинність комуністичної ідеології за допомогою досягнень науки та «здорового глузду» [530, с. 177].

СБ вважала за необхідне боротися з релігією не лише як з певним релігійним світоглядом, але як з вагомим громадським та суспільно-політичним чинником. Тому, осередки СБ не обмежувались лише словесною критикою релігії, а здійснювали систематичну організаційну роботу проти будь-яких проявів релігійності серед населення.

Зокрема, в Вінницькій окрузі СБ ставила наступні завдання: нейтралізувати релігійний вплив духовенства на громадсько-побутове та соціально-економічне життя регіону; ідейно «обеззброїти» релігійні організації, гуртки, протиставляючи їм радянські організації; сприяти заходам боротьби за культурну революцію через залучення робітників до активної «безвірницької» роботи. У цій діяльності особлива роль відводилася художнім заходам, читанню антирелігійної літератури, концертам, театральним спектаклям та іграм. Вінницька окружна рада безвірників у 1928 – 1929 рр. планувала провести наступні антирелігійні заходи: окружний антирелігійний семінар для 30 осіб, окружний вчительський семінар для 60 осіб, два міжрайонні семінари для 60 осіб; організувати два гуртки «підвищеного типу» для 25 осіб; чотири робітничих антирелігійних гуртки; п'ять селянських; три польських [276, с. 44].

Основним методом антирелігійної роботи радянської влади була кампанейщина, критикована на етапі створення СБ, але і нова структура цілковито перейняла цей стиль. Безвірники продовжували вести антирідзв'яні, антипасхальні та інші кампанії, які носили характер войовничого невігластва, малокультурності, класової обмеженості і не мали прямого відношення до декларованої їх керівництвом, цивілізованої пропаганди атеїстичних ідей.

Звітуючи 1927 р. про проведення «культурного маршу і антипасхальної кампанії» у Запорізькій окрузі, партійні органи змушені були визнати, що у проведеній роботі було допущено «не зовсім тактовні висловлювання» на адресу віруючих, навіть нісенітниці.

Першого листопада 1929 р. подібні вади своєї роботи констатувала президія однієї з окружних рад СБВ: «Антирелігійна робота пройшла кампанейськи й невикористаною як слід, тому, що безвірники були тільки глядачами, не керували, цим ділом» [339, с. 202].

Маємо документ, у якому зазначено, що 20 лютого 1928 р. більшовики були схвильовані тим, що у Вінницькій окрузі не вдалося належним чином популяризувати серед віруючого населення основних завдань СБ, унаслідок чого не відбулося збільшення його осередків. Не вдалося налагодити

внутрішню організаційно-виховну роботу безвірників, а також досягти очікуваних результатів у галузі антирелігійної агітації на селі. Стан антирелігійної роботи СБ вважався абсолютно незадовільним і в інших округах Поділля. Власне, саме створення осередків СБ здійснювалось без урахування принципу добровільності, адже населенню штучно насаджувалося дане товариство. Крім цього, більшовики намагались створити якомога більше осередків СБ, забуваючи про їх якість [276, с. 44].

Методом масової пропаганди осередків СБ серед робітників були виступи антирелігійників під час обідніх перерв на виробництві. Зазвичай вони проводилися у їдальнях, де збиралися всі працівники і мимоволі ставали слухачами антирелігійних лекцій. Такий метод пропаганди мав значну перевагу: доповіді мала змогу послухати значна кількість робітників. Осередок безвірників на харківській фабриці імені Тинякова у 1930 р. щоденно проводив антирелігійні заходи у їдальні. Спочатку це було зумовлено відсутністю спеціального приміщення для зборів, але пропагандисти незабаром зрозуміли позитивні сторони такого методу роботи і навіть після появи вільної кімнати продовжили роботу у їдальні [530, с. 172-173].

Часто у роботі з «подолання релігійних забобонів» інструментом була лекція. Так, до села Рябухи на Контопщині завітав лікар Дмитрівської медичної дільниці Кеніг і здійснив огляд учнів та санітарний стан школи. Після доповіді з цього приводу перед жителями села він відповів на такі їх запитання: «Чи може людина жити не вмираючи? Чому різні бацили не псують мощів? Чи можна ынфькуватися у церкві цілюючи хреста?» На всі запитання лікар дав вичерпні відповіді, приводячи приклади з життя та науки. «Медицина зі своїми порадами допомагає селянину боротися зі страшними хворобами й несе на село антирелігійну пропаганду», – резюмував сількор Ф. Коваленко.

Лекції на природничі теми намагались проводити у дні релігійних свят. Наприклад, у с. Британи на Ніжинщині було сповіщено, що на різдвяних святах читатиметься лекція «Рослини й тварини» під час якої буде показана їхня будова у мікроскоп. Місцевий сількор під псевдонімом «Незаможник» писав:

«Не вірили наші селяни, коли хто казав, що рослини й тварини складаються з окремих клітин. Якщо почне хто казати, що це наукою доведено, – лише з недовір'ям посміхалися». Зібралася повна школа селян, принесли з Майнівського технікуму мікроскоп. Селяни розглядали через нього будову листочка рослини, будову картоплі, м'яса, розглядали кров. Студенти технікуму усе пояснювали. Багато потім говорили селяни про різні досягнення науки» [482, с. 179-180].

Владні структури, приміром, удавалися до підрахунків витрат сільського населення України на релігійні потреби. До подібних підрахунків, з метою «розкриття шкідливої ролі попа не тільки у масштабі контрреволюції, але й у дрібницях побуту, в економічних жертвах, які приносить населення на утримання церков, духовенства», з 1925 року долучилися українські осередки Союзу безбожників, що розміщувала свої результати у пропагандистській літературі та газеті «Безбожник». Причому останнім доводилося, за словами керівників антирелігійної пропаганди, «бити у дві мішені – і у попа, і у релігію». «Постає питання – з чого почати? Безсумнівно, з попа – це легше, – писали вони. – Підриваючи авторитет попа, ми змусимо слухати нас самих» [388, с. 46].

Робота СБ розгорталася і у середовищі національних меншин, де було отримано певні результати. Протягом 1928 р. організація сприяла виходу німецького антирелігійного журналу та розповсюдженню брошур атеїстичного змісту єврейською і польською мовами. Залучаючи до участі в антирелігійних заходах письменників, того ж року члени спілки розгорнули кампанію з дискредитації іудаїзму [251, с. 115]. СБ була ініціатором перегляду інструкції НКВС, яка стосувалася можливості допуску дітей шкільного віку – лютеран та баптистів до конфірмації, з метою її скасування. Члени спілки також вимагали притягати до адміністративної та кримінальної відповідальності віруючих і представників духовенства, які були причетні до релігійного навчання німецьких дітей. СБ вимагала від органів радянської влади встановлення суворішого контролю за релігійними громадами та конфесійними організаціями

до складу яких входило німецьке населення, а також посилити нагляд за діяльністю духовенства у німецьких селах [415, с. 18]. Проте, у переважній більшості випадків антирелігійна робота серед населення етноспільнот під егідою СБ не набула системного характеру через недостатню організованість її осередків на місцях [230, с. 33]. У 1930 р. на Дніпропетровщині було проведено масовий антирелігійний захід за участі 12 тис. осіб, значна частина яких були представниками національних меншин. У ході кампанії відбулося 100 зборів на яких було прочитано низку доповідей антирелігійного змісту. Тоді ж єврейські робітники під час іудейських свят взяли участь в альтернативних урочистостях. Ними було влаштовано кампанію «дні індустріалізації», у ході якої для потреб держави було зібрано 8 тис. карб. Частину отриманих коштів було надіслано у Біробіджан, а решту передано тракторній колоні. Тоді ж безвірники порушили питання про закриття культових споруд. Унаслідок цього у Дніпропетровську припинили функціонування три синагоги, костьол і кірха [299, с. 35].

Однією з форм роботи осередків СБ було проведення ними масових екскурсій до організації яких були залучені великі підприємства та найбільші клуби району. До участі в екскурсіях залучалися робітники, особливо нові кадри – вихідці із села та жінки. За кілька тижнів перед екскурсією робітників повідомляли про запланований захід. Київська окружна рада СБ пропонувала проводити екскурсії до музеїв релігійних культів, Історичного музею, Києво-печерської лаври, окремих монастирів у місті та поза ним, Софіївського собору, антирелігійного кабінету Будинку комуністичної освіти та радгоспів. Під час поїздки до радгоспів екскурсоводам рекомендувалося готувати доповіді на такі теми: «Науково поставлене сільське господарство не боїться ніяких випадкових лих», «Чи потрібні попи та молебні для успіхів у сільському господарстві», «Спадковість і мінливість у природі та використання їх законів у сільському господарстві», «Роль та значення радгоспу в сільському будівництві». Київська окружна рада СБ радила сільським осередкам провести агітаційну кампанію на тему «Сільськогосподарські роботи та СБ» до участі у якій пропонувала притягти селянство та залучити інтелігенцію. В інструкції осередкам

значалося, що головна думка цієї теми полягала у тому, що релігія перешкоджала розвитку сільського господарства, притягувала селянство до відсталої техніки, породжувала віру в надприродні сили та забобони, пов'язані із хліборобством. Сільським безвірникам радилося брати участь у сільськогосподарських нарадах, заняттях сільськогосподарських гуртків. Безвірників закликали поліпшити ведення господарства, виконуючи вказівки агрономів і у такий спосіб довести сусідам хибність їхніх релігійних переконань [237, с. 56-57].

Великі сподівання більшовицька партія поклала на атеїстичну періодику, яка друкувалася величезними накладками. Так, з 1922 р. виходила газета «Безбожник». У цьому ж році з ініціативи П. Красикова почало діяти наукове товариство «Атеїст», яке видавало однойменний журнал для публікації кращих праць антирелігійного спрямування. Цікавими з точки зору розуміння сутності радянської епохи є журнали «Безбожник» (1923 – 1941 рр.) та «Безбожник у станка» (1923 – 1932 рр.). Союз войовничих безбожників зніщувала виготовлення та поширення на виробництві, в культосвітніх закладах, громадських місцях сатиричних антирелігійних плакатів. Разом з критичними публікаціями у пресі сатиричний плакат мав викликати відразу до релігії, сформувані комічно-нікчемний образ служителя культу, якому немає місця у комуністичному майбутньому. Окрім візуального ряду сатиричних сюжетів плакати наповнювалися вербальним супроводом. Наприклад, один з них уміщував кілька красномовних гасел: «Религия – тормоз пятилетки», «Долой религиозные праздники!», «Религия – средство порабощения трудящихся», «Все религии одинаково мешают и вредят социалистическому строительству», «Огонь – по примиренческому отношению к религии, по благодушию и пассивности в борьбе с классовым врагом», «Все в Обществе воинствующих безбожников!». В іншому плакаті гасла були не менш войовничими: «Попы помогают капиталу и мешают рабочему. Прочь с дороги!», «Борьба против религии – борьба за социализм!». Така

категоричність і непримиренність пропагандистських матеріалів не залишала сумнівів в ескалації наступу на релігію [277].

На Першому Всеукраїнському з'їзді СБ було засуджено припинення випуску антирелігійних плакатів. Центральна рада СБ мала поставити перед відповідними органами питання про систематичний випуск плакатів, газет і діапозитивів. З'їзд констатував, що українські видавництва не лише самі не видавали антирелігійної літератури, а й не подбали про просування тої, що друкувалася у Москві. З'їзд ставив перед окружними радами, осередками та всіма безвірниками завдання розповсюджувати антирелігійну літературу та створювати попит на її придбання, зокрема газети та журнали [203, с. 6].

На безвірників покладалося завдання ліквідації релігійного впливу на економічне та соціальне життя. Спілка мала заходами громадського впливу вести боротьбу з проявами релігійної активності віруючих і духовенства, зокрема із благодійництвом, організацією збору коштів для покращення матеріального становища бідноти, створеними за релігійною приналежністю різноманітними економічними об'єднаннями (сектантські кооперативні артілі, комуни), безпосередньою та прихованою участю служителів культу у громадських об'єднаннях та заходах, організацією «громадських» обідів, молебнями в межах селянських дворів, освячуванням худоби, пасік та інших об'єктів сільськогосподарського призначення.

Для цього від місцевих осередків СБ вимагалось, щоб їх члени брали активну участь в усіх галузях громадської роботи (кооперативах, машинних товариствах) та показували особистий приклад у власному господарстві, побуті тощо. Безвірники мали виявляти чий прагнення обстоює духовенство у своїх проповідях, на які саме соціальні групи воно опирається а також виявляти способи за допомогою яких священники вдавали із себе прихильників радянської влади, щоб привабити до себе по-радянському налаштоване населення.

Оскільки у багатьох випадках храм та помешкання священника були джерелом розповсюдження чуток антирадянського спрямування, осередки СБ

мали встановлювати джерела поголосок та доводити перед громадськістю потребу боротьби із зазначеним явищем. Вважалося, що вивчаючи персональний склад релігійного активу, його минуле, зв'язок з антирадянськими елементами, осередок матиме змогу виявити себе більш активно у справі розкладу релігійної громади. Значне місце у цій роботі відводилося організації релігійних свят і жалоб (траурних зборів), а також вихованню колективних навичок шляхом влаштування різних культурних заходів. Такі елементи у робітничому і селянському побуті як народження, весілля планувалося організовувати таким чином, щоб це свято не було тільки родинним торжеством, щоб воно не відокремлювало безпосередніх його учасників від інших членів громади. Їх потрібно було розпланувати так, щоб вони сприяли утворенню і закріпленню громадських і колективістських навичок [203, с. 14-15].

Безвірницькі осередки брали активну участь у перевибірній кампанії сільрад. На організацію покладалося завдання «викривати і паралізувати шкідницьку роботу церковників і сектантів». Під час перевиборів 1929 р. за сприяння осередків СВБ у селах Першотравенської округи відбулося 216 зібрань на яких було виголошено антирелігійні доповіді. До цієї кампанії було видано 27 безвірницьких стінгазет, а 114 сільських стінгазет містили кутки безвірника. У стінгазетах писали про позбавлених права голосу служителів культу та їх дії, що були спрямовані на зрив перевиборів. При сільбудах створювали кутки: «Скільки коштує у нашому селі церква» або «Скільки ми витрачаємо на релігію» [459, с. 23].

Вище партійне керівництво зобов'язувало безвірницькі структури вивчати релігійний рух, визнаючи це завдання як один із напрямів спільної антирелігійної роботи партійних комітетів і безвірницьких осередків.

Для вивчення релігійного руху окружні партійні комітети у 1928 р. розіслали всім райпарткомом змістовні рекомендації, розроблені агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У. Так, згідно з обіжником Бердичівського окружного партійного комітету, необхідно було виявити, які

релігійні громади (тихонівські, автокефальні, синодальні, сектантські) функціонують на території району; причини їхнього протистояння та перспективи розвитку чи занепаду; дати характеристику соціально-демографічного та національного складу громад, їх майнового стану; вимагали охарактеризувати релігійних лідерів – вивчити їхнє політичне минуле (ставлення до революції, служба в армії тощо.) Крім того, у звіті потрібно було надавати інформацію про сектантські віровчення, їхні кооперативи, обряди і побут, засоби пропаганди та ін. Обіжник надавав також і деякі методичні вказівки, зокрема застерігав не «змішувати секти в одну купу», причому роз'яснював, що «деякі секти, особливо хлистовського напрямку, називають себе православними, безбожниками, євангелістами, вільнодумцями і т. п.».

Така інформація потрібна була вищому партійному керівництву не тільки для пошуків більш ефективних форм і методів антирелігійної пропаганди («словесної критики релігії»), а й передусім для викриття контрреволюційної діяльності церковних і сектантських організацій у процесі «антирелігійного наступу розгорнутим фронтом», що був проголошений Другим Всесоюзним з'їздом безбожників у червні 1929 р. Наступ проти церкви і релігії «розгорнутим фронтом» передбачав зміцнення спільної антирелігійної роботи партійних комітетів, культурно-громадських, профспілкових, комсомольських організацій і СВБ. Останній відводилася виняткова роль організатора широких мас в антирелігійній боротьбі [524, с. 70-71].

О. Ігнатуша досить влучно зауважує, що «СВБ була надзвичайно зручною та необхідною для влади, як п'ята колона у гуші народу проти церкви». Підтвердженням такої суті СВБ може слугувати принаймні той факт, що створення місцевих осередків спілки нерідко відбувалось саме з метою прискорення закриття храмів. «Першим питанням, – зазначає О. Ігнатуша, – після формального утворення осередків було підняття клопотань перед державними органами про закриття молитовного будинку» [340, с. 208]. Такі клопотання часто висвітлювалися місцевою пресою. Так, газета «Радянська Волинь» у січневому номері за 1930 р. повідомляла, що юні безвірники – учні

Глибочанської семирічної школи Баранівського району, закликаючи «знищити релігійні кубла на шляху соціалістичної перебудови села», ухвалили клопотання про закриття Глибочанського православного храму [524, с. 71].

Якщо до 1929 р. СБ зосереджувалася переважно на агітаційно-пропагандистських методах роботи, то «рік великого перелому» змусив її суттєво розширити коло своїх завдань, що виходили за межі боротьби з релігією та церквою [321, с. 232]. На Другому Всесоюзному з'їзді безбожників було вирішено, що «Союз войовничих безбожників є не лише пропагандистською організацією, але й передовим загоном на фронті соціалістичного будівництва та нового побуту, має брати якнайактивнішу участь у місцевому господарському житті та кампаніях, що їх проводить партія й радянська влада, органічно пов'язуючи свою роботу з практичним завданням п'ятирічного плану» [489, с. 24].

Тридцятого серпня 1930 р. ВЦВК і РНК спеціальним «Положенням про добровільні товариства й об'єднання» зобов'язали останніх «взяти активну участь у соціалістичному будівництві в СРСР» (ст. 1). При цьому їхня діяльність мала бути співзвучною з «державним планом народного господарства і соціальним та культурним будівництвом» (ст. 3). У січні наступного року московських керівників підтримали у Харкові. Постанова РНК УСРР «Про весняну сільськогосподарську виробничу кампанію на 1931 рік» передбачала, що її проведення забезпечить рішучу перемогу суцільної колективізації на Україні й ліквідацію куркульства як класу в основних районах колективізації. Тобто уряд силою закону примусив всі центральні й місцеві радянські та громадські організації України зробити основним змістом своєї роботи всебічну допомогу проведенню суцільної колективізації. Слідом за вищими партійними керівниками, О. Ярославський від імені Центральної ради Союзу войовничих безбожників заявив, що очолювана ним організація «не має якоїсь особливої лінії, яка б відрізнялася від лінії партії. Центральна рада Союзу войовничих безбожників розвиває ті директиви, які дає партія» [325, с. 306-307]. Тому масову антирелігійну роботу СВБ проводила невідривно від

громадської, у тісному зв'язку з поточними господарськими та політичними кампаніями [421, с. 21].

СВБ надавала допомогу у прискоренні темпу індустріалізації УСРР і соціалістичній перебудові сільського господарства шляхом посиленої організації радгоспів та колгоспів. Головним методом, за допомогою якого було зручно об'єднувати робітників і селян з метою їх залучення у промислове та сільськогосподарське виробництво, а також ефективно керувати ними, більшовики обрали, звісно «за ініціативою самих осередків СВБ», соцзмагання [325, с. 303-304]. У трактуванні більшовиків мета соцзмагання «зводиться до того, щоб розбуркати ініціативу безвірницьких мас, розвинути їхню творчу енергію, притягти найвідсталіші прошарки безвірників до активної антирелігійної роботи, висунути з пролетарсько-селянської маси нові кадри організаторів-безвірників» [489, с. 23]. Безвірницькі осередки мусили змагатися у питаннях організації, формах і методах антирелігійної агітації та пропаганди [489, с. 26].

Розробляючи плани соцзмагань, безвірницькі осередки лише частково виконували вказівки згори. Внаслідок байдужого ставлення до власної роботи постанови партії нерідко залишалися поза увагою членів СВБ. Так, пункти про участь безвірників у «соціалістичному будівництві», у виконанні завдань п'ятирічки зовсім не включалися у договори про соцзмагання або ж вони залишалися на задньому плані. Наприклад, завдання Ніжинської окружної ради СВБ зводилися до подвоєння числа осередків, охоплення антирелігійним впливом наймитів, жінок і взагалі усього селянства, подвоєння передплати на антирелігійну літературу, закриття певної кількості церков. Ганно-Леонтовичівський осередок безвірників на Зінов'ївщині викликав на соцзмагання два осередки Устимівського району. Зокрема, Інгулецький осередок було притягнуто до цієї акції на таких умовах: «1) Обслуга селян культурно-освітньою роботою влітку. 2) Систематична праця осередку влітку. 3) Збільшення передплати «Безвірника» й «Безбожника» (1 примірник на 2 членів). 4) Збільшення числа членів осередку на 50 осіб. 5) Своєчасна сплата

членських внесків. 6) Максимальне виконання виробничих планів. 7) Найкраща організаційна робота. 8) Систематична боротьба проти пияцтва та паління». Таке зведення завдань соцзмагань до сфер організаційної безвірницької роботи, антирелігійної агітації та пропаганди викликало невдоволення у вищого керівництва СВБ. Седниківський осередок викликано на соцмагання у розробці й вивченні питання: «Чи Бог створив світ і що являють собою закони природи» [489, с. 27-29].

Білопільська районна рада СВБ організувала лекторське бюро з 80 осіб – учителів та студентів-безвірників. Зусиллями цих лекторів протягом 1930 – 1931 рр. у районі було проведено понад 300 антирелігійних доповідей та організовано 50 кутків безвірника. Одна тисяча дев'ястсот тридцять першого року лекторське бюро СВБ склало соціалістичний договір з лекторським бюро організації МОДР. У договорі головними положеннями були – активна участь у всіх господарсько-політичних кампаніях та залучення до лав СВБ і МОДР нових «мас трудящих» [245, с. 15].

Під керівництвом партійних і радянських організацій осередки СВБ посилювали роботу у напрямі створення колгоспів, дбали про те, щоб усі її члени вступали до артільей. Заклик «кожний безвірник – агітатор і організатор колгоспної справи» став домінуючим у практичній діяльності багатьох осередків СВБ [414, с. 32].

Під час переходу до суцільної колективізації у країні активно рекламувався досвід «безвірницьких» колективних господарств та їх участь в усуспільненні селянської землі [468, с. 132]. У 1930 р. осередок СВБ с. Тарасівка на Першотравенщині утворив безвірницьку комуну «Пролетарський безвірник», яка мала стати взірцевим господарством для жителів навколишніх сіл [460, с. 8-9]. Місцевий осередок СВБ серйозно поставилася до проблеми забезпечення держави хлібом 1932 р. та організував у підшефній сільськогосподарсько-виробничій комуні дострокову реалізацію плану хлібозаготівель на 106 %. Потім комунa взяла на буксир сусідні села: Тарасівку, Бандурку та Олександрівку, працюючи у цих селах переважно у дні

релігійних свят [325, с. 315]. Весною 1929 р. безвірники с. Грушки, що знаходилося у тій же окрузі домовилися здійснити суцільну колективізацію села. За постановою місцевих антирелігійників у селі мав виникнути безвірницький колгосп. На перший день Великодня 47 безвірників з кіньми, плугами й сівалками вирушили у степ обробити й засіяти шкільну й сільбудівську землю. Закінчивши роботу, безвірники влаштували бесіду про користь колективізації сільського господарства та ухвалили організувати безвірницький колгосп «Безбожник». У сусідньому Доманівському районі було створено безвірницький колгосп, який утворили члени єврейського осередку СВБ [460, с. 10-14].

Безвірницьким осередкам у засівну кампанію «другої більшовицької весни» довелося енергійно поєднувати розгортання колективізації з антирелігійною пропагандою (доповідями атеїстичного змісту та походами членів безвірницьких осередків до тих колгоспів, де переважали віруючі). Так, за повідомленням кореспондента журналу «Безвірник», «осередок СВБ артілі ім. Дзержинського с. Зачепилівки Червоноградського району спочатку налічував у своєму складі 83 члени, а вже до кінця сівби весь колгосп став безвірницьким. Налагодивши роботу у себе, «дзержинці» організували безвірницькі бригади і взяли на громадсько-безвірницький буксир 5 колгоспів, утворивши в кожному з них осередок СВБ. На кутку села, де мешкали члени артілі ім. Леніна, – йшлося далі – жив піп і панував такий настрій, що колективізації тут не буде. Але безвірницький буксир провів «червоне сватання», і до колгоспу вступило 93 % всіх господарств. Потім безвірники з колгоспу «Червоний шлях» цього ж села організували взаємні обстеження господарювання одноосібників та колгоспу. Унаслідок цього переважна більшість одноосібників «на досвіді переконалася» у перевазі колективного господарювання й вступила до колгоспу. Нарешті всі 5 колгоспів перед сівбою взяли на буксир с. Улянівку. Буксирна бригада виявила у колгоспі «глітаїв», котрі до революції мали по 30-40 десятин власної землі. У цьому ж селі був і священник, який кілька років мешкав у громадському будинку. Панотець мав

фісгармонію і в нього часто збиралися віруючі. Буксирна бригада виселила його з помешкання, заснувала у ньому будинок колективіста, а в селі створила осередок СВБ». Після цієї акції, як повідомив журнал, село було успішно колективізоване на 90 %.

Масове створення у селах осередків СВБ, викачка ними хліба у 1931 р. посилили голод та істотно полегшили завершення колективізації й організаційне зміцнення колгоспів у 1932 – 1933 рр. Так, наприклад, 1932 р. в рамках антирелігійного місячника Полтавська міськрада СВБ надрукувала до Великодня 10 тисяч гасел, 5 з них – надіслала до сільрад, колгоспів та шкіл області, організувала 25 бригад (з 58 осіб) для масової антирелігійної роботи на селі. Харківська міськрада СВБ надіслала лекторські бригади до 15 сіл та до частини районів області. Дніпропетровська – до антипасхального місячника утворила 17 таких бригад. Окремі сільради як наприклад, правління колгоспу «Шлях Леніна» Баглаївської сільради Волочиського району Вінницької області навіть виділяли окремі фонди для преміювання «кращих ударників-безвірників, що найшвидше підготувалися до сівби та перевиконали план м'ясозаготівлі» [325, с. 311-312].

Осередки СВБ мали брати найактивнішу участь у створенні спеціальних шкіл ліквідації «агроколгоспної неписьменності», забезпечуючи програми їх занять питаннями антирелігійної пропаганди та масово охоплювати села так званою агропропагандистською роботою [325, с. 308].

Боротьбою з релігією, а не лише «економічною доцільністю» була обумовлена заміна тижнів на так звану «неперервну неділю». О. Ярославський у статті «Перехід до наступу» вважав перехід до «неперервки» важливою «передумовою витіснення релігійної ідеології» [468, с. 133]. У 1930 р. СВБ закликала оголосити різдвяні дні днями індустріалізації [406, с. 24]. На початку 1930-х рр. жителів України примусили цілковито відмовитися від святкування релігійних свят. Великдень, Трійця та інші релігійні свята стали звичайними робочими днями. Так, боротьба з традиційним проведенням дозволяла у селі Марків Першотравенської округи місцевого безвірницького осередку

розпочалася ще у 1926 р., однак нашттовхнулася на жорсткий опір селян. Радянська пропаганда стверджувала, що місцеве населення намагалося пошкодити сільськогосподарську техніку і таким чином завадити безвірникам працювати у неділю [459, с. 65]. Ще напередодні уведення «безперервки» по всій Україні у дні церковних свят проводили суботники та недільники. Так, осередок безвірників села Устимівка на Полтавщині, що у 1929 р. налічував 220 осіб, на Великдень разом з комсомольцями організував недільник з впорядкування села [350, с. 62].

Більшовицькі агітатори протиставляли роботу на користь розвитку країни відпочинку під час релігійних свят. Для збільшення ідеологічної складової суботників, недільників та роботи у дні релігійних свят радянські керівники ставили конкретні цілі, на які йшли зароблені гроші. Миколаївські робітники-євреї у 1930 р. під час свята Йом Кіпур провели суботник, прибутки від якого були передані для побудови літака «Біро-Біджан». Напередодні цього ж свята у 1931 р. агітатори закликали організувати суботник для збору коштів на підводний човен «Войовничий безвірник». Завдання антисвяткової роботи зводилося до відвернення людей від виконання релігійних обрядів шляхом організації роботи у ці дні. У 1930 р. газета «Безвірник за сівалкою» у Хоролі Полтавської губернії наголошувала: «Гаслом антипасхальної кампанії серед колгоспників мусить бути: Ні жодного колгоспу що святкував би пасху. Ні жодного п'яного колгоспника. За масовий виїзд колгоспників у поля» [530, с. 182].

Під тиском СВБ здійснювалася і кампанія, скерована на «відвикання» робітників від відзначення церковних свят, пов'язана з викорінюванням багатовікових релігійних традицій. Хоча вшанування релігійних свят опинилося під забороною, робітники продовжували їх відзначати, особливо Різдво та Великдень. Наприклад, на Великдень вони приносили до цехів крашанки, паски, горілку й намагалися умовити адміністрацію зменшити час роботи у цей день. У святкових застіллях на робочому місці їх нерідко охоче підтримували навіть робітники-атеїсти, іноді комсомольці та партійці.

Відзначення заборонених свят порушувало графік роботи підприємств. Під час їх кількість «прогульників» порівняно з буднями нерідко зростала удвічі-утричі. Казармена дисципліна на підприємствах порушувалася, що було неприйнятним для більшовицького режиму. Відзначення релігійних свят мало наслідки там, де працювало багато вихідців із сіл, особливо на будівництвах та шахтах Донбасу. Наприклад, на спорудженні «Будинку студента» у Сталіно на Великдень 1930 р. не вийшла на роботу половина робітників, а на шахтах «Вітка» і «Путинка» – майже дві третини. Разом із тим були підприємства, на які у релігійні свята виходили на роботу майже всі робітники. Це пояснювалося не їх атеїстичними переконаннями, а санкціями адміністрації і професійних спілок у сенсі погроз звільнення чи виробничих штрафів. Миттевої атеїзація свідомості населення відбутися не могло. Проте преса писала про успіхи антирелігійних кампаній на багатьох підприємствах [412, с. 41].

У січні 1931 р. на Харківському паротягобудівельному заводі було проведено антиріздвяну кампанію, яку супроводжував збір коштів на підводний човен «Войовничий безвірник». По цехах заводу було прочитано 1062 антирелігійних доповідей, відбулося 200 зборів з приводу «безвірницького штурму», видано 3 антирелігійні листівки накладом 11 тис. примірників, влаштовано 5 антирелігійних вистав заводського театру. Бригади театрів «Березоля» та «Синьої блузи» влаштували 8 виступів, у кінотеатрах було продемонстровано 18 антирелігійних стрічок. Крім того проведено 6 загальнозаводських та низка цехових мітингів, відбулося два масових культпоходи до театрів. У культпоходах взяло участь понад 2 тис. робітників. Відбулося 7 антирелігійних художніх вечорів, поширено 8 тис. примірників антирелігійних книжок та 600 плакатів, влаштовано антирелігійну виставку. Близько 4 тис. робітників склало соцдоговори про вихід на роботу на Різдво [238, с. 15].

Українські атеїсти брали участь у робітничому русі за впровадження у виробництво нової техніки та оволодіння нею. Упродовж 1930 – 1932 рр.

робітники республіки, серед яких половина була членами осередків СВБ, внесли близько 400 тис. раціоналізаторських пропозицій [414, с. 32].

Члени безвірницької спілки залучалися компартійним керівництвом до участі у зборі серед населення коштів для різних потреб держави. Навесні 1929 р. безвірницькі осередки профкооперативної школи та заводу імені 25 жовтня Першотравенська висловили пропозицію про потребу будівництва літака коштом українських безвірників. За вказівкою Центральної ради СВБ Першотравенщині належало зібрати до початку 1930 р. 2 тис. карб. Окружна організація перевищила план, своєчасно надіславши 2,5 тис. карб. [459, с. 23-24].

У липні 1932 р. Центральна рада Союзу воявничих безбожників звернулася до республіканських спілок із закликом поширити позики на 14 млн. карб. Республіканським організаціям довелося підтримати ініціативу центру «з ентузіазмом». Центральна рада СВБ, утворивши Всеукраїнський штаб позичкової кампанії на чолі з І. Мацієвичем, у липневому номері журналу «Безвірник» оголосила про зобов'язання українських безвірників реалізувати в республіці серед одноосібників, робітників-сезонників, неорганізованої людності міста та колгоспників облігацій «Четвертого вирішального» (року першої п'ятирічки) 2 млн. 540 тис. карб. Місцевим осередкам спілки нічого не залишилося як включитися у реалізацію грошової позики. Зокрема, Миколаївський осередок зобов'язався зібрати силами своїх членів 500 тис. карб. Безвірницька «штурмова» тракторна бригада радгоспу «Комуніст Лозівщини» пообіцяла перерахувати зароблені кошти у фонд «Четвертого вирішального». Вінницька обласна рада зобов'язалася реалізувати у межах області силами безвірників 600 тис. карб. позики.

Із 1 лютого по 1 березня 1932 р. Центральна комісія сприяння держкредитові та ощадсправі оголосила «місяць позикодержця», а Центральна рада Союзу воявничих безбожників – Всесоюзну естафету. Проведення цього заходу супроводжувалося пропагандистською роботою, у процесі якої робітникам і колгоспникам «пояснювали шкідливість для кожного з них

витратити свої заощадження на церкву, на релігійні свята та релігійні обряди замість позичити їх своїй пролетарській державі на зміцнення господарської та політичної могутності трудящих». Підсумки кампанії показали, що Союз воявничих безбожників «із честю виконав своє завдання та перевищив його», здавши країні 4,3 млн. карб.

Набутий досвід антирелігійної роботи упродовж реалізації позики 1932 р. успішно використовувався безвірницькими силами й протягом поширення позики «Друга п'ятирічка», конкретні вказівки щодо реалізації якої були дані обласним радам у травні 1933 р. Від Центральної ради Союзу воявничих безбожників українська філія організації отримала контрольне завдання – 4,5 млн. карб., але висунула зустрічний план – 5 млн. карб., який в умовах голодомору виконувався з величезним напруженням. Зокрема, як зазначено в офіційному зведенні, незважаючи на те, що на 30 червня було проведено 645 доповідей і розмов, організовано 107 нових осередків, лави безвірників збільшено на 4885 членів, зібрано членські та інтернаціональні внески з 494 членів, позики було реалізовано лише близько 2,5 млн. карб., і то за готівку лише біля 1,5 млн. карб., решта – передоплатою [321, с. 233-236].

Одночасно з фінансуванням індустріалізації та колективізації сільського господарства, селяни мусили зміцнювати обороноздатність Радянського Союзу. З нагоди 15-ї річниці «Жовтневої революції» СВБ передала червоній армії літак «Безвірник України». Радянський морський флот також потребував модернізації. Тому паралельно з завершенням збору коштів на літак селян примушували здавати гроші на побудову підводного човна «Воявничий безвірник». Проте станом на жовтень 1931 р. більшість районних та частина обласних рад СВБ не лише не брали участі у розгортанні кампанії із збору коштів для будівництва підводного човна «Воявничий безвірник», а навіть не створили штабів для проведення кампанії. На середину осені 1931 р. центральний штаб у Москві отримав лише 9% від суми яку планувалося зібрати в Україні [130, арк. 10]. Голодуючим селянам було просто не по силам добровільно підтримувати незкінченні «ініціативи трудящих». У травні 1932 р.

Центральна рада СВБ звернулися до всіх обласних, районних рад організації з листом, де вказала що у республіці військову позику розгорнено «недозволено млявими темпами». Центральна рада СВБ звертала увагу на те, що низка організацій Союзу войовничих безбожників достроково виконали і перевиконали контрольні цифри: наприклад, безбожницька організація Казахстану – 154 %, Вологодська – 400 %. А Україна замість 500 тис. карб. станом на 25 квітня 1932 р. здала на підводний човен тільки 66177 карб. Зрозуміло, що за таке відставання СВБ негайно занесли на «чорну дошку», а до України відправили буксирну бригаду з Вологди, котра достроково виконала контрольну цифру на 400 %. Штаб СВБ поставив категоричну вимогу «до 20 травня ліквідувати прорив за допомогою методів ударництва, змагання, взаємного живого зв'язку, а також через пресу, радіовиклики та буксири». Застосування «взаємного живого зв'язку» та буксирів надало очікуваний ефект. Уже у липні 1932 з'явилися передовики у збиранні коштів на підводний човен. Так, наприклад, бюро осередку СВБ Миколаївського судномеханічного технікуму перевиконало контрольну цифру щодо збирання коштів на 44 %. Разом з профкомом та колективом ЛКСМУ воно взяло на буксир Херсонський сільськогосподарський інститут, що дуже «відстав» у збиранні коштів. Лебединська районна рада СВБ перевиконала план майже у п'ять разів, зібравши ще станом на 12 травня 1932 р. замість 500 карб. – 2412 карб. Оленівський радгосп Краснокутського району відрахував односторонній заробіток своїх працівників у розмірі 386 карб. на човен «Войовничий безвірник». Загальна сума внесків на підводний човен «Войовничий безвірник» станом на 3 листопада 1932 р. становила 2 млн. карб. [325, с. 326-327].

Більшовики, залучаючи школярів до антирелігійного руху, намагалися у такий спосіб не лише сформувати матеріалістичний світогляд у підростаючого покоління, але й за посередництва дітей вплинути на батьків, які й надалі дотримувалися релігійних традицій. У роботі з батьками юні безвірники використовували різноманітні методи впливу на їх свідомість, наприклад, такі як: розмови на антирелігійні теми, агітація серед дорослих за закриття церков,

зняття дзвонів та їх переплавку для потреб індустріалізації країни, переключення уваги дорослих з церковних служб на відпочинок у клубах або театрах, організація антирелігійних вистав та вечорів [404, с. 14]. Та на практиці участь дітей в антирелігійній пропаганді, що була спрямована на дорослих членів сім'ї, у батьків викликала неабияке обурення. На початку 1931 р. учитель однієї із семирічних шкіл на Кременчуччині, готуючись до антиріздвяної кампанії, задалегідь склав тези доповідей та примусив дітей їх вивчити на пам'ять. Захід, на який слухачами були запрошені батьки школярів, розпочався із цілком невдалої доповіді про Різдво, що виявилася за змістом не стільки антирелігійною як антиклерикальною. Після цього розпочався маскарад, де фігурували «попи» з хрестами та іконами та було продемонстровано дії, зображені у поезії Т. Шевченка: «Кропилами будемо хату вимітати, а іконами піч топити». Побачене образило релігійні почуття батьків. Вони забрали дітей з вечірки та з лайкою залишили школу [421, с. 22]. Суспільство було налаштоване проти молоді, яка намагалася повчати дорослих, а тим більше священнослужителів. Тому акції паплюження духовенства спричиняли до того, що будь-яка критика служителів релігійного культу, навіть слушна, у більшості випадків сприймалася як наклеп.

Це не заважало юним безвірникам, у яких ще не встигло сформуватися власне світобачення, й надалі вдаватися до спроб змінити світогляд батьків та дідів [468, с. 130]. Школярі, організовані в осередки СВБ, були носіями антирелігійних поглядів у сім'ях віруючих. В одній із заяв, що написали юні атеїсти, читаємо: «Ми, піонери Токмаківського району Дніпропетровської області, звертаємося до радянського уряду, до комуністичної партії, до комсомолу та до Спілки воєвничих безвірників: організуйте захист дівчата від насильства релігійних батьків. У нашому районі є приклади, коли трясуни, євангелісти та інші вірячи б'ють своїх дітей за те, що вони в школі вчать «Інтернаціонал» [350, с. 63].

Ось ще кілька прикладів «успішної» роботи сільської молоді у сфері боротьби з релігією на межі 1920 – 1930-х рр. У селі Римарівці на

Житомирщині юні безвірники винесли свою роботу за межі школи. Коли помер один з учнів, то школа влаштувала «червоне поховання», у якому взяли участь багато селян. Осередок безвірницької молоді Яготинської трудової школи на Прилуччині став організатором кількох антирелігійних вечірок. За ініціативи безвірників Ново-Архангельської семирічної школи, на Первомайщині зняли з храму дзвони та закрили культову будівлю. Цей же шкільний осередок збирав кошти серед селян для передплати ними газети «Войовничий безвірник» [421, с. 23-24].

Осередок СВБ Першотравенської профкооперативної школи, влаштовуючи антисвяткові кампанії, організовував карнавали, масові художні виступи та вуличні інсценування. За ініціативи цього осередку було утворено пересувну агітаційну групу, що виїжджала до села для проведення масової антирелігійної роботи. До її складу входили драматичний гурток, співаки, декламатори та комічні актори, лектори, які використовували проектор, пересувні виставки «Безвірницька Першотравенщина» та «Релігія чи наука», бібліотека [459, с. 67].

Учні шкіл за намовлянням бюро діючих при навчальних закладах осередків СВБ були теж втягнуті у соціалістичні змагання причому не аби з ким, а з власними батьками. Учні школи № 20 у Дніпропетровську 1930 р. революційному поставилися до проблеми «батьків і дітей». Одна із школярок намагалася розв'язати одвічне питання таким документом: «Я, учениця 20-ї школи Дніпропетровська, VI групи, Віра Сивунова, викликаю на соцзмагання свого дядю П. В. Корнеєва, що працює на заводі ім. Петровського, вальцювальний цех, роб. № 06303 і зобов'язується виконати таке: не зробити жодного прогулу, жодного запізнення, жодної симуляції; за 100% виконання (шкільних) завдань; виконувати громадські навантаження; підтримувати і виконувати санітарно-гігієнічні правила; передплатити газету; боротися з «літунами»; стати членом антирелігійного гуртка». З іншого боку аркушу було написано: «Я, Корнеєв, приймаючи цей соціалістичний договір, зобов'язуюся виконати пункти: не зробити жодного прогулу, жодного спізнання, жодної

симуляції; виконувати громадські навантаження; передплатити газету...». Наведемо ще один такий зразок: «Соцугода. Я учениця III групи Гладкова Марія, закликаю свого батька на соцзмагання по таких справах: не робити прогулів; не спізнюватися на роботу; стати ударником». А внизу відгук: «Виклик приймаю. Кирило Гладков, робітник заводу «Червоний Котляр» [389, с. 18-21]. Юні безвірники намагалися встановити нові взаємовідносини у сім'ї шляхом збору по хатах підсвічників задля передачі їх у пункти прийому металобрухту; вимагали спалення домашніх ікон, влаштування антирелігійних кутків на місці домашніх божниць [389, с. 23].

Безумовно, що ядром осередків Юних безвірників були піонери. У планах роботи піонерських загонів значилося, що кожен піонер має залучити одного неорганізованого до лав безвірників. Крім цього, були й інші завдання: агітувати батьків за вихід з релігійних громад, поширення антирелігійної літератури, агітація за перейменування сіл і вулиць з релігійними назвами на революційні, збір коштів на літак і тракторну колону «Безвірник», облаштування куточка безвірника в себе вдома тощо. Двадцять восьмого квітня 1938 року Центральна Рада Союзу воявничих безбожників, якій підпорядковувалися й осередки Юних безвірників, прийняла основні положення про організацію позашкільної антирелігійної роботи в школі. Окреме положення цього документа визначало, що «однією з найважливіших ділянок позашкільної антирелігійної роботи школи є антирелігійна пропаганда серед батьків і учнів» та перераховувалися її основні форми. До них належали: пропаганда й поширення антирелігійної літератури серед батьків; проведення учнями бесід та читання літератури на антирелігійні теми перед батьківською аудиторією; індивідуальні бесіди вчителів з окремими батьками; антирелігійні гуртки для батьківського активу; антирелігійні вистави й антирелігійні екскурсії до музеїв; організація антирелігійних виставок у школі [404, с. 15].

Ще протягом 1928 року на Чернігівщині працювало до 70 гуртків Юних безвірників котрі охоплювали понад 2 тис. учнів старших груп трудової школи. Були райони, де такі гуртки функціонували при кожній школі. Так, в трудовій

школі Сновська роботою гуртка Юних безвірників керував вчитель-супільствознавець. Такий самий гурток у селі Нові Боровичі працював щотижня. Окрім читання доповідей на антирелігійні теми сільський педагог досліджував, яку кількість грошей витрачають родини членів гуртка на релігійні потреби. Останнє, зокрема, стало проявом неприхованого проникнення у приватне життя родин.

Сільський вчитель з Краси́лівки Олешівського району повідомляв про організацію у своїй школі гуртка Юних безвірників, який мав куточок безвірника та передплачував антирелігійну літературу. Учителі та учні місцевої школи у сільбуді напередодні релігійних свят вдавалися до антирелігійної пропаганди. Вони розгортали кампанію проти дотримання посту, педагоги ретельно стежили за відвідуванням школи учнями у дні релігійних свят.

У селі Шаповалівці на Конотопщині вчителька-практикантка Чернігівського Інституту народної освіти працювала у гуртку Юних безвірників протягом двох років. Місцеві жителі засуджували діяльність педагога. Однак група антирелігійників на чолі з вчителькою протягом року зуміли схилити на свій бік значну кількість селян; відтак гурток чисельно збільшився на 70 осіб. Віруючі батьки були проти того, щоб їх діти відвідували такий гурток, однак після співбесід з вчителькою змушені були туди їх знову повертати. Вплив релігійного оточення на дітей почав помітно слабшати. Цей гурток організував у школі куток безвірника. Через деякий час він уже зумів перенести свою роботу до сільбуду, влаштовуючи там антирелігійні вечори.

Названі приклади успішної антирелігійної діяльності не можна вважати типовим явищем для більшості українських сіл. Так, вчитель з села Синявки Березенського району доповідав, що у школі був наявний гурток Юних безвірників, але його робота не була організованою. Активної роботи у ньому не проводилося. Керівництво гуртком не було налагоджено: відсутні відповідні вказівки, щодо організації його роботи. Повідомлялося, що вчителі не могли ознайомитися навіть з інструкцією для гуртків Юних безвірників, яку ще у 1928 р. розробила Центральна рада СБ. Учитель села Куликівка Бобровицького

району повідомляв про те, що антирелігійна робота в школі йшла добре, поки учні працювали по окремих групах; але коли їм почали пропонувати записатись до одного гуртка Юних безвірників, то батьки учнів категорично заборонили це робити [481, с. 117-118].

Результатом антирелігійного виховання і антирелігійних кампаній, збору та спалення ікон і т.п. стали роздвоєність свідомості у багатьох школярів, конфлікт радянської системи освіти з релігійною сім'єю, що призводило до моральної драми, яка іноді закінчувалася трагічно або не знаходила свого вирішення протягом життя дорослої людини, формувала схильність до нещирості, лицемірства, закритості [404, с. 15].

Однак насильницьке насадження атеїзму в навчальних закладах призвело до формально-бюрократичного ставлення багатьох шкіл до цієї ланки роботи, коли її визнавали на словах, реєстрували на папері та цілком ігнорували на ділі. За повідомленням журналу «Безвірник» «систематичну антирелігійну пропаганду підмінюють канцелярсько-бюрократичними відписками у звітах, на зразок того, що в школі «всі діти безвірники», що «з антирелігійним вихованням у школі все гаразд». Школа була необхідним важелем великої державної машини, котра потребувала «гвинтиків» і «гаечок» – бездумних сумлінних виконавців. Політизована й ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі [467].

Пропаганда СВБ мала охопити усіх жителів країни, де б вони не були та що б не робили. Ось як мала виглядати зразкова масова робота спілки серед військовослужбовців Червоної Армії: «1) Регулярне читання у клубах полків і рот лекцій, проведення бесід, диспутів, ранків з демонстрацією діапозитивів природничо-наукових дослідів, не на випадкові теми, а за раніше розробленим планом. 2) Організація антирелігійних вечорів самодіяльності в ротах, винесення найбільш вдалих з них на сцену полку. 3) Читати по ленінських кутках антирелігійні газети і художні уривки. 4) Вивчати антирелігійні пісні. 5)

Організувати антирелігійні вистави. б) Влаштувати вечори, що викривали б «чудеса» з дослідами і фокусами» [415, с. 23-24].

Отже, СВБ використовувала у своїй роботі найрізноманітніші методи, способи, механізми та прийоми. Зокрема, з діяльністю спілки були пов'язані: видання та поширення антирелігійної літератури; «економічні» заходи; антирелігійна робота у навчальних закладах, серед дітей та молоді; культурно-масові заходи у справі подолання впливу релігії на духовне життя людей, на сімейний та громадський побут.

* * *

Діяльність на території України розлогої мережі релігійних громад, членами яких були представники усіх національностей республіки, неабияк непокоїла більшовиків, які у перспективі планували увести до комуністичного раю лише позбавлених релігійного світогляду трудівників. Тому задля боротьби з релігійністю населення України та церквними інституціями, які задовольняли духовні потреби віруючих комуністи вдалися до створення підконтрольного державі атеїстичного громадського об'єднання. Початок діяльності громадської організації, яка спершу (1926 р.) іменувалася Спілкою безвірників, а згодом (1929 р.) розпочала називатися Спілкою войовничих безвірників, розгорнув нову сторінку в антирелігійній політиці більшовиків. Її науково-антирелігійна спрямованість поступилася місцем антиклерикальній унаслідок чого серед безвірницького активу розпочав домінувати вульгарний атеїзм. Його особливістю став атеїстичний екстремізм, який передбачав використання силових методів антирелігійної боротьби.

Аналіз документальних свідчень надає змогу стверджувати про наявність значної кількості недоліків, які мали місце під час проведення більшовиками атеїстичної роботи. Здебільшого її визначали забюрократизованість і формальне ставлення до виконання статутних положень СВБ і компартійних директив. Її безкомпромісна риторика наштовхувалася на нерозуміння значної

частини населення та викликала зворотню реакцію, що полягала у відстоюванні релігійних переконань. Та все ж, необхідно визнати, що здобутки в антирелігійній роботі СВБ упродовж міжвоєнного періоду дійсно були, проте передбачених її натхненниками результатів ця кампанія не досягла, оскільки трансформувати світогляд населення радянської України на суцільно атеїстичний в цей час, а саме такою була кінцева її мета, більшовики так і не спромоглися.

ВИСНОВКИ

У запропонованій читачу книзі вперше в історіографії на основі розлогого кола опублікованих та неопублікованих джерел, аналізу наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних учених із сучасних методологічних позицій комплексно досліджується питання становища релігійних громад етнічних меншин та діяльності Спільки воявничих безвірників у контексті суспільно-політичних трансформацій українського суспільства міжвоєнної доби.

Населення України здавна було поліетнічним. Ще за перебування українських земель у складі Речі Посполитої тут знаходилося багато поляків та євреїв. Після приєднання України до Московської держави, яка згодом трансформувалася у Російську імперію, чисельність іноетнічного населення на її території постійно зростала, причому не лише за рахунок прибуття росіян, але й міграції інших етносів, які починаючи із другої половини XVIII ст. активно залучалися царським урядом для освоєння причорноморських степів та інших українських регіонів. Кожна названа етноспільнота мала низку притаманних тільки їй ознак, до яких, крім мови і звичаїв, входили ще й релігійні уявлення та практики. Релігійні громади належно забезпечували передачу духовних надбань від одного покоління до іншого та сприяли непорушності традицій народів, які населяли Україну. Оскільки на рівні общини відбувався ідеологічний вплив на віруючого та виховання його в дусі відповідного віровчення, то саме релігійна громада була осердям у діяльності конфесійних організацій. Незважаючи на те що влада в Російській імперії мала ієрархічний централізований характер, а церква була державною, царизм мав помірковану позицію щодо релігійних проявів етнічних меншин, за умови що їх представники не порушували прописаних державою правил політичного та економічного життя. З метою встановлення контролю над іновірницькими релігійними організаціями влада налагоджувала тісні зв'язки з духовенством етнічних меншин, намагалася залучати його, подібно священикам Російської

православної церкви, до співпраці. Революція 1917 – 1921 рр., яка закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно позначилася на діяльності релігійних громад національних меншин, адже саме тоді чимало польських католицьких та німецьких протестантських священнослужителів, рятуючи життя, припинило виконання своїх обов'язків; значних втрат від погромів зазнало єврейське населення; серйозних збитків було нанесено культовим спорудам різних конфесій. Політичні ідеали більшовиків щодо витіснення релігії зі сфери суспільного буття чітко сформулював ще на початку ХХ ст. В. Ленін. Як зразок для формування політики щодо релігії та церкви його прибічниками було використано теоретичні напрацювання К. Маркса та Ф. Енгельса. Видаючи декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», більшовицька влада лише підтвердила ті свободи, які після Лютневої революції 1917 р. уже фактично діяли. Конфесійні організації, до яких входили релігійні громади національних меншин України, було зрівняно у правах із православною церквою, на них розповсюджувалася дія спільних законів. Визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально долучаючись до поширених у світі прогресивних демократичних принципів щодо стосунків держави та церкви, радянська влада намагалася прилаштувати законодавство у зазначеній сфері до стратегічного завдання з конструювання атеїстичного суспільства. Відносини радянської влади з національними релігійними громадами регламентувалися спеціальними правовими актами, інструкціями до них, поясненнями, розпорядженнями і наказами, які за своїм змістом часто суперечили декларації свободи совісті. Державно-партійним апаратом було впроваджено низку законів, завдяки яким встановлювався цілковитий контроль над релігійними формуваннями та створювався сприятливий ґрунт для їх фактичної ліквідації. Законодавча база у релігійній царині позбавляла громади віруючих прав власності та нівелювала ієрархічну структуру конфесійних організацій. Духовенство юридично втрачало ту провідну роль, яку воно відігравало у релігійних общинах напередодні

прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви».

У центрі системи конфесійних організацій, до яких належали віруючі національних меншин, перебувала громада, ключовий характер якої для одних релігійних напрямів (зокрема, менонітів та іудеїв) визначався передусім віросповідними принципами, а для тих, які мали закорінену ступінчасту структуру (католиків, лютеран, старообрядців попівського напрямку), – специфікою радянського законодавства у сфері релігійних культів. Слід зазначити, що протягом 1920-х рр. релігійні структури, в межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін. Потрапляння частини католицьких приходів разом із духовним центром Луцько-Житомирської єпархії до складу Польщі викликало небажані для більшовиків транскордонні контакти ксьондзів, які були занепокоєні відсутністю вищих ієрархів на території радянської України. Євангельсько-лютеранська церква вдалася до активного реформування вертикалі управління та перепідпорядкування приходів. Громади менонітів, баптистів та іудеїв, хоча й були самодостатніми утвореннями, все ж намагалися координувати власне релігійне життя на вищому рівні. Так, громади німецьких баптистів увійшли до складу Всеукраїнського об'єднання баптистів, а іудейські громади, незважаючи на перепони радянського законодавства, тяжіли до тісної міжобщинної взаємодії в межах своїх поселень. Міжвоєнний період позначений намаганням комуністичного режиму розколоти конфесійні організації та збільшенням серед національних меншин кількості сектантських угруповань. Кожна релігійна громада мала кілька рівнів управління. Головним органом, на який покладалося вирішення різноманітних проблем, пов'язаних із функціонуванням общини, були збори членів громади. Розгляд повсякденних питань віруючі делегували раді громади, члени якої обиралися з найбільш досвідченіших та поважних осіб. Представником громади у стосунках із владою був староста. Священнослужителі в умовах радянської дійсності опинилися перед необхідністю вирішувати непрості завдання, зокрема, стосовно визначення

свого місця в релігійній громаді та соціальній структурі, забезпечення функціонування релігійних общин як осередків відтворення специфічних духовних ознак тієї чи іншої національної меншини, боротьби за вплив на населення у протистоянні з комуністичною ідеологією, участі у внутрішньоцерковній боротьбі, стосунків з владою.

Релігійні громади етноспільнот України мали кілька векторів діяльності, головним із яких було проведення богослужінь. Культова активність визначалася змістом релігійних вчень кожної з досліджуваних конфесій та спрямовувалася на задоволення духовних потреб віруючих. Важливе значення для здійснення обрядів мала культова споруда, від перебування якої у користуванні громади залежало саме існування об'єднання віруючих. Для матеріального забезпечення кліру та утримання богослужбових будівель у належному стані релігійні общини отримували від віруючих грошові пожертви. Серед іудеїв та німців-протестантів особливого розвитку набуло соціальне служіння, тобто надання допомоги нужденним членам громади. Для підтримки цього виду діяльності залучалися кошти, що надходили від місцевих жителів та одновірців з-за кордону. Діяльність релігійних громад підлягала суворому контролю з боку держави, яка хоч і дозволяла общинам проводити з'їзди їх представників, намагалася за будь-що обмежити прояви релігійної активності віруючих стінами храмів. За певних обмежень радянської влади щодо задоволення деяких видів релігійних потреб, насадження нею через організацію культурно-просвітницьких установ матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі, серед польського та німецького християнського населення України набула розповсюдження несанкціонована більшовиками релігійно-просвітницька діяльність, яка відбувалася у молодіжних гуртках, що мали тісні зв'язки зі священнослужителями. Саме в таких товариствах та нелегальних недільних школах, де відбувалося виховання дітей та молоді через призму релігійного світогляду, реалізовувалися духовні запити віруючих, ініціативу яких було затиснено в рамки типового статуту релігійної громади.

Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, протягом майже всього першого десятиліття існування радянської влади в Україні чисельність релігійних громад нацменшин, як і богослужбових споруд, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Кількість культових будівель на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5%, а протягом 1928 – 1929 рр. – ще на 5%. Кількість членів у національних релігійних громадах різних конфесійних напрямів на кінець 20-х рр. XX ст. теж дещо зменшилася. Суттєво скоротилася чисельність віруючих у менонітських громадах, що пов'язується із процесом їх масової еміграції. Значно поменшало членів і в общинах старовірів-безпопівців. В окремих випадках ця тенденція пояснювалася не лише недбалістю реєстраторів об'єднань віруючих, які враховували тільки засновників громади, а й небажанням вірян надавати владі інформацію про свою належність до общини з огляду на відому позицію більшовиків у питаннях релігії та церкви. У різних за кількістю членів релігійних громадах національних меншин переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до релігійних громад, сформованих євреями, як частково і до російських старообрядницьких, уходила доволі незначна кількість молоді. Віковий поділ членів польських та німецьких релігійних общин різних культів був відносно рівномірним. Найбільша кількість письмених віруючих належала до протестантських конфесій. Насправді розуміючи те, що майновий стан членів релігійних громад залежав від їх місця проживання та успішного застосування професійних навичок, більшовицькі пропагандисти цинічно вдавалися до моральної дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національностей, шляхом акцентування суспільної уваги на нібито незаконному скупченні у їх руках значної кількості матеріальних благ.

Становище релігійних громад національних меншин України в умовах радянської антирелігійної політики 20 – 30-х рр. XX ст. визначалося домінуючими політичними процесами в країні. Одразу після того як більшовики прийшли до влади, вони розпочали впроваджувати на практиці свої

матеріалістичні теорії, які передбачали тотальну зміну відносин у духовній сфері суспільного життя. Антирелігійна політика передбачала втручання влади у внутрішнє життя релігійних громад шляхом позбавлення культового майна останніх. Інколи цей процес супроводжувався силовим протистоянням представників влади з віруючими. Члени релігійних громад, які не приховували свого негативного ставлення щодо оголошеної 1922 р. під приводом допомоги потерпаючому від голоду населенню Поволжя кампанії з вилучення церковних цінностей, намагалися завадити конфіскації культового майна. Лібералізація не лише економічних відносин, але й інших сфер суспільного життя доби НЕПу та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 1920-х рр. запобігали владі зловживати приписами радянського права щодо релігії та церкви. Це надало змогу членам національних релігійних громад відносно вільно задовольняти культові потреби. В окремих випадках у місцях із незначною кількістю прихильників якогось із релігійних напрямів або там, де існував брак консолідації між віруючими, комуністи все ж не втрачали нагоди позбавити культової споруди ту чи іншу релігійну громаду. Таким чином, попри значне послаблення тиску на релігійні об'єднання з боку радянської влади у 20-х рр. XX, її представники не змінили свого рішення знищити релігійний світогляд. У цей час більшовики перейшли від активної боротьби з конфесійними організаціями до спостереження за релігійним життям етноспільнот. Комуністи в такий спосіб збирали інформацію, яку використовували для розробки більш витончених методів боротьби з релігійними переконаннями віруючих. Адже протягом усього досліджуваного періоду серед національних меншин України велася антирелігійна пропаганда, що враховувала особливості їх релігійного життя як у місті, так і на селі. Використовуючи таку політику, будівники комунізму намагалися прищепити національним меншинам України штучно сконструйовану, незалежну від релігійної приналежності самоідентифікацію, що відповідала б вимогам нового суспільства, функціонування якого мало базуватися виключно на атеїстичних засадах.

Й. Сталін, якому на кінець 1920-х рр. вдалося сконцентрувати у своїх руках майже всю повноту влади, вирішив продовжити справу В. Леніна з наближення комуністичного «світлого майбутнього», виконання якої з тактичних міркувань було тимчасово відкладено в роки НЕПу. Одним із пунктів перебудови життя в країні на початку 30-х рр. XX ст. стала культурна революція, в ході якої протягом короткого терміну мав бути знищений релігійний світогляд. Задля цього більшовики через місцеві органи влади вдалися до безпрецедентної політики ліквідації релігійних громад усіх релігійних напрямів. Посилаючись на незадовільний технічний стан богослужбових приміщень та використовуючи при цьому методи фінансового тиску, влада масово відбирала у віруючих культові споруди. Проводячи закриття культової будівлі, представники радянської влади намагалися надати цьому процесу легітимного вигляду. Для цього використовувалися мешканці населеного пункту, в якому діяла релігійна громада, зазвичай тієї ж національності, що й віруючі. Їхнім завданням було оформлення та подання на розгляд влади клопотань щодо припинення функціонування общини в культовій споруді та передачі останньої в користування населенню для задоволення потреб іншого характеру, що переважно належали до культурно-просвітницького комплексу. Влада не тільки позбавляла віруючих права на спільну молитву, але й піддавала їх жорстоким переслідуванням. Масові репресії, яких зазнали на собі етноспільноти України впродовж 1930-х рр., мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницького очищення від ворогів соціалістичного ладу, в тому числі від найактивніших носіїв релігійного світогляду. Водночас це була акція помсти і покарання віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, спосіб залякування, що мав забезпечити лояльність решти верств населення. В умовах формування тоталітарного режиму світоглядне інакодумство духовенства та відданих церкві віруючих було розцінено як політичне, що потягнуло за собою репресії і нищення духовного проводу всіх конфесій. Репресивну політику було умисно спрямовано на фізичне знищення священнослужителів, активних

віруючих, осіб, що забезпечували належне функціонування релігійних громад, і створення умов, за яких нормальна життєдіяльність представників цих верств населення ставала неможливою. Наприкінці 1930-х рр., у зв'язку з перевагою адміністративних заходів антирелігійної політики над пропагандистськими, а також внаслідок репресій, зокрема, проти німців та поляків, діяльність національних релігійних общин в Україні було майже припинено владою. Незважаючи на значні досягнення державної кампанії у боротьбі з колективними формами релігійної активності серед етноспільнот України, деякі позбавлені духовенства релігійні громади продовжували нелегально функціонувати й надалі: молитовні зібрання членів розформованих общин відбувалися в будинках найвідданіших традиції віруючих.

Альтернативною релігійним общинам громадською структурою, що діяла на території України стала Спілка войовничих безвірників, яка була створена більшовиками з метою викорінення релігійного світогляду у населення республіки та знищення конфесійних організацій. Особовий склад Спілки войовничих безвірників формувала чимала кількість жителів республіки. В окремі періоди свого існування громадське об'єднання, що мало кілька векторів основної діяльності, позбавлялося, загалом, притаманної йому інертності та виявляло неабияку активність. Під час закриття та перепрофілювання культових споруд, також інших дій влади, що були спрямовані проти діяльності релігійних організацій спілка займала хоча й не чільне, проте помітне місце. Важливим напрямом її роботи була пропагандистська діяльність. Проте чимало осередків організації створювалося «на папері», до них автоматично включався увесь партійний та комсомольський актив, що не могло позитивно вплинути на працездатність громадського об'єднання. Спілка була забюрократизованою централізованою організацією в якій робота виконувалася не заради результату, а для звіту перед керівництвом. Антирелігійна пропаганда спілки не була регулярною, їй бракувало систематичності, що компрометувало атеїстичну роботу безвірників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет.

Оп. 2.

1.1. *Спр. 2547. Довідна записка та висновки юридичної частини ВУЦВКу на подання Прокурора Республіки НКВС УСРР та на постанови губвиконкомів, березень – 16 травня 1924 р., 243 арк.*

Оп. 7.

1.2. *Спр. 172. Листування з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади, 4 травня 1931 р. – 28 грудня 1932 р., 298 арк.*

1.3. *Спр. 178. Листування з адмінвідділами виконкомів та райміліціями про реєстрацію статутів релігійних громад, дозвіл виконувати релігійні обряди, 9 січня – 31 грудня 1931 р., 113 арк.*

1.4. *Спр. 179. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та по розгляду скарг громад і окремих віруючих, 20 січня 1931 р. – 20 квітня 1932 р., 338 арк.*

1.5. *Спр. 181. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «А», 12 лютого 1931 р. – 2 листопада 1932 р., 68 арк.*

1.6. *Спр. 185. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Б», т. IV (останній), 25 лютого 1931 р. – 28 вересня 1932 р., 81 арк.*

1.7. *Спр. 190. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Г», т. II, 23 грудня 1930 р. – 23 листопада 1932 р., 100 арк.*

1.8. *Спр. 191. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Д», (в 2-х томах), т. I, 2 листопада 1930 р. – 5 листопада 1931 р., 118 арк.*

1.9. *Спр. 192. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Д», т. II (останній), 25 січня 1931 р. – 17 грудня 1932 р., 73 арк.*

1.10. *Спр. 193. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Є-Ж», т. II, 9 грудня 1930 р. – 10 квітня 1931 р., 57 арк.*

1.11. *Спр. 195. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «І», 9 лютого 1931 р. – 3 листопада 1932 р., 129 арк.*

1.12. *Спр. 196. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «К», (в 4-х томах), т. I, 13 листопада 1930 р. – 1932 р., 73 арк.*

1.13. *Спр. 197. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «К», т. II, 31 грудня 1930 р. – 7 січня 1933 р., 265 арк.*

1.14. *Спр. 199. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію*

релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М», т. IV, 23 січня 1931 р. – 8 вересня 1932 р., 137 арк.

1.15. *Спр. 202. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М» (в 2-х томах), т. I, 26 жовтня 1930 р. – 23 грудня 1932 р., 246 арк.*

1.16. *Спр. 203. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М», т. I (останній), 9 лютого 1931 р. – 14 листопада 1932 р., 70 арк.*

1.17. *Спр. 204. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Н» (в 2-х томах), т. I, 25 січня 1931 р. – 25 травня 1932 р., 53 арк.*

1.18. *Спр. 284. Справа про закриття костьолів в м. Богуславі і використання їх приміщень для культосвітніх потреб, 10 січня 1930 р. – 25 лютого 1931 р., 23 арк.*

1.19. *Спр. 450. Справа закриття кірхи в м. Немирові, Немирівського р-ну та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 26 липня 1929 р. – 3 липня 1931 р., 8 арк.*

1.20. *Спр. 599. Справа про закриття молитовного будинку німців-баптистів в с. Нейзац, Тілігуло-Березанського р-ну та передачу його приміщення для культосвітніх потреб, 10 грудня 1929 р. – 25 лютого 1931 р., 32 арк.*

Ф. 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УСРР.

Оп. 1.

1.21. *Спр. 986. Устави религиозных общин по Донецкой губернии, 14 декабря 1922 г. – 16 октября 1923 г., 766 арк.*

1.22. *Спр. 1085. Материалы отдела по отделению церкви от государства, 2 мая – 29 декабря 1922 г., 390 арк.*

1.23. *Спр. 1090. Дело* по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей Преображенского собора в г. Виннице, 10 – 15 мая 1922 г., 9 арк.

1.24. *Спр. 2184. Проект* положения реорганізації відділу при адмінвідділі по відокремленню церкви від держави у відділ культів, 8 арк.

1.25. *Спр. 2190. Материалы* о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Одесского губернского и окружных исполкомов, 27 января – 31 декабря 1923 г., 182 арк.

1.26. *Спр. 2191. Материалы* о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Подольского губернского и окружных исполкомов, 18 января – 8 ноября 1923 г., 182 арк.

Оп. 2.

1.27. *Спр. 190. Циркуляры* Наркомвнуделов РСФСР и УССР, переписка с админотделами губисполкомов о регистрации религиозных общин и служителей культа, их регистрационные карточки, 25 сентября 1924 г. – 29 сентября 1925 г., 294 арк.

1.28. *Спр. 194. Планы работ и отчеты* о деятельности отдела по отделению церкви от государства и губликвидкомов за 1923/24 г., 186 арк.

1.29. *Спр. 195. Отчеты* о деятельности админотдела Наркомвнудела УССР за I-е полугодие 1923/24 г. и информационный обзор п/отдела культов о религиозной агитации кулацких элементов в Волынской, Киевской, Подольской, Полтавской и Черниговской губерниях в 1924 г., 54 арк.

1.30. *Спр. 196. Отчеты* о деятельности губернских ликвидкомов по отделению церкви от государства за 1924 г., январь – сентябрь 1924 г., 224 арк.

1.31. *Спр. 199. Протоколы* заседаний и информации губернских ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и переписка с админотделами губисполкомов о регистрации уставов и присылке сведений о составе и деятельности религиозных общин, 24 мая – 28 августа 1924 г., 405 арк.

1.32. *Спр. 200. Протоколы* заседаний губернских и окружных съездов представителей религиозных общин, 22 сентября 1924 г. – 30 сентября 1925 г., 295 арк.

1.33. *Спр. 204. Уставы* религиозных общин Донецкой губернии, 11 сентября – 28 ноября 1924 г., 372 арк.

1.34. *Спр. 213. Статистические* сведения о количестве религиозных общин, монастырей, составе духовенства, закрытии церквей, синагог, молитвенных домов и др. на Украине, июнь 1924 г. – август 1925 г., 165 арк.

1.35. *Спр. 214. Переписка* с админотделом Волынского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 4 февраля – 12 сентября 1924 г., 30 арк.

1.36. *Спр. 217. Переписка* с админотделом Екатеринославского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 14 января 1924 г. – 2 января 1925 г., 97 арк.

1.37. *Спр. 222. Переписка* с админотделами окрисполкомов Одесской губернии по рассмотрению заявлений религиозных общин, 22 ноября 1924 г. – 28 августа 1925 г., 148 арк.

1.38. *Спр. 223. Переписка* с админотделом Подольского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 7 января – 7 апреля 1924 г., 204 арк.

1.39. *Спр. 228. Переписка* с админотделами окрисполкомов Харьковской губернии по рассмотрению заявлений религиозных общин, 16 сентября 1924 г. – 14 февраля 1925 г., 183 арк.

1.40. *Спр. 251. Материалы* о закрытии монастырей, церквей и других молитвенных домов, 26 марта 1924 г. – 13 октября 1925 г., 790 арк.

1.41. *Спр. 252. Сведения,* списки и заявления священнослужителей отрекшихся от сана и служения в церкви, 20 апреля 1924 г. – 16 января 1929 г., 219 арк.

1.42. *Спр. 950. Протоколы* общих собраний членов религиозных общин, 21 декабря 1925 г. – 7 апреля 1926 г., 179 арк.

1.43. *Спр. 953. Переписка* о порядке пользования молитвенными домами, 19 октября 1925 г. – 10 декабря 1926 г., 172 арк.

1.44. *Спр. 977. Переписка* с админотделом Волынского окрисполкома о регистрации устава Житомирского евангелическо-лютеранского епархиального совета на Волыни, 13 октября 1925 г. – 31 июля 1926 г., 57 арк.

1.45. *Спр. 1005. Переписка* с Коростенским окружным админотделом о возвращении молитвенного дома г. Словечно в пользование еврейской религиозной общине, 26 ноября 1925 г. – 24 августа 1926 г., 27 арк.

1.46. *Спр. 1046. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, июль 1925 г. – сентябрь 1926 г., 135 арк.

1.47. *Спр. 1107. Переписка* с админотделом Коростенского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 7 ноября 1925 г. – 13 июня 1926 г., 27 арк.

1.48. *Спр. 1108. Переписка* с админотделом Мариупольского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 10 декабря 1925 г. – 3 июля 1926 г., 65 арк.

1.49. *Спр. 1109. Переписка* с админотделом Одесского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 1 ноября 1925 г. – 1 декабря 1926 г., 106 арк.

1.50. *Спр. 2167. Полугодовые, квартальные и месячные отчеты* о деятельности отделений культов админотделов окрисполкомов за 1925/26 г., 345 арк.

1.51. *Спр. 2168. Статистические сведения* по учету религиозных общин и их членов по округам, 42 арк.

1.52. *Спр. 2169. Статистические сведения* о количестве религиозных общин и их членов по округам, июль 1925 г. – сентябрь 1926 г., 35 арк.

1.53. *Спр. 2170. Сведения* о количестве религиозных общин по округам, 1926 г., 132 арк.

1.54. *Спр. 2173. Списки ликвидированных общин по округам за 1925/26 г., 36 арк.*

1.55. *Спр. 2183. Протоколы заседаний съездов религиозных общин и докладные записки админотделов окрисполкомов об их проведении, 28 февраля 1926 г. – 26 октября 1927 г., 155 арк.*

1.56. *Спр. 2184. Протоколы съездов религиозных общин и переписка с админотделами окрисполкомов о разрешении их проведения, 4 марта 1926 г. – декабрь 1927 г., 96 арк.*

1.57. *Спр. 2185. Протоколы съездов и совещаний религиозных общин и докладные записки админотделов окрисполкомов о ходе их проведения, 30 мая – октябрь 1926 г., 70 арк.*

1.58. *Спр. 2192. Переписка с админотделом Волынского окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 3 ноября 1926 г. – 14 февраля 1928 г., 20 арк.*

1.59. *Спр. 2196. Переписка с админотделом Каменецкого окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 5 февраля – 15 декабря 1926 г., 48 арк.*

1.60. *Спр. 2209. Переписка с админотделом Херсонского окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 3 января – 15 декабря 1926 г., 34 арк.*

1.61. *Спр. 2211. Переписка с админотделом Шепетовского окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 22 марта – 20 августа 1926 г., 38 арк.*

Оп. 3.

1.62. *Спр. 261. Циркуляры Наркомвнудела УССР о приостановлении регистрации религиозных общин, не имеющих молитвенных домов, 1 сентября – 31 декабря 1927 г., 2 арк.*

1.63. *Спр. 264. Материалы V Всеукраинского и областных съездов объединений баптистов, 31 октября – 13 ноября 1928 г., 143 арк.*

1.64. *Спр. 265. Протокол II съезда Волынского синодального округа, 1927 г., 7 арк.*

1.65. *Спр. 269. Ходатайства админотделов о закрытии церквей, синагог, костелов и заключения Наркомвнудела УССР по ним, 245 арк.*

1.66. *Спр. 270. Отчеты* о деятельности админотделов окрисполкомов и материалы обследований религиозных общин Артемовского округа за 1926/27 г., 111 арк.

1.67. *Спр. 279. Переписка* с админотделом Бердичевского окрисполкома о закрытии церкви с. Люленцы и изъятии церковных библиотек, 29 января – 17 августа 1927 г., 20 арк.

1.68. *Спр. 281. Переписка* с админотделом Бердичевского окрисполкома о закрытии 4 молитвенных домов, 2 костелов и 2 синагог в с. Шпишинцах и в г. Н-Псков, 20 января – 6 декабря 1927 г., 26 арк.

1.69. *Спр. 323. Переписка* с админотделом Луганского окрисполкома о регистрации устава объединения немцев-баптистов, 31 января – 23 декабря 1927 г., 26 арк.

1.70. *Спр. 335. Положение* о евангелическо-лютеранской церкви в СССР, переписка с админотделом Одесского окрисполкома о регистрации религиозных общин, разрешений конфирмации лютеранскими общинами и убоя птицы еврейской религиозной общине, 4 апреля 1927 г. – 25 декабря 1928 г., 335 арк.

1.71. *Спр. 371. Переписка* с админотделом Черниговского окрисполкома о снятии с костела римско-католической общины г. Чернигова изображения герба и флага Польского государства, 3 февраля – 25 ноября 1927 г., 8 арк.

1.72. *Спр. 397. Финансовые* и материальные отчеты религиозных общин по округам за 1926/27 г., 1927 г., 254 арк.

1.73. *Спр. 402. Уставы* религиозных общин Житомирского округа, май 1927 р., 225 арк.

1.74. *Спр. 1053. Циркуляры* Наркомвнудела УССР и переписка об обязательной воинской службе членов религиозных сект, открытии богословских курсов и др. Списки евангелиско-лютеранских пасторов на Украине, 19 января – 13 ноября 1928 г., 100 арк.

1.75. *Спр. 1054. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, 17 августа – 29 ноября 1928 г., 12 арк.

1.76. *Спр. 1064. Сведения* о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УССР за 1925/26 – 1927/28 гг., 1928 г., 38 арк.

1.77. *Спр. 1071. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин и служителей культа об арендной плате молитвенных домов, взимании налогов и штрафов, 23 мая 1928 г. – 21 декабря 1929 г., 134 арк.

1.78. *Спр. 1074. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, 17 декабря – 29 декабря 1929 г., 67 арк.

1.79. *Спр. 1075. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 22 октября 1928 г. – 24 декабря 1929 г., 123 арк.

1.80. *Спр. 1092. Переписка* с админотделом Одесского окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 24 февраля – 12 декабря 1928 г., 120 арк.

1.81. *Спр. 1117. Переписка* с админотделом Артемовского окрисполкома о разрешении еврейской религиозной общине в с. Горловка проведения богослужения в частном доме, 13 января – 10 ноября 1928 г., 36 арк.

1.82. *Спр. 1175. Регистрационные* карточки и списки служителей религиозного культа, 30 августа 1928 г. – 25 января 1929 г., 294 арк.

1.83. *Спр. 1176. Список* членов исполнительного органа Всеукраинского объединения меннонитских общин, 16 марта 1928 г., 4 арк.

1.84. *Спр. 1647. Статистические* сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов, служителей культа. Списки служителей культа Елисаветградского округа, 24 января – 30 июля 1929 г., 107 арк.

1.85. *Спр. 1648. Статистические сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов и служителей культа по округам, 22 октября 1929 г. – 21 марта 1930 г., 79 арк.*

1.86. *Спр. 1649. Сведения о количестве немецких кирх и др. молитвенных домов по округам УССР, ноябрь 1929 г. – июль 1930 г., 60 арк.*

1.87. *Спр. 1650. Списки религиозных общин по округам, январь 1929 г. – январь 1930 г., 217 арк.*

Ф. 8. Народний комісаріат юстиції УСРР.

Оп. 1.

1.88. *Спр. 1216. Документы о работе ликвидационного отдела Наркомюста УССР по отделению церкви от государства (протоколы, докладные записки, переписка), 3 января – 26 ноября 1922 г., 376 арк.*

1.89. *Спр. 1217. Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка), 26 августа 1921 г. – 29 июня 1922 г., 258 арк.*

1.90. *Спр. 1218. Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка), 1 июня – 30 декабря 1922 г., 214 арк.*

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР.

Оп. 1.

1.91. *Спр. 2. Декрети і постанови тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорону пам'ятників старовини та з інших питань*

культурного будівництва на Україні. Списки повітів і волостей України, 17 січня 1918 р. – 15 червня 1919 р., 85 арк.

Ф. 258. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду.

Оп. 1.

1.92. *Спр. 153. Протоколи* засіданий Центральной комиссии по изъятию ценностей и переписка Всеукраинского бюро по изъятию церковных ценностей с Госкультуправлением и другими организациями по вопросу об изъятии церковных ценностей в пользу голодающих в губерниях пострадавших от неурожая, 27 марта – 14 июля 1922 г., 93 арк.

Ф. 413. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР.

Оп. 1.

1.93. *Спр. 17. Протоколи* засідань, звіти бюро національних меншостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах, 23 грудня 1924 р. – 10 липня 1925 р., 339 арк.

1.94. *Спр. 24. Документи* про передачу Бродської синагоги під «робочий клуб» (протоколи, акти, листування), 6 листопада 1924 р. – 14 лютого 1925 р., 48 арк.

1.95. *Спр. 99. Документи* про обстеження польського населення (витяги з протоколів, звіти, резолюції, таблиці), 11 – 27 січня 1925 р., 105 арк.

1.96. *Спр. 168. Протоколи* та звіти про роботу Артемівського, Вінницького, Коростенського, Кременчуцького, Кам'янецького, Луганського, Бердичівського, Проскурівського, Роменського і інших окрбюро національних меншостей, 4 лютого – 20 грудня 1926 р., 197 арк.

1.97. *Спр. 228. Акти* обстеження уповноваженими нацменшин окрвиконкомів національних сілрад, ч. I, 5 серпня – 18 листопада 1926 р., 264 арк.

1.98. *Спр. 229. Акти* обстеження уповноваженими нацмен окрвиконкомів національних сілрад, ч. II, 1926 р., 171 арк.

1.99. *Спр. 230. Акти* обстеження уповноваженими нацмен окрвиконкомів національних сілрад, ч. III, 1926 р., 112 арк.

1.100. *Спр. 258. Документи* про роботу Центральної комісії серед нацменшостей (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь), 1927 р., 127 арк.

1.101. *Спр. 323. Акти*, висновки по обстеженню німецьких сілрад по округах України, 5 вересня 1927 р. – 4 вересня 1928 р., 174 арк.

1.102. *Спр. 372. Протоколи*, доповідні записки, відомості, таблиці про обстеження білоруського населення, культосвітню роботу серед народностей Сходу, проживаючих на Україні, стан роботи серед малочисельних нацменшостей УСРР, 28 вересня 1928 р. – 22 квітня 1929 р., 217 арк.

1.103. *Спр. 420. Витяги* з протоколів ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії, резолюції та листування з окрвиконкомами про стан грецьких національних районів, заходи по забезпеченню рівноправності мов, 3 травня 1928 р. – 7 червня 1929 р., 55 арк.

1.104. *Спр. 561. Документи* про результати обстеження національних районів, сілрад (довідні записки, висновки, акти, відомості), квітень – серпень 1931 р., 177 арк.

Оп. 2.

1.105. *Спр. 5. Выписки* из протоколов заседаний Президиума ВУЦИКа. Доклад о работе Польского Бюро ЦК нацменьшинств за время с февраля 1925 г. по июнь 1926 г., циркуляры, докладные записки, ведомости и др. материалы по обследованию состояния нацменьшинств на Украине и о работе органов местной власти среди них, 19 мая – 26 октября 1926 г., 132 арк.

1.106. *Спр. 6. Выписки* из протоколов заседаний Главного Бюро еврейской секции ЦК КП(б)У и ВУЦВКа, докладные записки, заявления, переписка с ГПУ, НКВД, Исполкомами и др. материалы по обследованию состояния национальных меньшинств и работы местных органов власти среди них, 5 января – 19 июня 1926 г., 126 арк.

1.107. *Спр. 10. Матеріали* по обстеженню поселень меннонитів і німецьких колоністів на Україні (постановлення, протоколи, акти, докладні записки, переписка). Списки меннонитів проживаючих на Україні, 16 юлія 1924 г. – 27 мая 1926 г., 393 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 6.

1.108. *Спр. 29. Протоколи* № 3, 4, 6-26, 28-56 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1 январа – 29 юнія 1922 г., 116 арк.

1.109. *Спр. 114. Выписки* из протоколов № 13-24 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 12 апреля – 14 мая 1926 г., 102 арк.

Оп. 7.

1.110. *Спр. 118. Протоколи* № 105-123 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) України, 3 апреля – 12 августа 1929 г., 167 арк.

1.111. *Спр. 128. Матеріали* к протоколам № 129-133 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) України, 1 октября – 5 ноября 1929 г., 280 арк.

Оп. 16.

1.112. *Спр. 34. Постанови* Політбюро ЦК КП(б)У про перевірку рішення ПБ від 11 червня 1939 р. про будівництво № 1 (КОВО) та мосту через р. Дніпро у Києві; забезпечення його керівними кадрами та робочою силою, автотранспортом та обладнанням партбюро Ворошиловградського та Житомирського УНКВС в оперативну діяльність («Окрема папка» до протоколів засідань ПБ: № 13 пп. 1, 2, 5, 11, 12, 13, 34, 64, 175, 192, 194, 195, 196, 315) та матеріали до них, 10 червня – 13 серпня 1939 р., 92 арк.

Оп. 20.

1.113. *Спр. 748. Циркулярні,* інструкції, директиви ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У о празднованні 4-й годовщини Октябрьської революції,

партпросвещении и работе среди нацменьшинств, красноармейцев, антирелигиозной пропаганде, выполнении партийных поручений, борьбе с голодом, проведении Всероссийской переписи и др. вопросы. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У, 10 января – 31 декабря 1927 г., 244 арк.

1.114. *Спр. 1450. Циркулярні листи, директиви, тези ЦК КП(б)У про антирелігійну пропаганду. Доповіді, листи агітпропу ЦК КП(б)У, губкомів партії про проведену роботу по антирелігійній пропаганді, 2 січня 1922 р. – 18 червня 1923 р., 128 арк.*

1.115. *Спр. 1534. Протоколи засідань, совещань евсекции Агитпропа Одесского губкома КП(б)У. Отчеты, циркулярные письма губкома партии о работе среди еврейских рабочих масс, о контрреволюционной деятельности сионистских организаций и др. вопросам. Планы работы евсекции губкома КП(б)У, 18 января – 23 декабря 1922 г., 105 арк.*

1.116. *Спр. 1536. Резолюции и тезисы Полтавского губернского совещания евсесий. Протоколы заседаний евсекции Полтавского губкома КП(б)У, бюро евсекции Пирятенского уездного комитета партии и общего уездного собрания евреев-коммунистов. Отчеты, письма евсекции губкома КП(б)У о работе евсекции, политико-просветительной работе среди еврейских рабочих. Планы работы евсекции губкома партии, 5 января – 28 декабря 1922 г., 91 арк.*

1.117. *Спр. 1811. Отчет ЦК КП(б)У за 1923 – 1924 гг. и материалы к нему о политическом положении и состоянии народного хозяйства Украины, организационно-партийной работе на селе, среди национальных меньшинств, молодежи, руководстве просвещением и др. вопросы, 1924 г., 125 арк.*

1.118. *Спр. 1839. Резолюции, тезисы Всеукраинского совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов партии. Протоколы заседаний, резолюции широкой и узкой коллегий Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, политико-массовой работы среди молодых членов партии и др. вопросам, 12 января – 26 ноября 1924 г., 184 арк.*

1.119. *Спр. 1842. Протоколы*, выписки из протоколов совещания, заседаний антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе, Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян, 5 января – 5 ноября 1924 г., 54 арк.

1.120. *Спр. 1845. Протоколы* совещаний, заседаний комиссий по антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Вольнского и Одесского губкома партии. Отчет агитационно-пропагандистского отдела Донецкого губкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной работы. Циркуляры агитационно-пропагандистских отделов Киевского и Полтавского губернских партийных комитетов об усилении антирелигиозной работы, 29 февраля – 20 декабря 1924 г., 49 арк.

1.121. *Спр. 1846. Отчеты*, обзор, сведения губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины в Агитационно-пропагандистский отдел ЦК КП(б)У об их деятельности, о сектантском движении, составе духовенства, др. вопросам, 4 февраля – декабрь 1924 г., 43 арк.

1.122. *Спр. 2006. Циркулярные* и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формах борьбы с ним, 2 января – 24 декабря 1925 г., 204 арк.

1.123. *Спр. 2007. Докладные* записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка Главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в

СССР присланные губкомами и окружками КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У, 21 марта – 2 декабря 1925 г., 186 арк.

1.124. *Спр. 2019. Мероприятия* ЦК КП(б)У по усилению работы среди национальных меньшинств. Справки, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, переписка с партийными, советскими органами, секциями по вопросам работы среди национальных меньшинств, 16 января – 18 декабря 1925 г., 267 арк.

1.125. *Спр. 2246. Докладная* записка, справки подотдела национальных меньшинств, евсекции при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У в ЦК партии о работе среди национальных меньшинств в 1924 – 1926 гг. Воззвание Организационного комитета по созыву I съезда поляков, проживающих за границей, 8 января – 27 декабря 1926 г., 67 арк.

1.126. *Спр. 2494. Переписка* с партийными органами, тезисы докладов Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. В деле имеется выписка из протокола заседания Секретариата ЦК КП(б)У о составе Всеукраинской антирелигиозной комиссии, 13 января – 22 декабря 1927 г., 27 арк.

1.127. *Спр. 2684. Циркулярные* письма ЦК КП(б)У, тезисы доклада Агитпропа ЦК КП(б)У, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных и советских органов по вопросам ликвидации неграмотности и малограмотности, проведении массовых мироприятий «Месечник Ликбеза», «Недели обороны страны», об антирелигиозной пропаганде, борьбе с алкоголизмом, 22 февраля – 3 ноября 1928 г., 33 арк.

1.128. *Спр. 2918. Тезисы* докладов Всеукраинского совещания при ЦК КП(б)У по вопросам агитационно-пропагандистской и культурно-массовой работы, 1929 г., 40 арк.

1.129. *Спр. 3019. Справки* информационного отдела ЦК КП(б)У и ЦК ЛКСМУ о недостатках в работе окружных партийных организаций, проведении антирелигиозной работы среди молодежи, создании нормальных условий для труда рабочих и другим вопросам, 2 января – 27 декабря 1929 г., 89 арк.

1.130. *Спр. 4168. Письмо* Председателя Коммунистической партии Чехословакии при ИККИ в ЦК КП(б)У по вопросу разрешения въезда 300 чехословацким семьям, объединенным в коллектив «Солидарность». Письмо Проскуровского и Орининского ЦК КП(б)У о проведенном сборе средств в помощь компартии Польши, газеты «Трибуна Радзецка» об организации помощи в завершении коллективизации польского села. Докладные записки, письма добровольных обществ МОПР, Осоавиахим, акционерного общества «Интурист», «Техника массам» об их деятельности. Информписьмо центрального штаба по сбору средств на постройку подводной лодки «Воинствующий безбожник», о ходе этой кампании на местах, 13 января – 13 декабря 1931 г., 24 арк.

1.131. *Спр. 4174. Стенограмма* совещания заведующих культпропотделами ЦК КП(б)У. Список присутствующих на заседании, 25-27 декабря 1931 г., 260 арк.

1.132. *Спр. 5309. Докладные записки, письма* отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП(б)У Центрального Совета Союза воинствующих безбожников ВЦИКа, Днепровского комитета общества Красного Креста, добровольных обществ «Осоавиахим УССР» и «Укравтодор» в ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной пропаганды, работе обществ, 11 января – 7 октября 1932 г., 48 арк.

1.133. *Спр. 6426. Докладные записки* ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя И. В. Сталина об активизации антисоветской работы в немецких районах УССР в связи с приходом Гитлера к власти. Докладные записки ГПУ УССР, Политсектора Наркомзема УССР, начальника политотдела Акржанской МТС Одесской обл. в ЦК КП(б)У об оказании материальной помощи немецкому населению и проводимой среди них работы со стороны Германии, 9 мая – 3 июня 1934 г., 23 арк.

1.134. *Спр. 6777. Директивное письмо* ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма обкомов партии, органов суда, прокуратуры, НКВД УССР о нарушении законности в промышленности, сельском и коммунальном

хозяйствах, в органах суда, прокуратуры, финансовых и банковских учреждениях; отмены смертных приговоров, борьбе с бандитизмом, положении коллегии защитников, репрессий против немцев – ксендзов, писателей, разгрузке мест лишения свободы, необоснованном возбуждении уголовных дел, 14 февраля – 13 декабря 1935 г., 144 арк.

1.135. *Спр. 7105.* *Справки* и спецсообщениях партийных органов в ЦК КП(б)У о наличии на Украине церквей и молитвенных домов, их закрытии, о работе отделов культуры при исполкомах, первом номере газеты «Безбожник», состоянии антирелигиозной пропаганды на местах, 20 января – 11 июля 1937 г., 39 арк.

1.136. *Спр. 7519.* *Докладная* записка редактора газеты «Дас Нойс Дорф», справки и другие документы антирелигиозных комиссий при окружкомах КП(б)У по вопросам религиозного движения, 11 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-862. Подотдел по ликвидации имуществ религиозных установлений.

Оп. 1.

1.137. *Спр. 21.* *Докладная* записка о синагогах. Сведения о количестве церквей и синагог на Украине за 1919 г., 6 арк.

1.138. *Спр. 71.* *Акт* проверки денежных сумм Киевской городской еврейской синагоги, 1919 г., 3 арк.

1.139. *Спр. 253.* *Акт* комиссии по изъятию ценностей в пользу голодающих с еврейских молитвенных домов, 1922 г., 10 арк.

1.140. *Спр. 271.* *Договор* верующих граждан села 2-ой Марьяновки и Фастовца Белоцерковского уезда с сельсоветом о приеме в пользование церкви, 1923 г., 8 арк.

1.141. *Спр. 272. Договор* прихожан иудейского молитвенного дома Холим-Мойше в г. Белая Церковь с исполкомом о приеме в пользование этого дома, 1923 г., 7 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-118. Административный отдел Николаевского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.142. *Спр. 158. Переписка* с кооперативными товариществами и религиозными обществами о проведении регистрации кооперативных товариществ и разрешении собраний религиозным общинам, 15 июня – 14 декабря 1923 г., 34 арк.

1.143. *Спр. 187. Договор* Евангелического Лютеранского религиозного общества с Окружным исполнительным комитетом о пользовании богослужебным зданием; протоколы общих собраний прихожан Евангелическо-Лютеранской церкви, о денежном отчете правления и др. вопросам. Устав и списки членов религиозной общины, 17 декабря 1923 г. – 18 ноября 1928 г., 81 арк.

1.144. *Спр. 287. Переписка*, техническая схема и чертеж постройки молитвенного дома общин евангельских баптистов в с. Ватерлоо, 31 июля 1926 г. – 27 декабря 1927 г., 72 арк.

1.145. *Спр. 300. Копия* протокола совещания по вопросу о передаче Комцветфонду имущества из цветных металлов, находящихся на учете в комитете по охране памятников культуры Украины. Переписка с Наркомвнуторгом УССР, докладные записки Николаевского Епархиального управления. Заявления служителей культа по вопросам совершения обрядов, перемещение в должностях, закрытие церквей и синагог, 1 января 1929 г. – 5 февраля 1930 г., 421 арк.

Ф. Р-161. Николаевский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.146. *Спр. 347. Переписка* с ВУЦИК, окрадминотделом и др. учреждениями по делам религиозного культа, 24 ноября 1925 г. – 15 декабря 1926 г., 30 арк.

1.147. *Спр. 731. Выписки* из протоколов заседаний Президиума ВУЦВКа, Николаевского Окрисполкома и переписка с окружным административным отделом по вопросу закрытия отдельных церквей, о принятии граждан в украинское подданство, о состоянии и деятельности рабоче-крестьянской милиции и по др. вопросам. Штаты окрадминотдела и милиции, акты обследования производственной и финансово-хозяйственной частей исправительно-трудового учреждения. Список бывших помещиков Карл-Либкнехтского района, 22 сентября – 28 декабря 1928 г., 315 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р-3865. Одесский административный отдел Одесского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.148. *Спр. 28к. Переписка* НКВД УССР о регистрации кружков римокатолических и других религиозных обществ, 1 января 1926 г. – 17 января 1927 г., 18 арк.

1.149. *Спр. 34. Переписка* Одесского окрадминотдела с местными организациями по вопросу отношения к религиозным обществам и служителям религиозного культа, 1 января 1926 г. – 1 января 1927 г., 64 арк.

1.150. *Спр. 37. Распоряжения* Одесского окрадминотдела, переписка с райадминотделами, райисполкомами по вопросу об отношении к религиозным обществам, 5 июля 1926 г. – 28 октября 1927 г., 77 арк.

1.151. *Спр. 39. Сведения* и переписка о деятельности религиозных общин в округе, 10 января – 3 июня 1925 г., 90 арк.

1.152. *Спр. 41. Переписка* с ГПУ, райадминотделами о деятельности религиозных обществ, учете служителей религиозных культов, 11 января – 30 ноября 1927 г., 117 арк.

1.153. *Спр. 51. Переписка* с НКВД, местными райисполкомами о спецпроверке служителей религиозного культа, 12 января 1928 г. – 8 февраля 1929 г., 45 арк.

1.154. *Спр. 56. Переписка* с НКВД УССР о регистрации молитвенных домов в Одесском округе, 18 мая – 9 декабря 1929 г., 15 арк.

1.155. *Спр. 58а. Переписка* с местными админотделами о взятии на учет имущества, принадлежащего религиозным обществам, проведении антирелигиозной работы среди населения, 18 января – 24 декабря 1929 г., 94 арк.

1.156. *Спр. 82. Отчеты* районных исполкомов и сельсоветов о закрытии церквей и молитвенных домов, 18 июня – 8 октября 1924 г., 78 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-445. Административный отдел исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Херсонского округа.

Оп. 1.

1.157. *Спр. 39. Отчеты* о деятельности Херсонской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства, 5 апреля – 10 июля 1924 г., 30 арк.

1.158. *Спр. 220. Списки* верующих по Снегиревскому району, 1 января – 3 мая 1927 г., 101 арк.

1.159. *Спр. 252. Документы* о регистрации евангельского лютеранского общества Высокопольского района (протокол, устав, заявление, переписка), 31 марта – 12 апреля 1927 г., 12 арк.

1.160. *Спр. 254. Зарегистрирование* устава еврейского религиозного общества Березниговатского района, 14 февраля – 5 марта 1927 г., 16 арк.

1.161. *Спр. 261. Циркуляры* по всем райадминотделам Херсонского округа. Протокол общего собрания Старосельской религиозной общины. Список прибывших членов в Казанскую религиозную православную общину, 5 января – 1 февраля 1928 г., 67 арк.

Ф. Р-2. Херсонский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Херсонского округа.

Оп. 1.

1.162. *Спр. 1355. Устав*, протоколы заседаний учредителей, списки и анкеты членов религиозных общин Евангело-Лютеранской церкви г. Херсона, 14 мая 1923 г. – 13 марта 1924 г., 181 арк.

Ф. Р-1887. Отдел управления Херсонского уездного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 3.

1.163. *Спр. 694. Постановления* и циркуляры Народного комиссариата юстиции и губисполкома по отделению церкви от государства. Сведения о количестве церквей, синагог, священнослужителях и прихожан, 12 октября 1921 г. – 6 февраля 1923 г., 80 арк.

1.164. *Спр. 706. Описи* имущества церквей, синагог, молитвенных домов, ведомости прихода денежных сумм. Списки церквей, синагог, молитвенных домов г. Херсона, 10 сентября – 26 декабря 1921 г., 93 арк.

1.165. *Спр. 716. Договоры* на аренду помещений и заявления религиозных общин с перечнями принадлежащего имущества в г. Херсоне, 5 апреля – 15 мая 1922 г., 19 арк.

1.166. *Спр. 734. Сведения* церковных общин о церковных владениях и имуществе. Договора на аренду помещений, описи имущества. Ведомости

прихода денежных сумм по церквям уезда, 10 июня 1922 г. – 10 января 1923 г., 143 арк.

Державний архів Російської Федерації у м. Москві

Ф. Р-5263. Постоянная центральная комиссия по вопросам культов.

Оп. 1.

1.167. *Спр. 32. Докладная* записка, составленная по материалам Комиссии культов ЦИК СССР с 1/1 по 1/IX-36 г. и направленная в ЦИК СССР и ЦК ВКП(б) о состоянии религиозных организаций в СССР, отношение их к проекту новой конституции, о работе Комиссии культов ЦИК СССР и практике проведения законодательства, о религиозных культах с приложением сведений о состоянии религиозных объединений и молитвенных зданий РСФСР, о приеме ходяков, поступлении жалоб и заявлений и работе комиссии за 1934 г., 1 декабря 1933 г. – 1 сентября 1936 г., 66 арк.

1.168. *Спр. 46. Переписка* Комиссии по вопросам культов с СНКФ, НКВД СССР, ЦИК УССР, Прокурором СССР, прокурорами областей, облисполкомами и горсоветами о регистрации служителей культа, закрытии церквей, нарушении законодательства о религиозных объединениях и др., 2 января – 29 декабря 1936 г., 123 арк.

1.169. *Спр. 76. Переписка* Комиссии о закрытии молитвенных зданий в УССР, т. III, 3 декабря 1934 г. – 3 октября 1937 г., 318 арк.

Оп. 2.

1.170. *Спр. 8. Заявления* представителей еврейских религиозных общин и переписка по вопросу разрешения выпечки мацы, 13 декабря 1934 г. – 23 декабря 1937 г., 50 арк.

1.171. *Спр. 9. Копия* отчета о работе Комиссии по вопросам культов за 1935 г., проект Положения о Комиссии, проект постановления ЦИК и СНК СССР об отправлении религиозных культов и запросы учреждений по вопросам законодательства о культах, 1935 г. – февраль 1938 г., 86 арк.

1.172. *Спр. 10. Статистические* сведения о приеме ходочков, поступлении жалоб в Комиссию культов за 1936 г. и 1937 г., докладная записка о состоянии религиозных организаций в СССР, их деятельность, работа Комиссии культов ЦИК СССР и практика проведения в жизнь законодательства о культах. (Составлено по материалам комиссии на 1936 г.), 1 января 1935 г. – 10 мая 1938 г., 106 арк.

1.173. *Спр. 12. Копии* докладных записок об ослаблении антирелигиозной работы, о внесении изменения в действующее законодательство о культах, справки, сведения о молитвенных зданиях, о религиозных обществах и др. материалы с мест, 3 января 1936 г. – 10 мая 1938 г., 196 арк.

1.174. *Спр. 13. Копия* докладной записки о практике проведения в жизнь законодательства о культах в УССР и сведения о количестве молитвенных зданий разных религиозных течений по УССР, 29 декабря 1936 г. – 8 апреля 1938 г., 71 арк.

1.175. *Спр. 24. Докладная* записка о работе Комиссии по вопросам культов, действующем законодательстве СССР о культах и о недостатках проведения его на практике (составлено по материалам Комиссии 1937 г.), 1937 г. – 4 мая 1938 г., 47 арк.

2. Опубліковані документи

2.176. *IV расширенный* пленум Центрального совета Союза воинствующих безбожников СССР (1-4 февраля 1938 г.). – М.: ОГИЗ, 1938. – 56 с.

2.177. *Антирелигиозная* пропаганда. Сборник материалов. – Х., 1925. – 163 с.

2.178. *Архивы* Кремля. В 2-х кн. / Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М.: РОССПЭН, 1997. – 600 с.

2.179. *Буковский В. Я.* Горькая правда. Документально-исторический очерк. Часть вторая / В. Я. Буковский. – Одесса: «Астропринт», 2006. – 408 с.

2.180. *Відокремлення церкви від держави й школи від церкви*: Зб. декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями політвідділу культів при НКВС УСРР. – Х., 1926. – 244 с.

2.181. *Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.*: Римокатолицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / [упоряд.: Н. С. Рубльова] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2(21). – 509 с.

2.182. *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года*. Краткие сводки / ЦСУ СССР. – М., 1928. – Вып. 4: Народность и родной язык населения СРСР. – 138 с.

2.183. *Гидулянов П. В.* Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями V отдела НКЮста РСФСР / под ред. П. А. Красикова. – Изд. 2-е. – М.: Юридическое изд-во НКЮста РСФСР, 1924. – 404 с.

2.184. *Документы* и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. III (апрель 1920 г. – март 1921 г.). – М., 1965. – 608 с.

2.185. *Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг.* / Центр изучения и публикаций документов еврейской истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева; Сост. В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 351 с.

2.186. *Еврейское население на Николаевщине: Сб. документов и материалов.* – Николаев: Атолл, 2004. – 196 с.

2.187. *История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах.* – Донецк: Апекс, 2007. – 312 с.

2.188. *Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг.* / ред. серии отв. за вып. Л. И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – Вып. 2. – 383 с.

- 2.189. *Короткі підсумки перепису населення України 17. XII. 1926: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення.* – Х., 1928. – 210 с.
- 2.190. *КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду.* – К., 1962. – 184 с.
- 2.191. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* – М., 1970. – 146 с.
- 2.192. *Мироновский Ю. Б. Шофор: Документы и материалы по истории евреев на Черкащине. Нач. XIX ст. – 1960-е гг. / Ю. Б. Мироновский.* – Черкасы: Вертикаль, 2004. – 279 с.
- 2.193. *Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам).* – Х., 1923. – 50 с.
- 2.194. *Национальная политика ВКП(б) в цифрах.* – М., 1930. – 328 с.
- 2.195. *Національні меншості на Україні: статистичний довідник.* – Х., 1925. – 63 с.
- 2.196. *Національні меншості на Україні (Реєстр селищ).* – Х., 1925. – 65 с.
- 2.197. *Нацполитика СССР в цифрах / под ред. С. Диманштейна.* – М.: изд-во Ком. академии, 1930. – 328 с.
- 2.198. *Німці в Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.). Збірник документів державних архівів України.* – К., 1994. – 232 с.
- 2.199. *О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства.* – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.
- 2.200. *Об отделении церкви от государства и школы от церкви.* – Х., 1920. – 17 с.
- 2.201. *Первые декреты советской власти: Сб. факсимильного воспроизведения документов.* – М., 1987. – 334 с.
- 2.202. *Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу.* – Х.: 1930. – 32 с.

2.203. *Постанови* Першого Всеукраїнського з'їзду Спілки безвірників. – Х., 1928. – 22 с.

2.204. *Про релігію і атеїзм.* (Збірник документів і матеріалів). – К., 1973. – 260 с.

2.205. *Резолюції* Второго пленума ЦС СВБ ССРСР. Март 1930 г. – М.: «Безбожник», 1930. – 30 с.

2.206. *Сборник* декретов, положений, інструкцій и циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции с 1 января 1920-го по 20 апреля 1921 г. – Х., 1921. – Вып. 2. – 140 с.

2.207. *Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.):* 36. документів і матеріалів / НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В. І. Марочко. – К., 2000. – 339 с.

2.208. *Спілка безвірників* (матеріали з питань організації та роботи спілки). – Х.: Державне видавництво України, 1928. – 104 с.

2.209. *Сухоплюєв І.* Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їзників і пояснень Наркомвнусправ УСРР. З передмовою комісара внутрішніх справ В. А. Балицького. – Харків: Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1929. – 47 с.

2.210. *Україна в цифрах. 1927* / склав Г. П. Машкін; ЦСУ УСРР. – Х., 1927. – 132 с.

2.211. *Україна – Польща 1920 – 1939 рр.:* 3 історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.

2.212. *Український статистичний щорічник: 1936 – 1937* / ред. кол.: В. Кубійович та ін. – Варшава; Львів: Вид-во Укр. екон. бюро, 1938. – 305 с.

2.213. *Церковь и государство по Советскому праву* (Декреты и разъяснения 1917 – 1923 гг.). – М. – Саратов, 1924. – Ч. 2. – 199 с.

2.214. *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині* (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.

2.215. *Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia.* – Т. I. – Przemysl, 1998. – Cz. 1: Lata 1917 – 1939. – 336 s.

2.216. *Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia.* – Т. III. – Przemysl, 2001. – Cz. 1: Lata 1917 – 1939. – 220 s.

3. Архівна періодика

а) газети

3.217. *Босць М.* Куркульські справи / М. Босць // Радянська Волинь. – 11 лютого 1925. – № 33(158). – С. 5.

3.218. *Вишневський А.* Антирелігійне виховання в школі / А. Вишневський // Робітник Кременчуччини. – 1 листопада 1929. – № 251(3169). – С. 4.

3.219. *Каменяр.* Традиційна «міква» – вогнище зарази, релігійних забобів, джерело наживи релігійників / Каменяр // Робітник Кременчуччини. – 1 листопада 1929. – № 251(3169). – С. 3.

3.220. *Католическая церковь на Украине – гнездо измены и шпионства //* Вечерние известия. – 16 марта 1925. – № 549. – С. 1.

3.221. *О порядке регистрации религиозных обществ //* Известия ВЦИК. – 27 апреля 1923. – № 92.

3.222. *Очаг темноты станет домом просвещения //* Вечерние известия. – 7 марта 1925. – № 543. – С. 3.

3.223. *Процес ксьондза Скальського //* Вісті ВУЦВК. – 27 січня 1928. – № 8(2213). – С. 1.

3.224. *Справа мойсєла Могилевича //* Безбожник. – 31 серпня 1937. – № 10. – С. 2.

3.225. *Хрестом і ... відрізом //* Вісті ВУЦВК. – 10 січня 1928. – № 8(2198). – С. 3.

3.226. *Церкви і синагоги – під клуби* // Безбожник. – 31 липня 1937. – № 5. – С. 4.

3.227. *Церковники і сектанти – фашистські шпигуни і шкідники* // Безбожник. – 17 жовтня 1937. – № 18. – С. 3.

б) журнали

3.228. *І Всеукраїнський з'їзд Спілок безвірників* // Безвірник. – 1928. – № 8-9. – С. 96-116.

3.229. *А. К. Нахабності релігійників у АМСРР немає впину* / А. К. // Безвірник. – 1928. – № 8-9. – С. 69-70.

3.230. *Антирелигиозная работа среди национальностей* // Антирелигиозник. – 1933. – № 3. – С. 32-35.

3.231. *Антирелігійний рух на Кременчуччині* // Кременчуччина (записки товариства). – 1929. – № 1. – С. 52.

3.232. *Антирелігійний рух серед трудящих євреїв* // Безвірник. – 1929. – № 23-24. – С. 58-59.

3.233. *«Великодні дарунки» республіці* // Глобус. – 1930 р. – № 7. – С. 109.

3.234. *Викторія. Рационалистическое сектантство* / Викторія // Адміністративний вісник. – 1925 р. – № 3-4. – С. 10-12.

3.235. *Викторія. Рационалистическое сектантство (продолжение)* / Викторія // Адміністративний вісник. – 1925 р. – № 5-6. – С. 8-12.

3.236. *Гоккель Г. Про антирелігійну роботу серед німецької нацменшости* / Ганс Гоккель // Безвірник. – 1931. – № 7-8. – С. 27-32.

3.237. *Гольберт К. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украине* / К. Гольберт // Адміністративний вісник. – 1926. – № 2-3. – С. 16-19.

3. 238. *Дайрі Н. Антиріздвяна кампанія на ХПЗ* / Н. Дайрі // Безвірник. – 1932. – № 23. – С. 14-17.

- 3.239. *Ігнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 67-77.
- 3.240. *Ігнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні (продовження) / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 67-73.
- 3.241. *Кетков А.* Антирелігійна робота в болгарському селі / А. Кетков // Безвірник. – 1929. – № 3. – С. 65-66.
- 3.242. *Котляревський Робкор.* Сталіно / Робкор Котляревський // Безвірник. – 1927. – № 12. – С. 53.
- 3.243. *Литвинів С.* Група Юних безвірників / С. Литвинів // Дитячий рух. – 1930. – № 2-3. – С. 29-32.
- 3.244. *Любинський Ю.* Мова цифр і фактів. (Сучасний стан релігійного руху) / Ю. Любинський // Адміністративний вісник. – 1926. – № 8. – С. 11-12.
- 3.245. *Мимоход* / Як працює Білопільська СВБ / Мимоход // Безвірник. – 1932. – № 24. – С. 14-18.
- 3.246. *Наумов З.* Кооперація не повинна торгувати «кошерним» м'ясом / Зизаній Наумов // Безвірник. – 1929. – № 11-12. – С. 92-95.
- 3.247. *Наша* робота // Безвірник. – 1927. – № 8-9. – С. 55-57.
- 3.248. *Під* безвірницький прожектор // Безвірник. – 1929. – № 13. – С. 44-47.
- 3.249. *По* округах // Безвірник. – 1927. – № 7. – С. 57-58.
3. 250. *По* округах // Безвірник. – 1927. – № 11. – С. 57-60.
- 2.251. *Постанови* поширеного пленуму всеукраїнської ради спілок безвірників 16 – 19 травня 1929 р. // Безвірник. – 1929. – № 11-12. – С. 111-128.
- 3.252. *Роботу* серед нацменів та інтернаціональну в центр уваги // Безвірник. – 1933. – № 7-8. – С.1-6.
- 3.253. *Тобенгауз Ю.* Антирелігійна агітація і пропаганда / Ю. Тобенгауз // Безвірник. – 1928. – № 2. – С. 61-66.
- 3.254. *Фадеев П.* О необхідности укрєплення законности в действиях административных органов по отделению церкви от государства / П. Фадеев // Адміністративний вісник. – 1926. – № 4-5. – С. 15-17.

- 3.255. *Фесенко І.* Колишні попи про себе та про релігію / І. Фесенко // Безвірник. – 1930. – № 5. – С. 21-25.
- 3.256. *Час* покласти край ксьондзівсько-куркульській контрреволюції // Безвірник. – 1930. – № 4. – С. 25.
- 3.257. *Чефранов О.* За безбожну школу і вчительство / О. Чефранов // Безвірник. – 1928. – № 10. – С. 4-7.
- 3.258. *Чорну біржу* – синагогу під робітничий клуб // Безвірник. – 1930. – № 3. – С. 27.
- 3.259. *Штюрмер М.* Попівщина в німецьких районах України і робота безвірників / М. Штюрмер // Безвірник. – 1933. – № 7-8. – С. 18-23.
- 3.260. *Як* релігійники борються проти колективізації // Безвірник. – 1930. – № 8. – С. 15-21.

4. Мемуари, щоденники, епістолярії

- 4.261. *Геллер Р.* Фрамполь в пам'яті потомков / Р. Геллер, М. Фрейдер. – Челябинск: Цицера, 2010. – 270 с.
- 4.262. *Гойченко Д.* Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Дмитрий Гойченко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.
- 4.263. *Єфремов С. О.* Щоденники. 1923-1929 / С. О. Єфремов; упоряд. О. С. Путро [та ін.]. – К.: ЗАТ газета «Рада», 1997. – 834 с.
- 4.264. *Живи и помни...* История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносцова, Н. В. Венгер, О. Н. Коковкина, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова. Под редакцией профессора С. И. Бобылевой: Днепропетровск, 2006. – 378 с.
- 4.265. *Історія* повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відповідальний редактор: д-р іст. наук Л. Д. Якубова. – К., 2008. – 334 с.
- 4.266. *Ленин В. І.* Военная переписка (1917 – 1920) / Сост. полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное издательство Министерства Обороны

Союза ССР, 1956. – 276 с.

4.267. *Сталин и Каганович*. Переписка. 1931 – 1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.

4.268. *Хандрос Б.* Містечко, якого немає. Частина перша: «Штетл» / Б. Хандрос. – К.: «Альтерпрес», 2000. – 368 с.

4.269. *Skalski T.* Terror i cierpienie: Kosciol katolicki na Ukrainie, 1900 – 1932: Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995. – 302 s.

4.270. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933 – 1936 / Andor Hencke. – München: Ukrainische Freie Universität, 1979. – 72 s.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті

5.271. *Алексеев А. А.* Очерки домашней и общественной жизни евреев, их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал / А. А. Алексеев. – С-Пб., Издание книгопродавца И. Л. Гузова, 1896. – 240 с.

5.272. *Алексеев В. А.* «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / В. А. Алексеев. – М.: Издательский центр «Россия молодая», 1992. – 304 с.

5.273. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

5.274. *Амосов Н.* Октябрьская революция и церковь / Н. Амосов. – М.: ОГИЗ, 1937. – 46 с.

5.275. *Андросова В. І.* Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодні / В. І. Андросова. – Донецьк: Донбас, 2011. – 510 с.

5.276. *Андрущак Р. І.* Антирелігійна діяльність Спілки воявничих безвірників відносно Римо-католицької церкви на Поділлі наприкінці 20-х рр. ХХ століття / Р. І. Андрущак // Гілея. – 2016. – Випуск 105. – С. 43-45.

5.277. *Бабенко Л.* Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади // <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>

5.278. *Бабинов Ю. А.* Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика / Ю. А. Бабинов. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. – 232 с.

5.279. *Багмет М.* Из історії Миколаївських костьолів / Михайло Багмет, Тетяна Губська, В'ячеслав Андреев // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т. 1. – Жешов, Київ, Миколаїв: МДГУ ім. М. П. Могили, 2008. – 264 с.

5.280. *Барменков А. И.* Свобода совести в СССР / А. И. Барменков. – М.: «Мысль», 1986. – 224 с.

5.281. *Безносков А. И.* Религиозная жизнь немецкого населения юга Украины и политика Советской власти (1920 – 1928 гг.) / А. И. Безносков // Немцы России и СССР, 1901 – 1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 329-342.

5.282. *Безносков А.* Молочанский немецкий национальный район / А. Безносков, Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып. 7. «Немцы Украины». Пилотный сборник. – М.: ОАНРН, 2002. – С. 146-152.

5.283. *Бейзер М.* Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем / М. Бейзер. – М. 2002. – 176 с.

5.284. *Белимов А. Ф.* Кто такие меннониты? / А. Ф. Белимов. – Фрунзе: Издательство «Кыргызстан», 1967. – 60 с.

5.285. *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

5.286. *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 332 с.

5.287. *Бобылева С.* Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып. 7. «Немцы Украины». Пилотный сборник / С. Бобылева. – М.: ОАНРН, 2002. – 210 с.

5.288. *Бойко О. Д.* Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.

5.289. *Брандт Л.* Лютеранство и его политическая роль / Л. Брандт. – Л.: ОГИЗ Прибой, 1931. – 112 с.

5.290. *Буздітько Б.* Договір користування церковним майном як засіб правового регулювання механізму відокремлення церкви від держави / Б. Буздітько // Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 324-327.

5.291. *Быстряков А. Г.* Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XX век) / А. Г. Быстряков. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2002. – 198 с.

5.292. *Валентинов А.* Религия и церковь в СССР (стенограмма лекции, прочитанной на республиканском семинаре лекторов-атеистов в г. Ленинграде) / А. Валентинов. – М., 1960. – 64 с.

5.293. *Васильчук В. М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

5.294. *Ветров І. Г.* Радянська держава і православна церква в Україні у 20-х роках XX ст. / І. Г. Ветров, Л. С. Протосавіцька, С. О. Осмоловський. – Київ: Генеза, 2009. – 184 с.

5.295. *Вітринська О. В.* Вилучення радянською владою культових цінностей у юдейських общин у 1920 – 1930-х роках / О. В. Вітринська // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Том 78. – С. 28-34.

5.296. *Вітринська О. В.* Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920 – 30-х роках в Україні // Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. – 2007. – Вип. 14. – С. 129-141.

5.297. *Віщун І.* Безвірники в боротьбі за колгосп / І. Віщун. – Х.: Радянський селянин, 1930. – 32 с.

5.298. *Возняк Н. В.* Національне питання і релігія / Нонна Віталіївна Возняк. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1969. – 48 с.

5.299. *Войовничий І.* Розгорнутими лавами – на релігію. (Про вирішення 2 окр’їзду СВБ Дніпропетровщини). – Дніпропетровськ: Видання окради СВБ, 1930. – 80 с.

5.300. *Воробьева Е. Р.* Женщина и религия / Е. Р. Воробьева, С. С. Попов – М.-Л.: ОГИЗ – «Московский рабочий», 1931. – 64 с.

5.301. *Гаврилик О. Є.* Свобода совісті в соціалістичному суспільстві / Олексій Єфимович Гаврилик. – К.: Політвидав України, 1981. – 278 с.

5.302. *Ганзуленко В. П.* Динаміка чисельності громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / В. П. Ганзуленко // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 1-2. – С. 68-75.

5.303. *Ганзуленко В. П.* Польська католицька громада півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / В. П. Ганзуленко // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. – Т. 2. – Жешов, Київ, Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 164-168.

5.304. *Ганзуленко В. П.* Римо-католицька церква: існування в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. ХХ ст.) / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. ХХVІІ. – С. 176-180.

5.305. *Гедьо А.* До питання про церковний устрій мариупольських греків / Анна Гедьо // Грецьке Православ’я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К.: Прайм, 2001. – С. 79-83.

5.306. *Гетте Г.* Николаевская римско-католическая церковь Святого Иосифа / Генриетта Гетте. – Кельн: Издатель Г. Гетте, 2011. – 28 с.

5.307. *Гительман И.* Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / И. Гительман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.

5.308. *Гіркий* полин історії: Масові політичні репресії серед єврейського населення Миколаївської області в 20 – 50-ті роки ХХ ст. – Миколаїв: Атол / Редакційно-видавнича колегія «Реабілітовані історією», 2003. – 122 с.

5.309. *Голощапова Є. О.* Організаційна будова баптистських громад у 1920-ті рр. (на матеріалах південної України) / Є. О. Голощапова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 153-160.

5.310. *Гольдштейн М. И.* Очерки истории евреев Полтавщины / М. И. Гольдштейн. – Полтава, «Стайдж», 1998. – 68 с.

5.311. *Гольдштейн Р. И.* Материалы к истории Хасидизма / Р. И. Гольдштейн. – Днепропетровск, ВПОП «Дніпро», 1994. – 88 с.

5.312. *Гончаров В. В.* Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало ХХ вв.) / В. В. Гончаров. – Донецк: Изд-во Вебер, 2008. – 292 с.

5.313. *Григорович Н. В.* Родом із штетлу. Нариси з історії єврейства Іванківського району Київської області / Н. В. Григорович. – К.: Атопол, 2004. – 351 с.

5.314. *Дайрі Н.* За безвірницький колгосп. Завдання та методи антирелігійної роботи в колгоспах / Н. Дайрі. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 40 с.

5.315. *Данильченко О. П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко. – К., 1993. – 59 с.

5.316. *Данильченко О. П.* Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74-88.

5.317. *Деннингхаус В.* Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922 – 1930 гг.) /

В. Деннингхаус // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 74-85.

5.318. *Дмитрик В. А.* Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика) / В. А. Дмитрик, Л. А. Савицький. – Хмельницький: ТОВ НВП «Еврика», 2004. – 416 с.

5.319. *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видання наук, тов-ва при Колегії св. Андрія у Вінніпегу, 1949. – 102 с.

5.320. *Доценко В. О.* Єврейський національний культурно-релігійний громадянський рух в Україні в 1920 – 30-ті роки / В. О. Доценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку», 14 листопада 2013 року, Ірпінь, Київська обл. – Ірпінь, 2013. – С. 30-33.

4.321. *Дудка Л.* До питання участі безвірницьких осередків в економічних заходах влади в Україні у 1930-х роках / Лариса Дудка // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 231-239.

4.322. *Дудка Л.* Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології і періодизації / Лариса Дудка // Емінак. – 2016. – № 1. – Т. 2. – С. 48-55.

4.323. *Дудка Л.* Утворення та діяльність осередків юних безвірників України в 1920 – 1930-х роках / Лариса Дудка // Знаки питання в історії України: Україна на перехресті цивілізацій: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції / Упорядник О. Г. Самойленко – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – С. 63-69.

5.324. *Ерышев А. А.* Религия – враг равноправия и дружбы народов / Александр Александрович Ерышев. – К.: Издательство Академии Наук Украинской ССР, 1962. – 56 с.

5. 325. *Євсєєва Т.* Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929 – 1933 рр. / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип. 11. – С. 303-331.

5.326. *Євтух В. Б.* Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки) / Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень НАН України / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.

5.327. *Єленський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990) / В. Є. Єленський. – К.: Либідь, 1991. – 72 с.

5.328. *Єленський В. Є.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

5.329. *Єременко Т. І.* Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.

5.330. *Жилюк С. І.* Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади / С. І. Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Випуск 21. – С. 84-90.

5.331. *Журба М. А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.) / Михайло Анатолійович Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 456 с.

5.332. *Залесский Я.* Страницы еврейской истории Сосницы / Яков Залесский // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы VII-го Международного научного семинара. – Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2012. – С. 14-18.

5.333. *Зарецька Т.* Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 282 с.

5.334. *Зарічук В. О.* Нариси з історії та культури німців Причорномор'я / Валерій Зарічук. – Одеса: Астропринт, 2012. – 176 с.

5.335. *Зінченко А. Л.* Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія» / А. Л. Зінченко. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 408 с.

5.336. *Зінько Ю. А.* Влада і протестантизм на Україні: проблеми протистояння (1920 – 1930-ті рр.) / Ю. А. Зінько // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 54-62.

5.337. *Ипатов А. Н.* Кто такие меннониты / А. Н. Ипатов. – Алма-Ата: «Казахстан», 1977. – 125 с.

5.338. *Игнатуша А.* Католицька церква на півдні України в 1920 – 1930-х рр. / А. Игнатуша, О. Игнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. – Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 142-144.

5.339. *Игнатуша О. М.* Діяльність Спілки войовничих безвірників на Запоріжжі в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. М. Игнатуша, Т. Т. Бобко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Випуск 6. – 1999. – С. 199-204.

5.340. *Игнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. М. Игнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

5.341. *Игнатуша О. М.* Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. М. Игнатуша. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Книга І. – Л.: «Логос», 2009. – С. 806-812.

5.342. *Игнатуша О. М.* Руйнація католицької церкви в умовах голодомору 1932 – 1933 рр. / О. М. Игнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 180-184.

5.343. *Игнатуша О. М.* Спілка войовничих безвірників України (1926 – 1941 рр.): продукт і знаряддя модернізації по-сталінськи / О. М. Игнатуша // Український селянин. – 2003. – Випуск 7. – С. 53-56.

5.344. *Казаков А. Л.* От «черты оседлости» к Холокосту... / А. Л. Казаков, С. И. Татаринев, С. В. Федяев. – Артемовск, 2003. – 93 с.

5.345. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях

України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

5.346. *Кальницький М.* Синагога Київської іудейської общини / М. Кальницький. – К.: Інститут Іудаїзму, 1996. – 28 с.

5.347. *Кандель Ф.* Книга времен и событий / Феликс Кандель. – Т. 3: История евреев Советского союза (1917 – 1939). – М.: Мосты культуры, 2002. – 488 с.

5.348. *Кандідов Б.* Церква і шпіонаж / Б. Кандідов. – К.: 1939. – 144 с.

5.349. *Кауфман И.* Еврейская история и религия / И. Кауфман, Л. Финкельс, Ш. Эттингер. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1990. – 272 с.

5.350. *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження) / В. Ю. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1974. – 192 с.

5.351. *Київська Церковь св. Екатерины.* Церковь, община, вера. – Киев-Мюнхен, 2000. – 160 с.

5.352. *Кипер М.* Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Х: Пролетарий, 1930. – 108 с.

5.353. *Киржниц Л. Д.* Трудящиеся евреи в борьбе с религией / Л. Д. Киржниц. – М., 1931 – 56 с.

5.354. *Киридон А. М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

5.355. *Кичко Т. К.* Иудаизм без прикрас / Трофим Корнеевич Кичко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 190 с.

5.356. *Клибанов А.* Меннониты / А Клибанов. – М.-Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 114 с.

5.357. *Клочков В. В.* Закон и религия: (От гос. религии в России к свободе совести в СССР) / В. В. Клочков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.

5.358. *Клочков В. В.* Религия, государство, право / В. В. Клочков. – М.: «Мысль», 1978. – 287 с.

5.359. *Ковальчук А.* Територіальна динаміка Римсько-католицької церкви в

Україні / А. Ковальчук // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. – Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 166-169.

5.360. *Ковальчук Я.* Ксьондзи на Україні / Яків Ковальчук. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.

5.361. *Ковальчук Я.* Старовіри / Яків Ковальчук. – Х.: «Пролетар», 1931. – 76 с.

5.362. *Козерод О. В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.

5.363. *Козерод О. В.* Розвиток єврейського релігійного руху «Хабад» в Україні в 20-х роках ХХ століття / О. В. Козерод // Українське релігієзнавство. – К., 2001. – С. 85-90.

5.364. *Козир В. В.* Історичні та організаційні передумови створення культурно-просвітницьких організацій в Україні в 20-х роках ХХ ст. / В. В. Козир // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – 2007. – Випуск 11. – С. 148-154.

5.365. *Козирева М. Е.* Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20 – 30 рр. ХХ ст. / Марина Едуардівна Козирева // Наукові праці. Політологія. – 2009. – Випуск 185. Том 197. – С. 42-46.

5.366. *Колесник Н. А.* Социалистическая свобода совести (политико-правовой аспект) / Н. А. Колесник. – К.: «Вища школа», 1983. – 80 с.

5.367. *Колодний А.* Історія релігій в Україні: у 10-ти т. / Редколегія: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 7: Релігійні меншини України. – К.: Український видавничий консорціум, 2011. – 600 с.

5.368. *Колодний А.* Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редколегія: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 4: Католицизм. – К., 2001. – 598 с.

5.369. *Коновалов Б. Н.* Союз воинствующих безбожников / Б. Н. Коновалов // Вопросы научного атеизма. – 1967. – Випуск 4. – С. 63-93.

5.370. *Корнієнко Л.* Національне питання і релігія / Л. Корнієнко. – Х., 1931. – 50 с.

5.371. *Костенко Г.* Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко // Схід. – 1997. – № 9-10. – С. 42.

5.372. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

5.373. *Котляр Ю.* Польське населення півдня України в добу нової економічної політики / Юрій Котляр // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т.1. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 290-298.

5.374. *Кравець Й.* Проти релігії – за соціалізм! / Й. Кравець. – Х.: ДВОУ, 1933. – 64 с.

5.375. *Кравченко П. А., Сітарчук Р. А.* Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20 – 30 роки XX століття) / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.

5.376. *Красиков П. А.* Избранные атеистические произведения / П. А. Красиков. – М.: «Мысль», 1970. – 272 с.

5.377. *Крестьянинов В. Ф.* Меннониты / Виктор Федорович Крестьянинов. – М.: Политиздат, 1967. – 223 с.

5.378. *Кривохатський М.* Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х.: Пролетарій, 1930. – 48 с.

5.379. *Крічкер О. Ю.* Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України) / О. Ю. Крічкер // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 127-133.

5.380. *Кудряченко А. І.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / А. І. Кудряченко, І. М. Кулініч, В. В. Хохлачов. – К.: Наукова думка, 1995. – 73 с.

5.381. *Кукушкин Ю. С.* Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1987. – 367 с.

5.382. *Курило О. В.* Лютеране в России (XVI – XX вв.) / Ольга Вадимовна

Курило. – Минск: World Wide Printing, 2002. – 347 с.

5.383. *Куроедов В. А.* Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 263 с.

5.384. *Кухаренко Б.* Из истории католической общины города Николаева / Богдан Кухаренко // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т. 2. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 58-65.

5.385. *Кьон Н.* Німці і німецька культура в Україні / Наталія Кьон, Леонід Новохатько, Ельвіра Плесьська. – К., 2003. – 176 с.

5.386. *Лаврик Г. В.* Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті: віросповідання в радянській Україні 1919 – 1929 років: організаційно-правові засади. – Полтава, 2008. – 355 с.

5.387. *Лаврик Г. В.* Законодавче обмеження економічного функціонування церкви в 1920-х роках / Г. В. Лаврик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 173-184.

5.388. *Лаврик Г. В.* Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. XX ст.) / Г. В. Лаврик // Український селянин. – 2003. – Випуск 7. – С. 45-47.

5.389. *Левада О.* Безвірники штурмують Дніпро (нарис про безвірницькі ударні бригади). / О. Левада. – Х.: «Український безвірник», 1931. – 28 с.

5.390. *Левінтант Г. П.* За ударні безвірницькі бригади (досвід роботи Кодацького району м. Дніпропетровська) / Г. П. Левінтант. – Х.: Державне видавництво України. – 1930. – 28 с.

5.391. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. – Т. 12. – М.: Госполитиздат, 1960. – 575 с.

5.392. *Литинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Литинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.

5.393. *Лиценбергер О. А.* «Живая церковь» / О. А. Лиценбергер // Немцы России: энциклопедия. – Т.1. А–И. – М.: ЭРН, 1999. – 812 с.

5.394. *Лиценбергер О. А.* Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917 – 1938) / О. А. Лиценбергер. – М.: Готика, 1999. – 432 с.

5.395. *Лиценбергер О. А.* Римско-католическа Церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.

5.396. *Лось В.* Костел св. Миколая у Києві: Історичний нарис / В. Лось. – К.: «Фелікс», 2010. – 152 с.

5.397. *Лукин Н. М.* Церковь и государство / Н. М. Лукин. – М.: Издательство «Коммунист», 1918. – 40 с.

5.398. *Луковенко І.* Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії / І. Луковенко // Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 170-175.

5.399. *Луковенко І.* Старообрядницькі поселення на Донеччині / І. Луковенко // Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 469-472.

5.400. *Луначарский А. В.* Марксизм и религия / Анатолий Васильевич Луначарский. – М.: «Знание», 1971. – 64 с.

5.401. *Лутай М. Є.* Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 208 с.

5.402. *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій / В. І. Любащенко. – К., 1995. – 350 с.

5.403. *Любченко В.* Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге / В. Любченко, Л. Фінберг. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.

5.404. *Мальцева О. І.* Антирелігійна робота в школах радянської України / О. І. Мальцева // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – № 1 (290). – 2015. – С. 11-17.

5.405. *Мануйлова Д. Е.* Церковь как социальный институт / Д. Е. Мануйлова. – М.: «Знание», 1978. – 64 с.

5.406. *Мардерштейн І.* Безвірник про релігійні свята. – Дніпропетровськ, 1930. – 32 с.

5.407. *Маркс К.* Сочинения [В 30-ти т.] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – Т. 19. – М.: Госполитиздат, 1959. – 677 с.

5.408. *Мегружан Ф.* Религия и национальная рознь / Ф. Мегружан. – М.: Государственное антирелигиозное издательство, 1939. – 56 с.

5.409. *Миловидов В. Ф.* Старообрядчество в прошлом и настоящем / Владимир Федорович Миловидов. – М.: «Мысль», 1969. – 112 с.

5.410. *Миловидов В. Ф.* Старообрядчество и социальный прогресс / Владимир Федорович Миловидов. – М.: Знание, 1983. – 64 с.

5.411. *Митрохин Л. Н.* Баптизм / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Политиздат, 1966. – 264 с.

5.412. *Мовчан О.* Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади (початок 1930-х рр.) / Ольга Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 37-43.

5.413. *Мозохин О. Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953) / О. Б. Мозохин. – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.

5.414. *Молчанов О. П.* Спілка войовничих безвірників України (1928 – 1941 рр.) / О. П. Молчанов // Питання атеїзму. – 1973. – Випуск 9. – С. 30-36.

5.415. *На боротьбу з релігією.* – Житомир: Окружна рада Спілки войовничих безвірників Волині, 1930. – 48 с.

5.416. *Наймарк Н. М.* Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.

5.417. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк / Всеволод Иванович Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

5.418. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин

України, 1998. – 80 с.

5.419. *Нежный А. И.* Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.

5.420. *Нестеренко В.* Римо-католицька церква на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст. / Валерій Нестеренко, Валерій Сторчовий // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2011 рік. – Книга I. – Л.: «Логос», 2011. – С. 520-527.

5.421. *Нестеровський К.* Виховання войовничих атеїстів / К. Нестеровський. – Х.: Державне видавництво «Радянська школа», 1931. – 32 с.

5.422. *Ніколін А.* Молодь і релігія / Анатолій Ніколін. – Х.-К.: Державне видавництво «Пролетар», 1931. – 64 с.

5.423. *Нікольський В. М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники / В. М. Нікольський // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С. Ё. Бобилева (отв. редактор) и др. – Д.: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2001. – С. 51-62.

5.424. *Овчаренко В. П.* Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР / В. П. Овчаренко. – Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 6. – С. 46-54.

5.425. *Одинцов М. И.* Государство и церковь: (История взаимоотношений. 1917 – 1938 гг.) / Михаил Иванович Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

5.426. *Олещук Ф.* Как работать деревенской ячейки СВБ. – М.: «Безбожник», 1929. – 126 с.

5.427. *Олещук Ф.* Пятилетие Союза воинствующих безбожников. – М.: «Безбожник». – 1930. – 24 с.

5. 428. *Олещук Ф.* Что решил Второй Всесоюзный Съезд воинствующих безбожников / Ф. Олещук. – М.: «Безбожник», 1929. – 64 с.

5.429. *Орлянский В. С.* Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). / В. С. Орлянский. – Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. – Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 1999. – 102 с.

5.430. *Осипова И. И.* «В язвах своих сокрой меня...» / И. И. Осипова. –

М.: Серебряные нити, 1996. – 240 с.

5.431. *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг. / Н. В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.

5.432. *Остроух И. Г.* Немцы в России (исторический очерк) / И. Г. Остроух, Е. А. Шервуд // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 40-51.

5.433. *Очередные задачи антирелигиозной работы среди женщин.* – М.-Л.: ОГИЗ – «Московский рабочий». – 1931. – 48 с.

5.434. *Павленко В.* Болгарська меншина в Україні (20 – 30-і рр. ХХ.) / Вікторія Павленко // Українська діаспора. – 1993. – № 4. – С. 131 – 150.

5.435. *Пасечник О. А.* Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920 – 1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.

5.436. *Пащенко В. О.* Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К., 1993. – 188 с.

5.437. *Персиц М. М.* Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР / Марк Менделевич Персиц. – М.: Издательство Академии наук СССР, – 1958. – 200 с.

5.438. *Пивоварська К.* Вірмено-григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ століття / К. Пивоварська // Історія релігій в Україні. Праці Х міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 299-301.

5.439. *Пивоварська К.* Знищення громад Вірмено-григоріанської церкви в Україні за часів радянської влади / К. Пивоварська // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). – Книга I. – Л.: «Логос», 2001. – С. 347-353.

5.440. *Пилкингтон С. М.* Иудаизм / С. М. Пилкингтон. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 400 с.

5.441. *Плесская Э. Г.* Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.

5.442. *Покровский Г. А.* Буржуазия и религия / Г. А. Покровский. – М.: Издательство «Атеист». – 1928. – 56 с.

5.443. *Поліщук Ю.* Російські старовіри на Волині (кінець XVIII – XX ст.) Ю. Поліщук // Історія релігій в Україні. Праці X міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 305-310.

5.444. *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 125 с.

5.445. *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

5.446. *Прилуцький В. І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити. / В. І. Прилуцький. – К., 1993. – 58 с.

5.447. *Примост В.* Євреї – це фах: нариси історії євреїв в Україні / Валерій Примост. – К.: Темпора, 2013. – 616 с.

5.448. *Прозоров Н. А.* История старообрядчества / Н. А. Прозоров. – М.: «Третий Рим», 2002. – 228 с.

5.449. *Рабінович Я. Й.* На зламі віків. До 1000-річчя проживання євреїв в Україні. – К., 1998. – 360 с.

5.450. *Рейнмарус А.* Меннониты. (Краткий очерк) / А. Рейнмарус, Т. Фризен. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.

5.451. *Религиозные верования народов СССР.* Сборник этнографических материалов / Под общ. ред. В. К. Никольского. – Т II. – М.-Л.: «Московский рабочий», 1931. – 392 с.

5.452. *Романенко С. В.* Календарные праздники в немецких колониях Березанского округа (Николаевской области) / С. В. Романенко // Матеріали науково-практичної конференції «Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. XX ст. / За ред. Т. М. Стрикуна. – Бахмач, 2008. – С. 95-99.

5.453. *Росовський В.* Доля католицьких храмів на Поділлі (20 – 30-ті роки XX ст.) / В. Росовський // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Книга I. – Л.: «Логос», 2009. – С. 904-910.

5.454. *Рублева Н. С.* Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920 – 1930-е гг.) / Наталья Степановна Рублева // Немцы России и СССР, 1901 – 1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 343-351.

5.455. *Рубльова (Ковалець) Н. С.* Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму / Наталя Степанівна Рубльова // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 101-114.

5.456. *Рубльова Н. С.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 311-330.

5.457. *Рубльова Н. С.* Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-і роки / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-240.

5.458. *Рубльова Н. С.* Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1927 – 1939 рр. / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – С. 205 – 219.

5.459. *Руденко І.* На антирелігійній роботі. Досвід роботи Першотравенської округової організації Спілки войовничих безвірників / І. Руденко. – Х.: Всеукраїнська філія видавництва «Работник просвещения». – 1930. – 84 с.

5.460. *Руденко І.* Як безвірники допомагають колективізації (З досвіду на Першотравенщині). – Х.: Книгоспілка, 1930. – 16 с.

5.461. *Савинский С. Н.* История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одесса: Одесская Богословская Семинария, «Богомыслие», 1995. – 128 с.

5.462. *Свистович С. М.* Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20 – 30-ті роки ХХ століття / Степан Михайлович Свистович // На шляху до вироблення модерної концепції історії України 1917 – 1930-х рр. – К., 2007. – С. 16-26.

5.463. *Семенко Г. Л.* Розвиток атеїзму на Україні після Жовтня (1917 – 1927 рр.) / Г. Л. Семенко // Питання атеїзму. – 1968. – Випуск 3. – С. 110-120.

5.464. *Сергеев И.* Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова / И. Сергеев, В. Вардашко, О. Савченко. – Х.: Оригинал, 2003. – 48 с.

5.465. *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / В. Сергійчук. – К.: «Дніпро», 1996. – 228 с.

5.466. *Силантьев В.* Большевики и Православная церковь в Украине в 20-е гг. / В. Силантьев. – Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.

5.467 *Славуца Г.* Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20 – 30-ті рр. / Г. Славуца // Релігійна освіта в Україні (перша пол. XX ст.): збірка наукових праць. – Полтава, 1997. – С. 42-67.

5.468. *Слезин А. А.* Воинствующий атеизм в СССР во второй половине 1920-х годов / А. А. Слезин // Вопросы истории. – 2005. – № 9. – С. 129-136.

5.469. *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

5.470. *Стрелец Н. Ю.* Возникновение и деятельность Союза воинствующих безбожников в 1920 – 1940 годы в Оренбургской области / Н. Ю. Стрелец // Вестник ОГУ. – №7 (143). – 2012. – С. 164-170.

5.471. *Стронський Г. І.* Римо-католицький костюл в Україні у 20 – 30-і роки XX ст. / Г. І. Стронський // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 77-86.

5.472. *Стронський Г. І.* Репресії проти польського населення України у 30-ті роки / Г. І. Стронський // Проблеми слов'янознавства. – 1994. – Вип. 46. – С. 49-60.

5.473. *Стронський Г. І.* Репресії сталінізму проти польського населення України у 30-і роки: причини, розмах, наслідки / Г. І. Стронський // Тоталітаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80 годы XX ст.): Материалы международной

научной конференции, Харьков, 21 – 23 сентября 1993. – Т. 1. – X., 1994.– С. 282 – 289.

5.474. *Стронський Г.* Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20 – 30-і рр. / Г. Стронський // Людина і світ. – К., 1994. – № 3/4. – С. 17-20.

5.475. *Сулова Т. А.* Немецкие колонии и распространение протестантизма на Юге Украины / Т. А. Сулова // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. Тезисы к обласной научно-практической конференции 19 – 20 октября 1990 г. – С. 24-25.

5.476. *Тан-Богороз В.* Еврейское местечко в революции / В. Тан-Богороз. – М.: Госиздат, 1926. – 219 с.

5.477. *Таранец С. В.* Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине / С. В. Таранец. – К., 1999. – 160 с.

5.478. *Таранец С. В.* Російське старообрядство в Україні в ХХ столітті / С. В. Таранец // Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранец. – Київ-Куренівка-Чечельник, 2007. – С. 43-52.

5.479. *Терентьєва Н.* Греки в Україні: історія і сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Наталія Терентьєва, Костянтин Балабанов. – Ч. II. – К.: «Аквілон-Плюс», 2008. – 320 с.

5.480. *Тимофеев В. Д.* Социальные принципы коммунизма и религия / В. Д. Тимофеев. – М.: «Мысль», 1969. – 208 с.

5.481. *Топчій О. С.* Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920 – 1930-х років (на прикладі Чернігівщини) / О. С. Топчій // Історико-політичні студії. – 2015. – № 1. – С. 114-121.

5.482. *Топчій О. С.* Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада. – 2011. – Випуск 21. – С. 172-185.

5.483. *Українські жінки у горнилі модернізації / Під загальною редакцією Оксани Кісь.* – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 304 с.

5.484. *Фесенко А. М.* Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921 – 1923 рр. / А. М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. – 2008. – № 133-134. – С. 120-125.

5.485. *Фесенко А. М.* Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 129-134.

5.486. *Фесенко А. М.* Особливості державної політики щодо реєстрації релігійних громад на Донеччині у 20-х рр. ХХ ст. / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 112-115.

5.487. *Фрумкина М.* Долой раввинов / М. Фрумкина. – М.: Главполитпросвет, 1923. – 56 с.

5.488. *Хитерер В.* Конфискация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919 – 1930 гг. / В. Хитерер // Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28 – 30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». – К., 2000. – С. 8-15.

5.489. *Чефранов О.* Соціалістичне співзмагання на антирелігійнім фронті. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.

5.490. *Ченцов В. В.* Документы советских органов государственной безопасности как источник по изучению проблемы политических репрессий против немецкого населения Украины в 20 – 30-е годы / В. В. Ченцов // Российские немцы: историография и источниковедение: материалы междунар. науч. конф. (Анапа, 4 – 9 сентября 1996 г.). – М.: Готика, 1997. – С.347-368.

5.491. *Ченцов В. В.* История в документах. К материалам о политических репрессиях против немецкого населения Украины в 30-х годах ХХ ст. / В. В. Ченцов, Н. В. Китруская // Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX – ХХ вв.): материалы междунар. науч. конф. (Днепропетровск, 2 – 3 октября 1997 г.). – Том 1. – Днепропетровск: НГАУ, 1998. – С.68-78.

5.492. *Ченцов В. В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы / В. В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

5.493. *Черкашин О. Л.* Старообрядці Харківщини в умовах становлення радянської влади в 20 – 30 рр. ХХ ст. / О. Л. Черкашин // Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність. Збірник наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець. – Київ-Куренівка-Чечельник, 2007. – С. 159-168.

5.494. *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 178 с.

5.495. *Чирко Б. В.* Нацмен? Значить ворог: Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20 – 30-х рр. / Б. В. Чирко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 95-110.

5.496. *Чорномиз В.* Еврейское наследие Умани / В. Чорномиз. – Одесса, 2002. – 46 с.

5.497. *Шахнович М. И.* Закат иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Лениздат, 1965. – 243 с.

5.498. *Шахнович М. И.* Кому служит «религия Израиля»? / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Прибой, 1930. – 96 с.

5.499. *Шахнович М. И.* Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 236 с.

5.500. *Шейнман М.* О раввинах и синагогах / М. Шейнман. – М.: 1930. – 32 с.

5.501. *Шестакова М.* Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок / М. Шестакова. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. – 24 с.

5.502. *Шитюк М. М.* Німці півдня України: Історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева, І. Є. Ніколаєв, Л. М. Хрящевська, І. В. Оборонько. – Миколаїв, 2009. – 424 с.

5.503. *Шуба А. В.* Религия и национальные отношения / Алексей Васильевич Шуба. – К.: «Вища школа», 1983. – 96 с.

5.504. *Щукин В. В.* Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории / В. В. Щукин. – Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2011. – 96 с.

5.505. *Эзрин Г. И.* Государство и религия: религиозные организации и политическая структура общества / Г. И. Эзрин. – М.: Политиздат, 1974. – 136 с.

5.506. *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Лариса Якубова. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2011. – 338 с.

5.507. *Якубова Л.* Процеси маскулінізації та емансипації як віддзеркалення системних перетворень у Маріупольській грецькій громаді в 20 – 30-х рр. XX ст. / Лариса Якубова // Елліністичні студії. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. – С. 221-246.

5.508. *Ярославский Е.* Против национализма. Против религии. Сборник статей / Емельян Ярославский. – М.-Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 78 с.

5.509. *Adrianyi G.* Geschichte der Kirche Osteuropas im 20 Jahrhundert / Gabriel Adrianyi. – Paderborn; Munchen; Wien; Zurich: Schoningh, 1992. – 208 s.

5.510. *Dzwonkowski R.* Kosciol katolicki w ZSRR. 1917 – 1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1997. – 477 s.

5.511. *Dzwonkowski R.* Losy duchowienstwa katolickiego w ZSRR. 1917 – 1939: Martyrologium / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1998. – 664 s.

5.512. *Dzwonkowski R.* Religia i Kosciol katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917 – 1991 / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 2010. – 612 s.

5.513. *Fletcher C. W.* A Study in Survival. The Curch in Russia 1927 – 1943 / William C. Fletcher. – London: SPCK, 1965. – 170 p.

5.514. *Iwanow M.* Polacy w związku radzieckim w latach 1921 – 1939 / M. Iwanow. – Wroclaw, Wydawnictwo uniwersytetu Wroclawskiego, 1990. – 426 s.

5.515. *Kahle W.* Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinden in der Sovetunion: 1917 – 1938 / Wilhelm Kahle. – Leiden, 1974. – 625 s.

5.516. *Kupczak J. M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939 / Janusz M. Kupczak. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 360 s.

5.517. *Nikel S.* Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev-Charkow, 1935. – 106 s.

5.518. *Politik und Religion in der Sowjetunion 1917 – 1941.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001. – 255 s.

5.519. *Stolting E.* Eineweltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR / Erhard Stolting. – Frankfurt am Main: Eichborn, 1990. – 364 s.

5.520. *Stumpp K.* Die Ruslanddeutschen zweihundert Jahre unterwegs / Karl Stumpp. – Pannonia: Verlag Freilassing, 1964. – 140 s.

5.521. *The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin* – N. Y.: Syracuse University Press, 2001. – 556 p.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

6.522. *Байдич В. Г.* Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Володимир Григорович Байдич. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.

6.523. *Безносів О. І.* Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Інокентійович Безносів. – Д., 2010. – 20 с.

6.524. *Бернацький В. Р.* Релігійні об'єднання Волині-Житомирщини в умовах більшовицького режиму 1920 – 1930-х рр.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Віктор Русланович Бернацький. – Рівне, 2016. – 229 с.

6.525. *Белікова М. В.* Менонітські колонії півдня України (1789 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Володимирівна Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

6.526. *Бобко Т. Г.* Православне духовенство в суспільному житті України 20 – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Григорівна Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

6.527. *Бойков О. Ю.* Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олег Юрійович Бойков. – Д., 2010. – 20 с.

6.528. *Ващенко І. М.* Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920 – 1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Іван Михайлович Ващенко. – К., 2006. – 19 с.

6.529. *Вільховий Ю. В.* Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 – 70-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11: «Релігієзнавство» / Юрій Віталійович Вільховий. – К., 2003. – 20 с.

6.530. *Вітринська О. В.* Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921 – 1929 роках: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Володимирівна Вітринська. – Полтава, 2016. – 254 с.

6.531. *Голощапова Є. О.* Громади євангельських християн-баптистів Південної України в умовах суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Євгенія Олександрівна Голощапова. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

6.532. *Гончарова О. С.* Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років XX ст.): автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Сергіївна Гончарова. – Х., 2007. – 19 с.

6.533. *Гура О. А.* Політика радянської держави щодо об'єднань та церков релігійних меншин в УРСР в 1944 – середині 1960-х рр. (на прикладі римокатолицьких та юдейських громад): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство»: / Олексій Анатолійович Гура. – К., 2012. – 19 с.

6.534. *Данілова І. Ю.* Протестантські релігійні організації в Україні у повосенний період (1945 – 1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Юріївна Данілова; автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2010. – 20 с.

6.535. *Дудка Л. О.* Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Олексіївна Дудка. – К., 2005. – 20 с.

6.536. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Іванович Жуковський. – Чернівці, 2006. – 19 с.

6.537. *Євсєєва Т. М.* Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917 – 1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К., 2002. – 19 с.

6.538. *Заблоцька-Сеннікова Н. В.* Політика радянської влади по відношенню до Православної церкви та віруючого населення України в 1960-х – середині 1980-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Неля Володимирівна Заблоцька-Сеннікова. – Луганськ, 2012. – 20 с.

6.539. *Іванова Т. Ю.* Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20 – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Юріївна Іванова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

6.540. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Д., 2006. – 39 с.

6.541. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / Олег Ярославович Калакура; НАН України. – К., 2008. – 35 с.

6.542. *Капінус О. Л.* Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Леонідівна Капінус. – Донецьк, 2008. – 20 с.

6.543. *Киридон А. М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Алла Миколаївна Киридон. – К., 2006. – 34 с.

6. 544. *Марчук В. В.* Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марчук Василь Васильович. – Івано-Франківськ, 2004. – 444 с.

6.545. *Мишков В. Я.* Еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Віктор Ярославович Мишков. – Житомир, 2013. – 18 с.

6.546. *Міронова І. С.* Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-ті роки XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.

наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ірина Сергіївна Міронова. – Донецьк, 2003. – 19 с.

6.547. *Місінкевич Л. Л.* Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Леонід Леонідович Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.

6.548. *Обидьонова О. В.* Національні меншини Донбасу в 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Вікторівна Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 19 с.

6.549. *Оліцький В. О.* Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920 – 1930-ті роки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В'ячеслав Олександрович Оліцький. – Запоріжжя, 2017. – 315 с.

6.550. *Очеретянка С. І.* Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Світлана Іванівна Очеретянка. – Х., 2003. – 20 с.

6.551. *Пивоварська К. Б.* Вірменська національна меншина в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Каріна Борисівна Пивоварська. – Х., 2004. – 20 с.

6.552. *Рафальський О. О.* Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Олег Олексійович Рафальський. – К., 2001. – 45 с.

6.553. *Ротовский Л. А.* Деятельность Коммунистической партии Украины по атеистическому воспитанию трудящихся (1928-1932 гг.) / Леонид Антоньевич Ротовский: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1975. – 35 с.

6.554. *Рубльова Н. С.* Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 – 30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Наталія Степанівна Рубльова; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 19 с.

6.555. *Рубльова Н. С.* Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 – 30-ті роки ХХ ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рубльова Наталія Степанівна. – К., 1999. – 234 с.

6.556. *Сиволапов В. О.* Радянізація німецьких колоній в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Олексійович Сиволапов. – Луганськ, 2007. – 20 с.

6.557. *Силантьєв В. І.* Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Іванович Силантьєв. – Х., 2005. – 38 с.

6.558. *Сітарчук Р. А.* Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20 – 30-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Роман Анатолійович Сітарчук. – К., 2001. – 18 с.

6.559. *Стьопченко Е. М.* Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.

6.560. *Сучкова О. Ю.* Євреї в Донбасі (20 – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Юрївна Сучкова. – Донецьк, 2005. – 18 с.

6.561. *Шарібжанов Р. В.* Національні меншини Харкова в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рінат Вялійович Шарібжанов. – Х., 2008. – 20 с.

6.562. *Шербань М. В.* Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму

(1917 – 1930 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Микола Володимирович Щербань. – Черкаси, 2015. – 268 с.

6.563. *Якубова Л. Д.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 – 1935 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Дмитрівна Якубова. – К., 2007. – 35 с.

Німецька колонія Ейгенфельд (нині с. Полянівка Мелітопольського району
Запорізької області)

На вулиці німецького поселення Дармштадт (нині с. Ромашки
Мелітопольського району Запорізької області)

Головна вулиця єврейської частини с. Китай-Город (нині с. Китайгород Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), 1930 р.

Єврейський будинок у м. Шаргород Вінницької області (сучасний вигляд)

Синагога Бродського в Одесі (сучасний вигляд)

Синагога Розенберга у Києві (сучасний вигляд)

Синагога у м. Шаргород Вінницької області (сучасний вигляд)

Дерев'яна синагога у с. Яришів на Поділлі

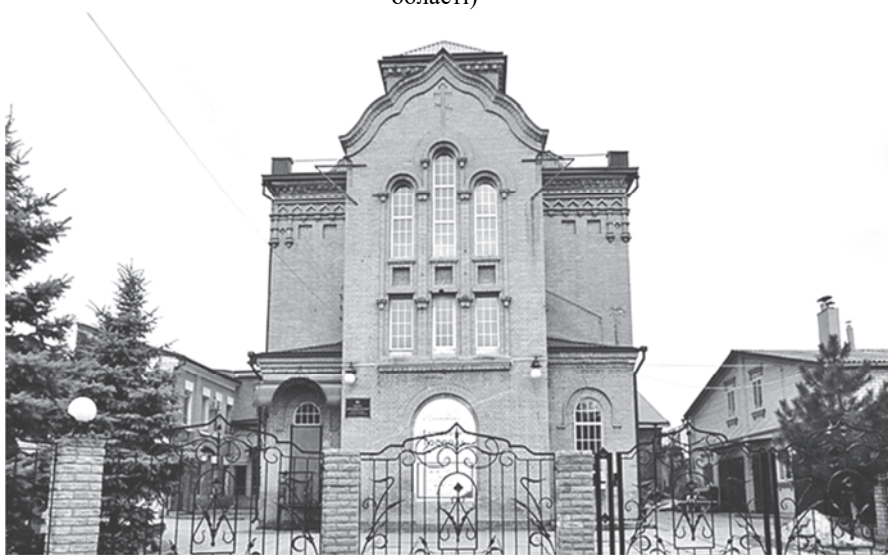
Костьол св. Ганни (нині с. Городок Іллінецького району Вінницької області)

Костьол св. Олександра в Києві (сучасний вигляд)

Сучасний вигляд переобладнаного у школу менонітського молитовного будинку в колишній колонії Ніколайфельд (нині с. Миколай-Поле Запорізької області)

Старообрядницький храм у Харкові (сучасний вигляд)

Католицький собор Успіння Богородиці в німецькому поселенні Зельці
(нині с. Лиманськ Роздільнянського району Одеської області)

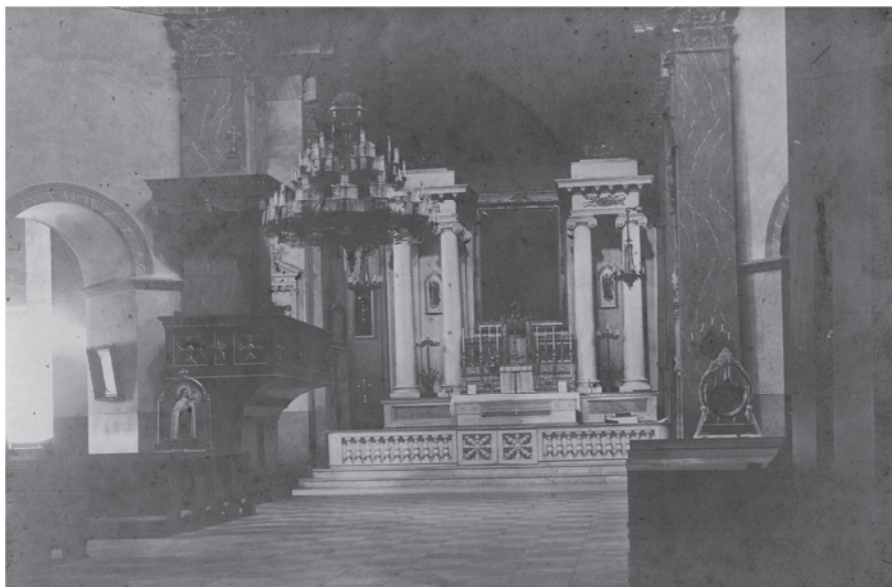
Євангелісько-лютеранська церква у м. Дніпро (сучасний вигляд)

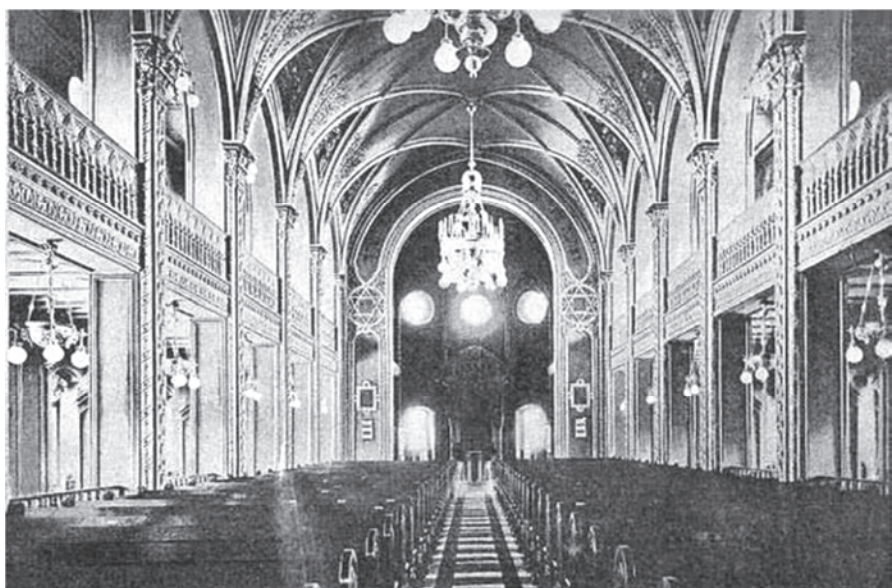
Євангельсько-лютеранський собор в Одесі (сучасний вигляд)

Євангельсько-лютеранська церква Христа Спасителя у Миколаєві (сучасний вигляд)

Інтер'єр костьолу св. Олександра у Києві. 1936 р.

Внутрішній вигляд Хоральної синагоги у Києві

Омелян Михайлович Ярославський (Міней Ізраїлович Губельман) –
ідеолог і керівник антирелігійної політики в СРСР

Посвідчення члена Союзу войовничих безбожників

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**ЖУРБА Михайло Анатолійович
ЖОЛОБ Михайло Петрович**

**ПІДНЕСЕНЕ І ЗЕМНЕ: РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН
В УМОВАХ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ
(20 – 30-і рр. ХХ ст.)**

Підписано до друку 09.07.2019.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman
Друк. арк. 19,5. Умов. друк. арк. 18,13.
Обл.-вид. арк. 14,57.
Наклад **100** прим. Зам. № 5439/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>